Fórum Társadalomtudományi Szemle

A tartalomból:

Fedinec Csilla
A nemzeti kisebbségekről szóló ukrajnai törvény

Maruszics Erik
Nyilasmozgalom Ung megyében 1938–1944

Svetluša Surová
Politikai participáció a nemzeti kisebbségekről szóló készülő törvényben

Kotics József
A romákkal való együttélés mintázatai a Kárpát-medencében

Ötvös Anna
Dr. Grosschmid Géza 1919-es levele a kassai Városi Lakáshivatalhoz

Misad Katalin
Sas Andor oktatói tevékenysége

Csehy Zoltán
Sas Andor és a szlovákiai magyar irodalom

Csanda Gábor
Sas Andor posztumusz publikációi

Sas Andor
Az orosz veszedelem – irodalmunk tükrében

Liszka József
Széljegyzetek a magyar Grimm-filológia újabb mérföldkövéhez

Szarka László
Kisebbségkutatási folyóiratok Szlovákiában és Magyarországon

Könyvek

2023

2

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE
NEGYEDÉVENKÉNT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT
XXV. évfolyam

Főszerkesztő
CSANDA GÁBOR

A szerkesztőbizottság elnöke
ÖLLÖS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság
Biró A. Zoltán (Románia), Fedinec Csilla (Magyarország), Holger Fischer (Németország), Gyurgyík László (Szlovákia), Hunčík Péter (Szlovákia), Petteri Laihonen (Finnország), Lampl Zsuzsanna (Szlovákia), Lanstyák István (Szlovákia), Lengyel Zsolt (Németország), Liszka József (Szlovákia), Mészáros András (Szlovákia), Simon Attila (Szlovákia), Szarka László (Magyarország), Andrej Tóth (Csehország), Vajda Barnabás (Szlovákia), Végh László (Szlovákia)

Tartalom

Tanulmányok

FEDINEC CSILLA
A nemzeti kisebbségekről (közösségekről) szóló ukrajnai törvény: tartalmi elemzés 3
MARUSZICS ERIK
Nyilasmozgalom Ung vármegyében 1938 és 1944 között 27
SVETLUŠA SUROVÁ
Politikai participáció a nemzeti kisebbségekről szóló készülő törvényben 53
KOTICS JÓZSEF
Stigmatizáló különbségtétel. A romákkal való együttélés mintázatai a Kárpát-medencében 65
ÖTVÖS ANNA
Dr. Grosschmid Géza 1919-es levele a kassai Városi Lakáshivatalhoz 89
MISAD KATALIN
Sas Andor oktatói tevékenységének állomásai 105
CSEHY ZOLTÁN
Sas Andor és a (cseh)szlovákiai magyar irodalom 113
CSANDA GÁBOR
Sas Andor posztumusz publikációi 125
SAS ANDOR
Az orosz veszedelem – irodalmunk tükrében 133

Közlemények

LISZKA JÓZSEF
Réges-régen, még azelőtt...
Széljegyzetek a magyar Grimm-filológia újabb mérföldkövéhez 143

Műhely

SZARKA LÁSZLÓ
Kisebbségkutatási folyóiratok Szlovákiában és Magyarországon 151

Könyvek

GAZDAG VILMOS
Beregszászi Anikó–Dudics Lakatos Katalin: Huszonkettő. A kárpátaljai magyar anyanyelvi nevelés 22 évének története 157
DANČO JAKAB VERONIKA
Hizsnyai Tóth Ildikó: Nekem mondod? Jaffás és Kofolás beszélgetései a magyar nyelvről 160
LISZKA JÓZSEF
Kurhajcová, Alica: Nyilvános ünnepségek és történelmi emlékezet Magyarországon (1867–1914). Besztercebánya, Zólyom, Losonc és Rimaszombat példáján 163
MAGYAR ZOLTÁN
Nógrády Árpád: Sáros vármegye 166
BODNÁR KRISZTIÁN
Kedves Gyula–Pelyach István (szerk.): Az 1848–1849. évi országgyűlés mártírjai. Csány László 171
CSANDA GÁBOR
Szerzői kollektíva: Nemzeti kisebbségek – Ismerkedjünk meg 173

Lapunk része az Európai Bölcsészettudományi és Társadalomtudományi Index (European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences – ERIH Plus) folyóirat-minősítő rendszernek. Folyóiratunk a CEEOL nemzetközi adatbázis által jegyzett. Az MTA Történettudományi Bizottsága által elismert teljes értékű publikációs hely.

Készült a Magyar Kormány támogatásával

MINISZTERELNÖKSÉG NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKÁRSÁG

BETHLEN GÁBOR Alap

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE
A szerkesztőség címe: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Park u. 4., 931 01 Somorja. E-mail: csanda@foruminst.sk • Kiadja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. IČO: 34 028 587. Felelős kiadó: Simon Attila igazgató • Nyomdai előkészítés: infopoint Kft. • Nyomta: Adecta, Kft., Csilizradvány • Megjelent a Szlovák Köztársaság Kisebbségi Kulturális Alapja támogatásával • Példányszám: 500 • Ára: 3 € • 2023. június • Nyilvántartási szám: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: http:\\www.forumszemle.eu

FÓRUM SPOLOČENSKOVEDNÁ REVUE
Adresa redakcie: Fórum inštitút pre výskum menšín, Parková 4, 931 01 Šamorín. E-mail: csanda@foruminst.sk • Vydavateľ: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín. IČO: 34 028 587. Zodpovedný: Attila Simon riaditeľ • Tlačiarenská príprava: infopoint s.r.o. • Tlač: Adecta, s.r.o., Čiližská Radvaň • S finančným príspevkom Fondu na podporu kultúry národnostných menšín • Náklad: 500 • Cena: 3 € • jún 2023 • Evidenčné číslo: EV 904/08 • ISSN 1335-4361• Internet: http:\\www.forumszemle.eu

FEDINEC CSILLA

A nemzeti kisebbségekről (közösségekről) szóló ukrajnai törvény: tartalmi elemzés[1]

CSILLA FEDINEC
Law of Ukraine on National Minorities (Communities) – Content Analysis
Keywords: Ukraine; national minorities; indigenous peoples; minority politics; kin-states

Az 1980-as évek végétől az etnikai kisebbségekre vonatkozó jogalkotás új szakaszba lépett. Nemzetközi szinten továbbra sem lettek definiálva az alapvető fogalmak, közte a kisebbség definíciója sem, illetve nem történt meg a kisebbségi jogok tételes tisztázása, leginkább politikai iránymutatások születtek, szankciós mechanizmusok nélkül (lásd egyebek között az EBESZ 1990-es Koppenhágai Okmányát, az ENSZ 1992-es kisebbségi jogi Nyilatkozatát, az Európa Tanács 1992-es Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartáját és az 1995-ben elfogadott Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezményét).[2] Ezzel együtt az Európa Tanács soft law formában az autonómiák szerepe (Gross-jelentés, 2003),[3] a magyar státustörvény (Frunda-jelentés, 2006)[4] kapcsán biztonsági kétségeket is feszegetett.[5]

1 A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) 143523. számú, A kisebbségek parlamenti képviselete nemzetközi összehasonlításban: deskriptív vagy szubsztantív képviselet? c. projektje keretében készült.

2 Vizi Balázs: A kisebbségi jogok védelmének európai színtere napjainkban: normatív rezsim és politikai diskurzus, *Pro Minoritate*, 2018/Tavasz, 4. p.

3 Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése 1334. (2003) számú határozata szerint az államok belső feszültségeinek oka gyakran az államok oszthatatlansága és az identitás elveinek kettőssége, az államok rugalmas alkotmányos vagy törvényi intézkedésekkel kötelesek megakadályozni az ilyen feszültségek kialakulását, az államterület oszthatatlanságának elve összeegyeztethető az autonómiával, regionalizmussal és föderalizmussal. Tóth Norbert: *A kisebbségi területi autonómia elmélete és gyakorlata. Nemzetközi jogi és összehasonlító jogi analízis*, Nemzetpolitikai Kutatóintézet – L'Harmattan Kiadó, 2014. 74–77. p.

4 Megállapítja többek között, „miután a nemzeti kisebbségeknek mint ilyeneknek nincsen jogi személyiségük, nem lehetnek jogalanyok, így nem lehetnek részei szerződéseknek, illetve egyezményeknek. Azonban kollektív védelemben kell, hogy részesüljenek, és tagjaiknak élvezniük kell azt a lehetőséget, hogy akár önálló jogalanyként, akár jogi személyiséggel ren-

A posztszovjet térségben a legkevésbé engedékeny balti államok 2004 óta az EU és a NATO tagjai; a Kreml revizionista politikájának megnyilvánulásai azt bizonyítják, hogy a balti államok által 1991-ben választott politikai stratégiát illetően minden eszköz helyes és hatékony.[6] Ukrajna ezzel ellentétes úton járt: az ország függetlenségének elnyerésével engedékeny kisebbségi politika, amely 2014 után, az oroszországi agresszió következményeként a multikulturalizmus helyett a kifejezett nemzetállami konstrukció irányába tolódott el, a 2022. február 24-i orosz invázió pedig, a háború bármilyen kimenetele esetén, ezt minden jel szerint visszafordíthatatlanná tette. A háború előtt nyelvi tekintetben mintegy 30%-nyi kisebbség, identitás tekintetében 20%-nál is kevesebb minden bizonnyal jelentősen zsugorodni fog egyebek között amiatt, hogy az orosz nyelvű lakosság jelentős része a háborús sokk – az Oroszország által okozott szörnyű pusztítás – hatására inkább ukránnak vallja majd magát.

Az 1992-es kisebbségi törvény

Az ukrán társadalom etnikai összetétele jellemzőnek tekinthető Közép- és Kelet-Európára, ahol a különböző etnikai csoportok sok évszázadon keresztül keveredtek és meglehetősen nagy kisebbségi csoportokat hoztak létre az első világháború után létrejövő új nemzetállamokban. A mai Ukrajna területén az egyértelmű ukrán többség mellett több kisebbség is évszázadok óta egyazon területen és többé-kevésbé tömbben él, a 100 ezret meghaladó kisebbségek közül a moldovánok, bolgárok, magyarok és románok anyaországukkal határos területen. Két másik etnikai csoport, a lengyelek és a zsidók náluk történelmileg lényegesen nagyobb közösségeket alkottak, de számuk drasztikusan csökkent az évszázadok folyamán a deportálások, etnikai tisztogatások és az elvándorlás következtében. Ugyanakkor az egykori Szovjetunió több népcsoportja, különösen az oroszoké jelentősen megnövekedett a szovjet rezsim által támogatott migráció következtében. A szovjet birodalom legsúlyosabb öröksége volt a posztszovjet államokban, így Ukrajnában is a tituláris nemzet nagyarányú nyelvi és kulturális oroszo-

delkező különböző entitásokat alkotva, felléphessenek az adott nemzeti kisebbség identitásának és kulturális jogainak védelmében. Ezek nem területi vagy területhez kapcsolódó jogok, továbbá elismerésüket és védelmüket jogilag ki kell alakítani mind az adott nemzetállam szintjén, mind pedig a nemzeteken átnyúló (nemzetközi) szinten." Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése 1735 (2006) sz. ajánlás. A nemzet fogalma. [Ford. Görömbei Sára.] In: Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán (szerk.): *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*, Gondolat Kiadó, 2007, 339. p.

5 Vizi: *i.m.,* 8. p.

6 Jundo-Kaliszewska, Barbara – Włodarska-Frykowska, Agata: National and ethnic minorities and the image of the state in international public relations: a comparative study of Lithuania and Estonia, *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej,* 2021/3, 179. p.

sítása.[7] Ezzel összefüggésben az etnopolitika, különösen a nyelvre vonatkozóan mindig megosztó kérdés volt Ukrajnában, ahol az ukrán és az orosz nyelv ingatag egyensúlyban élt egymás mellett. Sokan látták úgy már az 1990-es években, hogy az orosz és az ukrán nyelv közötti választás két politikai és kulturális sarkalatos vonalat szimbolizál: az Oroszországhoz, másfelől Európához és a Nyugathoz való tartozást. Az ukrán nyelv népszerűsítése – soha egyetlen jogszabály sem tért el attól, hogy az ukrán az egyetlen államnyelv – az orosz nyelvnek való történelmi alárendeltségét volt hivatott ellensúlyozni.[8]

A 2022-ig hatályban levő nemzeti kisebbségekről szóló törvényt Ukrajna 1992-ben fogadta el.[9] A jogszabály kizárólag a „nemzeti kisebbség" fogalmat használja, amelyet a 3. cikkben a következőképpen definiál: „A nemzeti kisebbségekhez Ukrajna azon állampolgárainak csoportjai tartoznak, akik nemzetiségük szerint nem ukránok, kinyilvánítják nemzeti öntudatukat és az egymáshoz való viszonyban közösségtudatukat."

A törvény egyebek között egyenlő politikai, szociális, gazdasági s kulturális jogokat és szabadságokat biztosít minden állampolgárnak, támogatja a nemzeti öntudat fejlesztését, védelemben részesíti az állam szuverenitását és területi egységét, az ukrán nép és minden nemzeti kisebbség nyelvét, kultúráját, hagyományait, szokásait, vallási hovatartozását, biztosítja a jogot a nemzetiségi hagyományoknak megfelelő névhasználathoz, tiltja a nemzetiségi alapú diszkriminációt, a nemzetiségi jogokkal élést egyéni és kollektív szinten is elismeri. A jogszabály a kisebbségi jogokat az alapvető emberi jogok részének tekinti (1. cikk), szavatolja minden nemzeti kisebbség számára a nemzeti-kulturális autonómiához való jogot (6. cikk), ami a következőket jelenti: az anyanyelv használata és anyanyelven tanulás vagy az anyanyelv tanulása állami oktatási intézményekben vagy nemzeti kulturális társaságok révén, a nemzeti kulturális hagyományok fejlesztése, a nemzeti szimbólumok használata, a nemzeti ünnepek megünneplése, vallásgyakorlás, az irodalom, a művészet, a tömegtájékoztatás iránti igények kielégítése, nemzeti kulturális és oktatási intézmények létrehozása és minden más olyan tevékenység, amely nem ellentétes a hatályos jogszabállyal.

A törvénynek megfelelően 1993-tól a kisebbségek ügyeivel külön Nemzetiségi Minisztérium foglalkozott, amelyet 1996-ban Állami Bizottsággá szerveztek át. Ez utóbbi 2014-ben szűnt meg, helyét a Kulturális Minisztérium egyik osztálya vette át.[10]

7 Kulyk, Volodymyr: *Revisiting a Success Story: Implementation of the Recommendations of the OSCE High Commissioner on National Minorities to Ukraine, 1994-2001* (CORE Working Paper 6), Hamburg, 2002, 10–11. p.

8 L. részletesen Bilaniuk, Laada – Melnyk, Svitlana: A Tense and Shifting Balance: Bilingualism and Education in Ukraine, *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism,* 2008/3-4, 340–372. p.

9 Law of Ukraine „On National Minorities in Ukraine" No. 2494-XII, 25. 06. 1992, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text> (letöltve 2022. 12. 30.).

10 Csernicskó István – Tóth Mihály: *A kárpátaljai magyar közösség nemzetiségi és nyelvi jogai. Kárpát-medencei magyar kisebbségjogi kalauz*, Nemzetpolitikai Kutatóintézet, 2021, 14. p.

Etnikai kategorizáció a jogszabályokban

Ha közelebbről megvizsgáljuk a kisebbségi jogok helyzetét Ukrajnában, akkor azt látjuk, hogy nagyrészt nem sikerült koherens közpolitikát kialakítani a kisebbségekkel kapcsolatban, amely inkább az uralkodó elit érdekeitől és preferenciáitól függött. Leonyid Kucsma elnök alatt a kisebbségpolitikáról folytatott nyilvános viták informális tabunak számítottak. Mindeközben Viktor Juscsenko és Viktor Janukovics elnöksége alatt a kisebbségpolitikát többnyire csak bizonyos kisebbségi csoportok (a kormánypárt területileg behatárolt választói) érdekeinek megfelelően alakították ki.[11]

A keleti és a nyugati országrész között már a háború előtt sem volt feloldhatatlan különbség, mert a szovjet örökség mindkét országrészben hagyott több-kevesebb nyomot. Mikola Riabchuk találó megjegyzése szerint a választás az volt, hogy az ukránok vagy feloldódnak a nagyobb orosz nemzetben, vagy átveszik (a néha kellemetlen) nyugati kulturális és politikai mintákat.[12] Ebben jelentett fordulópontot 2013 vége, 2014 eleje: „1991 óta a legradikálisabb kísérlet a posztszovjet politika és rend lebontására", azaz az Euromaidan (a Méltóság Forradalma).[13]

Ukrajna Alkotmánya (1996) három etnikai kategóriát ismer – „ukrán nemzet" (Ukrainian nation), „őslakos népek" (indigenous peoples) és „nemzeti kisebbségek" (national minorities) –, ám ezek között nem tett definitív különbséget. Az első különbségtétel Legfelsőbb Tanács által a krími tatár nép jogainak szavatolásáról az ukrán államban 2014. március 20-án 1140-VII. számmal elfogadott parlamenti határozatban jelent meg.

A kisebbség további kategorizációját tartalmazta a 2017-es oktatási kerettörvény (2017. évi 2145-VIII. sz. törvény), amely az addigi egynyelvű nemzetiségi iskolákban bevezeti a kétnyelvű oktatást. Ezenkívül az érintettek négy kategóriáját állapítja meg: a tituláris nemzet, az őslakos népek, a nemzeti kisebbségek („az Európai Unió valamely hivatalos nyelvén beszélők"), és nincsenek nevesítve, de az utóbbiból következően külön kategóriát képeznek az oroszok. A különbségtételnek nemcsak szimbolikus, hanem tényszerű jelentősége van, lévén a törvény az egyes kategóriákhoz eltérő jogokat társít.[14] A nyelvi szabályozásokat az állam éppen azzal indokolja, hogy az állam-

11 Malyarenko, Tatyana: Between the Soviet Legacy and Opportunism, In: Cordell, Karl – Agarin, Timofey – Osipov, Alexander (eds.): *Institutional Legacies of Communism: Change and Communities in Minority Protection, Routledge*, 2013, 142–144. p.

12 Riabchuk, Mykola: The City and the Myth: Making Sense of the Lviv 'Nationalist' Image, *Aspen Review*, 2020/1, 69. p.

13 Stepanenko, Viktor: Ukraine's Revolution as De-Institutionalization of the Post-Soviet Order, In: Stepanenko, Viktor – Pylynskyi, Yaroslav (eds.): *Ukraine After the Euromaidan: Challenges and Hopes*, Peter Lang, 2015, 30. p.

14 Fedinec Csilla – Csernicskó István: Az 2017-es ukrajnai oktatási kerettörvény: a szöveg keletkezéstörténete és tartalma, *Regio,* 2017/3, 278–300. p.

nyelvben járatlan állampolgárok és közösségek nem integrálódnak a társadalomba, nem tudnak részt venni vérkeringésében. A magyar közösség államnyelvtudása minden erőfeszítés ellenére valóban alacsony. A 2001-es népszámlálás szerint a kárpátaljai magyarok 41,3%-a csak anyanyelvén beszélt, ami a határon túli magyar közösségek körében a legrosszabb adat, a Tandem 2016 kutatás viszont már azt mutatta ki, hogy 83,6%-a eltérő szinten, de beszélt ukránul, noha csak alig több mint tíz százaléknak elegendő a tudása bármilyen helyzetre.[15] A vita lényege azonban, hogy ez vajon politikai kérdés-e – törvénnyel lehet rajta változtatni, avagy módszertani – rosszul tanítják, amire a magyar közösség hivatkozik.

Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 2017. október 12-i 2189 (2017) sürgősségi határozata[16] az ukrán oktatási kerettörvénnyel kapcsolatban egyebek között arra mutatott rá, hogy felül kell vizsgálni az oktatási törvény nyelvi cikkelyét, hogy különbségtétel nélkül rendelkezzen az őslakos népek és a nemzeti kisebbségek minden tagjára nézve. Ugyanígy a törvénnyel kapcsolatban a Velencei Bizottság 2017. december 11-i véleménye[17] leszögezte egyrészt azt, hogy az oktatási kerettörvény nyelvi cikkelye merőben eltér a kisebbségekkel egyeztetett tervezettől, másrészt azt, hogy aránytalan beavatkozást jelent a kisebbségekhez tartozó személyek meglevő jogaiba.

A 2019-es (állam)nyelvtörvény (2019. évi 2704-VIII. sz. törvény) tárgya – szemben az addigi általános nyelvtörvényekkel – az államnyelv; a magánbeszélgetések és az egyházi szertartások kivételével kizárólagossá tette az államnyelv használatát az államigazgatásban, a közéletben, a kultúrában és a sportban, s korlátozta a kisebbségi nyelvek használatát a tömegtájékoztatásban és az oktatásban. Ezzel jogszabályi formát nyert az államnyelvnek az a megközelítése, amely addig egyedül az Alkotmánybíróság gyakorlatában volt következetes.[18] A jogszabály nem sorolja fel tételesen, de megkülönbözteti az őslakos népeket és a nemzeti kisebbségeket, illetve az őslakos népek és a nemzeti kisebbségek nyelveit.

A kisebbségpolitika inkluzivitását jelző tényezőket figyelembe véve – intézményes keretek, a párbeszéd mechanizmusai és antidiszkriminációs politika – 2014 után az ukrán politikum ugyan adott pozitív jelzéseket, összességében azonban visszalépés történt.[19] Ezzel együtt a 2017-es oktatási kerettörvény és a 2019-es (állam)nyelvtörvény nyomán immár megkerülhetetlenné vált új kisebbségi törvény kidolgozása. A jogalkotó

15 Csernicskó István: *Fények és árnyak Kárpátalja nyelvi tájképéből,* Autdor-Shark, 2019, 153–154. p.

16 Parliamentary Assembly: The new Ukrainian law on education: a major impediment to the teaching of national minorities' mother tongues, Resolution 2189 (2017).

17 Venice Commission, Opinion No. 902 / 2017 CDL-AD(2017)030.

18 Fedinec Csilla – Csernicskó István: A nyelvkérdés Ukrajnában a parlament és az Alkotmánybíróság döntéshozatalában, 1997–2019, *Parlamenti Szemle,* 2020/2. 85–110. p.

19 Haertel, Kateryna: National Minorities in the Post-Revolutionary Era. Is the Ukrainian Government Capable of Inclusive Politics? *Security and Human Rights,* 2021, 16. p.

azonban az 1992-es kisebbségi törvényt nem egy jogszabállyal, hanem kettővel váltotta le: az „Ukrajna őslakos népeiről" szóló 2021. évi 1616-IX. számú törvénnyel[20] és „az ukrajnai nemzeti kisebbségekről (közösségekről)" szóló 2022. évi 2827-IX. számú törvénnyel.

Kis kitérő: a „lengyeltörvény"

2022-ben egyetlen magyar parlamenti párt delegációja járt Ukrajnában, amelyik a látogatás nyomán többek között arra hívta fel a figyelmet, hogy „[a] nyelvtörvény kapcsán pedig, igazságos módon, nem kérünk többet, mint ami a lengyel kisebbségnek is jár Ukrajnában. Az ő jogaikat külön törvényben erős garanciák védik. Ilyen törvényt az ukrán parlament bármikor alkothat a magyarság védelmében is".[21] MTI-hír is lett belőle, és széles körben átvették a különböző sajtótermékek.

Ukrajnában nemzetiség és az anyanyelve nemcsak átfedést, hanem jelentős különbségeket is rejt. Majdnem száz százalékban egybeesik többek között a magyarok és a románok esetében, jelentős számban vannak az orosz anyanyelvűek, de ukrán tudatúak, és van példa arra is, amikor az identitást még őrzik, de a nyelvet már szinte egyáltalán nem, ilyenek például a lengyelek, akiknek alig több mint tíz százaléka beszéli a lengyelt. E fontos különbségtétel nélkül a különböző nemzetiségek nem összehasonlíthatók. Egyebek között azért sem, mert lengyelül beszélő lengyelek nincsenek annyian Ukrajnában, hogy például anyanyelvű iskolájuk legyen, így az oktatás nyelve számukra kevésbé releváns kérdés.

Lényegesebb azonban, hogy nincs is olyan „lengyeltörvény", amely az ukrajnai lengyelekre vonatkozna. A „Lengyel Köztársaság Ukrajna területén tartózkodó állampolgárai számára kiegészítő jogi és szociális garanciák megállapításáról" szóló 2022. július 28-án kelt 2471-IX. számú törvény[22] ugyanis a lengyel állampolgárokat érinti, válaszul a Lengyel Köztársaság „Az ukrán állampolgároknak a fegyveres konfliktusban nyújtott segítségről" szóló 2022. március 12-i törvényére.[23] Az ukrajnai törvénynek a háborús körülmények között leginkább szimbolikus jelentősége van – hiszen amíg fennáll a

20 A törvény elemzését és szövegét lásd Fedinec Csilla: Az őslakosokról szóló ukrajnai törvény. Pro Minoritate, 2023/1. 45-64.

21 Az ukrán ombudsmannal találkozott a delegációnk. Momentum Mozgalom, 2022. 11. 17. <https://momentum.hu/az-ukran-ombudsmannal-talalkozott-a-delegacionk/> (letöltve 2022. 12. 30.).

22 Law of Ukraine „Law on the establishment of additional legal and social guarantees for citizens of the Republic of Poland staying in Ukraine" No. 2471-IX, 28. 07. 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2471-20#Text> (letöltve 2022. 12. 30.).

23 Ustawa z dnia 12 marca 2022 r. o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa. Dz.U. 2022 poz. 583. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20220000583> (letöltve 2022. 12. 30.).

hadiállapot, aligha indulnak el a lengyelek Ukrajnába –, 18 hónapig garantálja a lengyel állampolgárok számára az Ukrajna területén való legális tartózkodást, valamint az ukrán állampolgárokkal azonos jogok és szabadságok gyakorlását. Így a lengyel állampolgárok: adószámot kaphatnak; a külföldiek és hontalanok munkavállalási engedély nélkül dolgozhatnak; jogosultak szociális juttatásokra; gazdasági tevékenységet folytathatnak; az ukrán állampolgárokkal azonos feltételek mellett részesülhetnek oktatásban.[24]

A 2022-es kisebbségi törvény

Volodimir Zelenszkij, Ukrajna elnöke 2021 júliusában jelentette be, hogy az őslakos népekről szóló törvénnyel párhuzamosan előkészületben van a kisebbségi törvény is. Az államfő külön kitért a fogalomhasználatra: „Most aktívan dolgozunk az Ukrajna nemzeti közösségeiről szóló törvényen. Nem kisebbségek, hanem közösségek! Mert Ukrajnában egyetlen nemzetiség sem érezheti magát kisebbségnek, kevésbé fontosnak, kevésbé védettnek vagy kevésbé boldognak. Senki sem lehet kisebbségben, mert mindannyian Ukrajna polgárai vagyunk [...]."[25] Dmitro Lubinec, a parlament emberi jogi bizottságának elnöke (2022. július 1-je óta emberi jogi ombudsman) hasonló indokolást fogalmazott meg: „A közösségekről van szó, nem a kisebbségekről. [...] A fő gondolat az, hogy senki ne legyen kisebbségben, aki Ukrajnában él és ukrán állampolgársággal rendelkezik. Mindannyian egyenlőek vagyunk a földünkön és az otthonunkban – Ukrajnában. Ezért fontos lépés lesz a nemzeti kisebbségek jogi fogalmának nemzeti közösségekre történő módosítása."[26]

2022 augusztusában Volodimir Kulik, az egyik legtekintélyesebb szakértő a sajtóban igen élesen támadta a tervezetet mind a fogalmi egyenetlenség, mind pedig a nem megfogható normák tekintetében. A kisebbség vagy közösség körüli szélverést a szavakkal való értelmetlen zsonglőrködésnek nevezte és felhánytorgatta, hogy a készülő tervezetet nem küldték meg az illetékes kutatóintézeteknek, például az Akadémia Politikai és Etnikai-nemzeti Tanulmányok Intézetének sem, valamint hozzátette, őszintén meg kell mondani a kisebbségek képviselőinek, hogy „az állam mely kívánságaikat

24 Андрусечко, Петро: Ширший практичний вимір закону про спеціальний статус поляків, проте після війни, *Наш Вибір,* 31. 10. 2022. <https://naszwybir.pl/zakon-pro-spetsialnyj-status-polyakiv/> (letöltve 2022. 12. 30.).

25 Рощенко, Олена: Не нацменшини, а спільноти: Заленський анонсував новий закон, *Українська правда,* 13. 07. 2021, <https://www.pravda.com.ua/news/2021/07/13/7300375/> (letöltve 2022. 12. 30.).

26 Лубінець, Дмитро: Нацменшини чи національні спільноти? Що змінює новий законопроект? *LB.ua,* 30. 09. 2021, <https://rus.lb.ua/blog/dmytro_lubinets/495155_natsmenshini_chi_natsionalni.html> (letöltve 2022. 12. 30.).

hajlandó teljesíteni, és melyeket nem, ahelyett, hogy a »mindenkinek minden jót« hamis látszatát keltenénk".[27]

A jogszabály 2022. november 24-én került a Legfelsőbb Tanács elé, amely gyorsított eljárásban december 1-jén első, december 13-án második olvasatban megszavazta: a név szerinti szavazás alkalmával a jelen levő képviselők 324 igen szavazatával, 2 tartózkodás mellett, 23-an nem szavaztak. A dokumentumot az államfő december 29-én írta alá és december 31-én jelent meg a hivatalos közlönyben.

Már a törvény címéből is kiderül, hogy nem dőlt el a vita a nemzeti kisebbség vagy nemzeti közösség fogalmáról, a jogszabály mindkettőt alkalmazza, identikus értelemben. Ha visszatekintünk az Alkotmány fogalomhasználatáról írottakra, kiderül, hogy mindazonáltal a nemzeti közösség fogalom az alaptörvényben nem fordul elő. Nem különbözik lényegét tekintve az 1992-es és 2022-es kisebbségi törvény a fogalom definíciója tekintetében, annak ellenére, hogy utóbbi jóval terjedelmesebb. Bizonyos passzusokat az új törvény megismétel, mindazonáltal kihagyja a kulturális autonómia fogalmát, annak egyes tartalmi elemei csak közvetetten maradnak meg az által, hogy az új törvény is hivatkozik az ukrajnai nemzetiségek jogainak nyilatkozatára.[28] A jogszabály nóvuma az előző törvényhez képest, hogy beleépíti az 2017-es oktatási kerettörvény és a 2019-es (állam)nyelvtörvény vonatkozó követelményeit. Előbbivel kapcsolatban megerősíti, hogy magánfenntartású oktatási intézményekben továbbra is megmaradhatnak a kisebbségi nyelvek, utóbbival kapcsolatban pedig a könyvkiadás terén tesz engedményt.

A román Külügyminisztérium 2022. december 22-én közzétett terjedelmes nyilatkozatában egyebek között kifejtette, hogy Románia teljes mértékben támogatja Ukrajna európai irányvonalát, és megérti azt a természetes vágyat, hogy felgyorsítsák az EU-hoz való közeledési folyamatot, ugyanakkor rámutat arra, hogy a jogalkotási folyamat idő előtti felgyorsítása ezen a területen jelentősen befolyásolta a nemzeti kisebbségek képviselőivel folytatott konzultációs folyamatot, amelynek a törvény elfogadása előtt érdemben kellett volna zajlania. A Külügyminisztérium hangsúlyozza, többször kérte az ukrán felet, hogy a törvénytervezet kidolgozása és elfogadása során

27 Кулик, Володимир: Законопроєкт про „національні спільноти": неякісний товар у гарному пакуванні, *Українська правда,* 09. 08. 2022, <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/08/9/7362359/> (letöltve 2022. 12. 30.).

28 Elfogadva 1991. november 1-jén 1771-XII. számmal. Többek között kimondja a nemzetiségi alapon való megkülönböztetés tilalmát (1. cikk), a hagyományos lakóhely megőrzésének biztonságát és közigazgatási egység szervezését nemzetiségi alapon (2. cikk), a kompakt nemzetiségi területeken a nemzetiségi nyelvnek az államnyelvvel egyenlő szintű használatát (3. cikk), a nemzeti jelképek szabad használatát (4. cikk), a nemzetiségek történelmi és kulturális örökségének törvényi védelmét (5. cikk), a kulturális élet teljességét intézményi téren (6. cikk), az anyaországgal való szabad kapcsolattartást (7. cikk). Declaration of the Rights of Nationalities of Ukraine No. 1771-XII, 01. 11. 1991, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12#Text> (letöltve 2022. 12. 30.).

érdemben konzultáljon az ukrajnai román közösséggel. Sajnálatosnak tartja azt is, hogy a törvényt a Velencei Bizottsággal folytatott újabb konzultáció hiányában fogadták el, amelynek véleménye minden bizonnyal hozzájárult volna ahhoz, hogy az e területre vonatkozó európai jogi normák szempontjából átfogó és világos szöveg szülessen, egyebek között annak ellenőrzésével, vajon korábbi ajánlásai hogyan tükröződnek a normaszövegben. A Külügyminisztérium emlékeztet arra, hogy a Románia által átélt tapasztalatok és integrációs folyamatok alapján az Európai Unióhoz való csatlakozásra irányuló erőfeszítésnek alapos reformokon és az összes európai érték elfogadásán kell alapulnia.[29]

A magyar kormány részéről Potápi Árpád János, a Miniszterelnökség nemzetpolitikáért felelős államtitkára juttatott el közleményt a Magyar Nemzetnek, melyben a fentinél jóval szűkszavúbban mutatott rá, hogy Magyarország megérti és támogatja Ukrajna európai uniós integrációs erőfeszítéseit, felhívja azonban a figyelmet arra, hogy az integrációs folyamat során elfogadott törvényeknek az európai értékeken és nemzetközi normákon kell alapulniuk.[30]

A román és a magyar értékelés közötti lényegi különbség, hogy bár szavakban a bírálatot mindkettő az Ukrajna európai uniós csatlakozásával kapcsolatos normák teljesítéséhez méri, Magyarország valójában a kisebbségi jogok védelmére hivatkozva az ukrajnai oktatási kerettörvény elfogadása óta a NATO–Ukrajna Bizottság munkáját blokkolja, amit a 2022. február 24-én Ukrajna ellen Oroszország által megindított teljes körű katonai invázió, egy a második világháború óta nem látott szörnyű háború közepette is fenntart. A katonai blokk kérdését mind Ukrajnával, mind újabban Svédországgal és Finnországgal kapcsolatosan a szakértők, az európai intézmények, maga a NATO, valamint az Egyesült Államok is a kollektív biztonsággal összefüggő kérdésnek tekintik.[31] Magyarországnak ebben a tekintetben nincs támogatója.

29 Comunicat de presă privind poziția MAE referitoare la adoptarea, de către Rada Supremă a Ucrainei, a Legii privind minoritățile naționale (comunitățile) din Ucraina, 22. 12. 2022, <https://www.mae.ro/node/60649> (letöltve 2022. 12. 30.).

30 Kreft-Horváth Márk: Reagált a magyar kormány Zelenszkijék új, kisebbségekről szóló törvényére, *Magyar Nemzet,* 2022. 12. 30. <https://magyarnemzet.hu/belfold/2022/12/reagalt-a-magyar-kormany-zelenszkijek-uj-kisebbsegekrol-szolo-torvenyere> (letöltve 2022. 12. 30.).

31 *Shelest, Hanna: European security after Russia's war of aggression in Ukraine, Macdonald-Laurier Institute,* 21. 07. 2022. <https://macdonaldlaurier.ca/european-security-after-russias-war-of-aggression-in-ukraine/> (letöltve 2022. 12. 30.).

MELLÉKLET

Ukrajna törvénye „Az ukrajnai nemzeti kisebbségekről (közösségekről)”
(Kijev, 2022. december 13., № 2827-IX)[32]

Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa,

kiindulva az ukrán nép – Ukrajna minden polgára nemzetiségétől függetlenül érdekeiből egy szuverén, független, demokratikus, szociális és jogállam kialakításában,

Ukrajna Alkotmánya, az Ukrajnai nemzetiségek jogainak nyilatkozata alapján, az Európa Tanács nemzeti kisebbségek védelméről szóló Keretegyezménye, a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája, a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek jogairól szóló, Ukrajna Legfelsőbb Tanács által ratifikált egyéb nemzetközi szerződések rendelkezéseinek megfelelően,

arra törekedve, hogy megfelelő feltételeket teremtsen az ukrajnai nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó valamennyi személy jogainak biztosításához és védelméhez, nyelvi, kulturális, etnikai, vallási identitásuk megőrzéséhez és fejlesztéséhez, az ukrán társadalom részeként való teljes körű fejlődésük biztosításához,

tiszteletben tartva a kulturális sokszínűséget és ösztönözve a kultúrák közötti párbeszédet a kölcsönös megértés, a kölcsönös tisztelet és az együttműködés fejlesztése érdekében az Ukrajna területén élő valamennyi személy között, etnikai, kulturális, nyelvi vagy vallási hovatartozástól függetlenül,

biztosítva az ukrán állampolgárok egyenlőségét etnikai hovatartozástól függetlenül,

megszilárdítva az ukrán nemzetet,

elfogadja ezt a Törvényt annak érdekében, hogy meghatározza a társadalmi viszonyok sajátosságait az ukrajnai nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek jogainak és szabadságainak gyakorlása érdekében.

I. fejezet. ÁLTALÁNOS RÉSZ

1. cikk. A nemzeti kisebbség (közösség) fogalma

1. Ukrajna nemzeti kisebbsége (közössége) (a továbbiakban: nemzeti kisebbség (közösség)) – Ukrajna állampolgárainak olyan kialakult csoportja, amely nem ukrán nemzetiségű, hagyományosan Ukrajna területén, nemzetközileg elismert határain belül él, amelyet közös etnikai, kulturális, történelmi, nyelvi és/vagy vallási jellemzők egyesí-

32 Saját fordítás. Eredeti szöveg: Law of Ukraine „On national minorities (communities) of Ukraine” No. 2827-IX, 13. 12. 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (letöltve 2022. 12. 30.).

tenek, tudatában van hovatartozásának, és amely kifejezi nyelvi, kulturális és vallási identitásának megőrzésére és fejlesztésére irányuló szándékát.

A nemzeti kisebbségek (közösségek) az ukrán társadalom elidegeníthetetlen, integrált és szerves részei.

2. cikk. A nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek jogállására vonatkozó jogszabályok

1. A nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek jogállására vonatkozó jogszabályok Ukrajna Alkotmányából, e törvényből, Ukrajna egyéb törvényeiből, valamint Ukrajna nemzetközi szerződéseiből tevődnek össze, amelyeket Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa ratifikált.

2. Ha az Ukrajna által ratifikált nemzetközi szerződés, az e törvényben foglaltaktól eltérő szabályokat állapít meg, a nemzetközi szerződés szabályait kell alkalmazni.

3. cikk. Állami garanciák a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó ukrán állampolgárok jogainak biztosítása és/vagy védelme terén

1. Az állam garantálja Ukrajna nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó állampolgárai (a továbbiakban: nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek) számára az e Törvény 5. cikkében foglalt jogokat.

2. Az állami integrációs politika magában foglalja a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek akaratával szembeni asszimilációt célzó politika és gyakorlat elutasítását és az ilyen személyek védelmét minden olyan cselekedettel szemben, amely ilyen asszimilációra irányul.

3. Az állam garantálja a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek számára a jogaik, szabadságaik és törvénnyel védett érdekeik védelmét a törvénynek megfelelően.

4. cikk. A diszkrimináció tilalma

1. A nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek a törvény előtt egyenlőek, és joguk van az egyenlő jogi védelemhez.

2. Tilos a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek bármilyen közvetlen vagy közvetett diszkriminálása.

Nem minősülnek diszkriminációnak azok a törvényes, objektíven megalapozott céllal megvalósuló intézkedések, amelyek a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek jogai és szabadságai gyakorlásának lehetőségeiben fennálló jogi vagy ténybeli egyenlőtlenségek megszüntetésére irányulnak.

II. fejezet. A NEMZETI KISEBBSÉGEKHEZ (KÖZÖSSÉGEKHEZ) TARTOZÓ SZEMÉLYEK JOGAI, SZABADSÁGAI ÉS KÖTELEZETTSÉGEI

5. cikk. A nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek jogai, szabadságai és kötelezettségei

1. Ukrajna állampolgárai számára, függetlenül etnikai hovatartozásuktól, a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozásuktól garantáltak az Ukrajna Alkotmányában foglalt egyenlő polgári, politikai, szociális, gazdasági, kulturális és nyelvi jogok és szabadságok.

2. A nemzeti kisebbséghez (közösséghez) tartozó személynek ezen kívül joga van a következőkhöz:

1) önazonosság;

2) civil egyesületek és a békés gyülekezés szabadsága;

3) nézeteinek és meggyőződéseinek, a gondolatainak szabad kifejtése, szólás-, lelkiismereti és vallásszabadság;

4) részvétel a politikai, gazdasági és társadalmi életben;

5) a nemzeti kisebbség (közösség) nyelvének használata;

6) oktatáshoz való hozzáférés, többek között a nemzeti kisebbségek (közösségek) nyelvein;

7) a nemzeti kisebbség (közösség) kulturális identitásának megőrzése.

3. A nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek jogainak felsorolása e cikk második pontjában nem teljes körű. Az ilyen személyek számára egyéb jogok és szabadságok is biztosíthatók a törvénnyel összhangban.

4. A nemzeti kisebbséghez (közösséghez) tartozó személy Ukrajna területén egyedül vagy más nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyekkel együttesen gyakorolhatja az e törvény által biztosított jogokat és szabadságokat.

5. A nemzeti kisebbséghez (közösséghez) tartozó személy köteles betartani Ukrajna Alkotmányát és törvényeit, védelmezni Ukrajna állami szuverenitását és területi integritását, tiszteletben tartani az ukrán nemzet, valamennyi nemzeti kisebbség (közösség) és Ukrajna őslakos népeinek nyelvét, kultúráját, hagyományait, szokásait, vallási identitását, valamint elősegíteni a nemzeti kisebbség (közösség) integrációját az ukrán társadalomba.

6. A nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek jogai és szabadságai a törvénnyel összhangban korlátozhatók, ha ez a korlátozás egy demokratikus társadalomban szükséges.

A nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek jogainak és szabadságainak gyakorlása és/vagy védelme során tilos népszerűsíteni és propagálni a terrorista államot (agresszor államot) és intézményeit, az orosz náci totalitárius rendszert, az orosz náci totalitárius rendszer ukrajnai katonai inváziója szimbólumait, a terrorista állam (agresszor állam) hatóságai képviselőit és azok cselekedeteit, amelyek pozitív színben tüntetik fel a terrorista államot (agresszor államot), indokoltnak vagy jogosnak tüntetik fel az Orosz Föderáció mint terrorista állam Ukrajna elleni fegyveres agresszióját, Ukrajna területének megszállását.

6. cikk. Az önazonossághoz való jog

1. Ukrajna minden polgárának joga van szabadon eldönteni, hogy valamely nemzeti kisebbséghez (közösséghez) (több nemzeti kisebbséghez (közösséghez)) tartozónak tekinti-e magát. Az ilyen döntés vagy joggyakorlás nem lehet a kárára az ilyen személynek. Senki sem kényszeríthető arra, hogy nemzeti kisebbséghez (közösséghez) tartozónak vallja magát. Ha egy személynek szüksége van a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek számára biztosított jogok gyakorlására, elegendő, ha kifejezi ezen jogok gyakorlására irányuló igényét.

2. Tilos Ukrajna állampolgárát bármilyen formában arra kényszeríteni, hogy elismerje hovatartozását, megtagadja vagy megváltoztassa valamely nemzeti kisebbséghez (közösséghez) való tartozását.

3. Ukrajna állampolgárának joga van utó-, apai és vezetéknevéhez, figyelembe véve annak a nemzeti kisebbségnek (közösségnek) a szokásait, amelyhez tartozik.

Ha annak a nemzeti kisebbségnek (közösségnek) a szokásai szerint, amelyhez a személy tartozik, a vezetéknév vagy az apai név nem része a névnek, úgy az ukrán állampolgárságot, a különleges jogállást tanúsító okmányokban a személy írásbeli kérelme alapján csak a név közösségen belül elfogadott részeit kell feltüntetni, a születési anyakönyvi kivonatban pedig - az apa és az anya nevét.

Ukrajna állampolgárainak joguk van visszaállítani nemzetiségük szerinti vezetéknevüket, utónevüket és apai nevüket az érvényes eljárásrendnek megfelelően.

7. cikk. A civil egyesületek és békés gyülekezések szabadsága

1. A nemzeti kisebbséghez (közösséghez) tartozó személynek joga van a törvénynek megfelelően részt venni a nemzeti kisebbségek (közösségek) közhasznú egyesületeinek megalakításában és tevékenységében, békés gyülekezésre jogaik és szabadságaik gyakorlása és védelme, a közérdekek, különösen a gazdasági, szociális, kulturális, nyelvi, környezetvédelmi és egyéb érdekek kielégítése, valamint az ukrán társadalomba való integrációjuk érdekében.

2. A nemzeti kisebbséghez (közösséghez) tartozó személynek a nemzeti kisebbség (közösség) valamely közhasznú egyesületében való részvétele vagy annak elmulasztása nem lehet alapja az Alkotmányban és Ukrajna törvényeiben meghatározott jogai és szabadságai korlátozásának.

8. cikk. Nézetek és vélemény, a gondolatok szabad kifejtése, szólás-, lelkiismereti és vallásszabadság

1. A nemzeti kisebbséghez (közösséghez) tartozó személynek joga van a nézetek és meggyőződések, a gondolat, a szólás, a lelkiismeret és a vallás szabad követéséhez és kifejezéséhez.

A nemzeti kisebbséghez (közösséghez) tartozó személynek joga van ahhoz, hogy szabadon gyűjtsön, tároljon, használjon és terjesszen információkat nemzeti kisebbsége (közössége) nyelvén szóban, írásban vagy bármilyen más módon.

2. A nemzeti kisebbséghez (közösséghez) tartozó személy bármilyen vallást gyakorolhat vagy dönthet úgy, hogy egyiket sem gyakorolja, szabadon gyakorolhatja egyénileg vagy közösségben a vallását és vehet részt szertartásokon, folytathat vallási tevékenységet, és a törvényben előírt módon vallási szervezeteket alakíthat.

9. cikk. Részvétel a politikai, gazdasági és társadalmi életben

1. A nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyeknek joguk van részt venni a választásokon és népszavazásokon, szabadon választani és megválasztatni az államhatalmi és a helyi önkormányzati szervekbe, egyenlő joguk van a közszolgálathoz és a helyi önkormányzati szervekhez való hozzáféréshez, valamint az ország gazdasági és társadalmi életében való egyenlő részvételhez, beleértve az adott nemzeti kisebbség (közösség) kultúrájának, hagyományainak és identitásának megőrzésével és előmozdításával kapcsolatos ügyeket is.

10. cikk. A nemzeti kisebbség (közösség) nyelvének használatához való jog

1. A nemzeti kisebbséghez (közösséghez) tartozó személynek joga van nemzeti kisebbsége (közössége) nyelvének szabad és akadálytalan használatához a magánéletben és a nyilvánosság előtt, szóban és írásban, a törvénnyel nem ellentétes korlátok között.

2. A nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek által szervezett és tartott nyilvános rendezvények (találkozók, konferenciák, gyűlések, kiállítások, tanfolyamok, szemináriumok, képzések, viták, fórumok, egyéb nyilvános rendezvények) az érintett nemzeti kisebbségek (közösségek) nyelvén is megtarthatók.

3. Egy nemzeti kisebbség (közösség) közhasznú egyesülete által szervezett kulturális, művészeti, szórakoztató rendezvények az adott nemzeti kisebbség (közösség) nyelvén is megtarthatók. Az ilyen rendezvények moderálása (konferálása) az érintett nemzeti kisebbség (közösség) nyelvén is történhet. A szervező az ilyen rendezvény látogatóinak (nézőinek) kérésére biztosítja a moderálás (konferálás) szinkron- vagy konszekutív tolmácsolását államnyelvre, ha az ilyen kérés legkésőbb 48 órával a rendezvény előtt beérkezik.

A kulturális, művészeti és szórakoztató rendezvényekről szóló hirdetmények, plakátok, egyéb tájékoztató anyagok a szervezők döntése alapján az adott nemzeti kisebbség (közösség) nyelvén is sokszorosíthatók, figyelembe véve az Ukrajna „Az ukrán mint

államnyelv működésének biztosításáról" szóló törvény[33] 23. cikkének harmadik[34] és ötödik[35] pontjában meghatározott követelményeket.

4. A nemzeti kisebbségek (közösségek) nyelvei a törvénynek megfelelően használhatók a tömegtájékoztatási eszközökben.

A nemzeti kisebbségeknek (közösségeknek) joguk van saját tömegtájékoztatási eszközök létrehozására a törvénynek megfelelően.

5. A nemzeti kisebbségek (közösségek) nyelvén az állami és/vagy helyi költségvetés terhére kiadott kiadványokra nem vonatkoznak az „Ukrajna törvénye az ukrán mint államnyelv működésének biztosításáról" 26. cikke első pontja első bekezdésének[36] követelményei.

A nemzeti kisebbségek (közösségek) jogainak érvényesítésére létrehozott szakkönyvkereskedések tevékenységére nem vonatkoznak az „Ukrajna törvénye az ukrán mint államnyelv működésének biztosításáról" 26. cikke második pontja első bekezdésében[37] foglalt követelmények.

33 L. a 2019-es (állam)nyelvtörvény (2019. évi 2704-VIII. sz. törvény).

34 A kulturális, művészeti és szórakoztató rendezvényekről szóló hirdetmények, plakátok és egyéb tájékoztató anyagok, valamint a belépőjegyek államnyelven készülnek. A hirdetményekben, plakátokon és egyéb tájékoztató anyagokban az államnyelv mellett más nyelvek használata is megengedett, ugyanakkor a más nyelvű szöveg nem lehet nagyobb terjedelmű és betűtípusú, mint az államnyelvű szöveg. A betűméretre vonatkozó követelmények nem kötelezőek az előadóművészek, együttesek nevének és a védjegyoltalom alatt álló művek (áruk és szolgáltatások védjegyei) írásakor.

35 A múzeumi üzletmenet és a művészeti kiállítások nyelve az államnyelv.
A múzeumi nyilvántartásokat a múzeumokban minden tulajdonformában állami nyelven vezetik.
A múzeumokban és a művészeti kiállításokon kiállított múzeumi tárgyakról szóló információk államnyelven kerülnek bemutatásra. Az államnyelv mellett a múzeumi tárgyakra vonatkozó információk más nyelveken is feltüntethetők. A múzeumi tárgyakról szóló írásos információkban a más nyelvű felirat az államnyelvű felirat alatt vagy jobb oldalán található. A múzeumi tárgyakra vonatkozó információk szövegének betűmérete az államnyelven nem lehet kisebb, mint a megfelelő szöveg betűmérete egy másik nyelven. A múzeumi tárgyakról szóló audiovizuális információk államnyelven nem lehetnek kevésbé olvashatóak, hallhatók és érthetők, mint a megfelelő idegen nyelvű információk.
A múzeum- vagy kiállításlátogatásra szóló belépőjegyek, a kiállításokról szóló nyilvános hirdetések államnyelven készülnek. A belépőjegyeken szereplő információk más nyelven történő megkettőzése megengedett. A belépőjegyeken szereplő más nyelvű szöveg betűmérete nem lehet nagyobb, mint az államnyelvű szöveg betűmérete.
A múzeumról vagy kiállításról szóló információs termékek államnyelven, és szükség esetén más nyelveken is készülnek.

36 A kiadó, amely szerepel a kiadói termékek kiadóinak, gyártóinak és forgalmazóinak állami nyilvántartásában, köteles az általa az adott naptári évben kiadott könyvek legalább 50 százalékát az államnyelven megjelentetni.

37 Az államnyelven megjelent könyvkiadványok aránya az egyes könyvesboltokban vagy más könyvforgalmazó intézményekben megvásárolható könyvcímek teljes számából legalább 50 százalék.

6. A nemzeti kisebbséghez (közösséghez) tartozó személy kérésére az adott nemzeti kisebbség (közösség) nyelvét lehet használni a sürgősségi segítségnyújtás során, ha az a felek számára elfogadható (érthető).

7. A hagyományosan nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek által lakott településeken, vagy ahol az ilyen személyek a lakosság jelentős részét teszik ki, a helyi önkormányzati szervek, közösségi vállalkozások tábláin a hivatalos nevek államnyelven kivitelezett feliratai az illetékes falusi, települési, városi tanácsok döntése alapján a nemzeti kisebbségek (közösségek) nyelvén is feltüntethetők jobb oldalon vagy alul.

8. A hagyományosan nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek által lakott településeken, vagy ahol az ilyen személyek a lakosság jelentős részét teszik ki, az általános tájékoztatásra szolgáló információk (közlemények, amelyek többek között szerződéskötésre vonatkozó nyilvános ajánlatot tartalmaznak, útjelzők, útmutatók, irányjelzők, táblák, üzenetek, feliratok és egyéb nyilvánosan elhelyezett szöveges, képi és hangos információk, amelyeket arra használnak vagy használhatnak, hogy korlátlan számú személyt tájékoztassanak árukról, munkákról, szolgáltatásokról, egyes gazdasági szereplőkről, vállalatok vagy önkormányzatok hivatalos személyeiről vagy tisztségviselőiről) a nemzeti kisebbség (közösség) nyelvén is kihelyezhetők az illetékes falusi, nagyközségi vagy városi tanács határozata alapján.

9. Azokon a településeken, ahol hagyományosan nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek élnek, vagy ahol ezek a személyek a lakosság jelentős részét teszik ki, megengedett a választási kampányanyagok terjesztése az államnyelven és az érintett nemzeti kisebbségek (közösségek) nyelvén.

10. A nemzeti kisebbségek (közösségek) nyelvei használatának sajátosságait, többek között, de nem kizárólagosan, a topográfiai információk nyújtása, a hatóságokkal való kommunikáció, beleértve a sürgősségi segítségnyújtást is a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek által hagyományosan lakott területeken, vagy ahol az ilyen személyek a lakosság jelentős részét teszik ki, az ilyen személyek kérésére, és amennyiben a kérés megfelel a valós szükségleteknek, az Ukrajna Miniszteri Kabinetje által jóváhagyott módszertan határozza meg, az Európa Tanács nemzeti kisebbségek védelméről szóló Keretegyezménye és a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája főbb rendelkezései alapján.

11. cikk. Az oktatáshoz való jog

1. A nemzeti kisebbségek (közösségek) nyelvhasználatának sajátosságait az oktatási folyamatban Ukrajna törvénye „Az oktatásról”[38] és az e területre vonatkozó külön törvények határozzák meg.

38 Szövegét magyarul lásd: Fedinec Csilla – Csernicskó István: Ukrajna 2017. szeptember 5-én kelt 2145-VIII. sz. törvénye „Az oktatásról”. *Regio,* 2017/3, 260-277. p. <http://real.mtak.hu/65747/1/185_302_2_PB_u.pdf> (letöltve 2022. 12. 30.).

2. Az állam támogatja a pedagógiai és a tudományos-pedagógiai dolgozók képzését és továbbképzését a nemzeti kisebbségek (közösségek) nyelvein.

3. A magánszemélyek és/vagy jogi személyek költségén teljes körű általános középfokú oktatást nyújtó magánoktatási intézményeknek, többek között a nemzeti kulturális társaságok és a nemzeti kisebbségek (közösségek) képviselői által alapított intézményeknek joguk van szabadon megválasztani az oktatási folyamat nyelvét (kivéve az állami támogatásban részesülő oktatási intézményeket), és kötelesek biztosítani, hogy a tanulók az állami normáknak megfelelően elsajátítsák az államnyelvet.

12. cikk. A nemzeti kisebbség (közösség) kulturális identitásának megőrzéséhez való jog

1. A nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyeknek joguk van:

1) kulturális, nyelvi, vallási identitásuk, hagyományaik és szokásaik megőrzésére és fejlesztésére, kultúrájuk vívmányainak (örökségének) hasznosítására, kulturális örökségük megőrzésére és gyarapítására;

2) a történelmükkel és kultúrájukkal kapcsolatos események megünneplésére (méltatására).

2. Az állam elősegíti és támogatja:

1) a nemzeti kisebbségek (közösségek) történelmi emlékhelyeinek feltárását és rendezését, biztosítja a nemzeti kisebbségek (közösségek) kulturális örökségét képező tárgyak védelmét. A nemzeti kisebbségek (közösségek) Ukrajna területén található történelmi, kulturális és vallási emlékei az ukrán kultúra részét képezik;

2) a nemzeti kisebbségek (közösségek) történelmének és kultúrájának tanulmányozását;

3) a nemzeti kisebbségek (közösségek) kulturális és művészeti rendezvényeinek megtartását.

3. Az állam biztosítja, hogy a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek tanulmányozzák Ukrajna történelmét és kultúráját.

III. fejezet. A NEMZETI KISEBBSÉGEKKEL (KÖZÖSSÉGEKKEL) KAPCSOLATOS ÁLLAMI POLITIKA

13. cikk. A nemzeti kisebbségekkel (közösségekkel) kapcsolatos állami politika

1. A nemzeti kisebbségekkel (közösségekkel) kapcsolatos állami politika céljai a következők:

1) a nemzeti kisebbségek (közösségek) etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitása fejlődésének előmozdítása;

2) a nemzeti kisebbségek (közösségek) integrálása az ukrán társadalomba az emberi és polgári jogok és szabadságok elismerése alapján;

3) az etnikumközi tolerancia és kölcsönös tisztelet normáinak kialakítása az ukrán társadalomban;

4) a nemzeti egység erősítése és az ukrán társadalom multikulturalizmusának biztosítása.

2. A nemzeti kisebbségekkel (közösségekkel) kapcsolatos állami politika a következő elveken alapul:

1) a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek jogainak és szabadságainak védelme az emberi jogok és alapvető szabadságok védelmének szerves részeként;

2) a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek megkülönböztetésmentessége;

3) a nemzeti kisebbséghez (közösséghez) tartozó személy azon jogának elismerése, hogy szabadon megválaszthassa és szabadon visszaállíthassa nemzeti kisebbséghez (közösséghez) való tartozását, kifejezhesse önazonosságát és identitását;

4) annak biztosítása, hogy a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek szabadon gyakorolhassák etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásuk megőrzéséhez és fejlesztéséhez fűződő jogaikat és érdekeiket;

5) a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek inkluzív bevonása – többek között a közhasznú egyesületeiken keresztül – a nemzeti kisebbségekkel (közösségekkel) kapcsolatos állami politika kialakításába és végrehajtásába a kormányzat minden szintjén;

6) a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek integrálása az ukrán társadalomba az emberi és polgári jogok és szabadságok elismerése alapján;

7) a nemzeti kisebbségek (közösségek) kényszerű asszimilációjának megakadályozása;

8) az idegengyűlölet megnyilvánulásai, a faji, etnikai, vallási gyűlöletkeltés elleni fellépés;

9) az egyes etnikumok közötti konfliktusok megelőzése, a nemzeti kisebbségek (közösségek) felhasználása más államok által a lakóhelyük szerinti regionális autonómiára és Ukrajna integritásának megsértésére;

10) kölcsönös tisztelet, kölcsönös megértés és együttműködés Ukrajna területén élő valamennyi személy között, etnikai, kulturális, nyelvi vagy vallási hovatartozásra és identitásra való tekintet nélkül.

3. Az állam garantálja a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek jogainak és szabadságjogainak védelmét és biztosítja azok megvalósulását azáltal, hogy az állami politika területén olyan intézkedéseket hajt végre, amelyek célja az önazonosságuk és identitásuk megőrzése, fenntartása és fejlesztése, valamint az ukrán társadalomba való beilleszkedésük.

14. cikk. A nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek jogainak és szabadságainak megvalósítására irányuló intézkedések pénzügyi támogatása

1. A nemzeti kisebbségek (közösségek) jogainak és szabadságjogainak megvalósítását szolgáló intézkedések végrehajtásához szükséges kiadásokat Ukrajna állami

költségvetésének terhére külön költségvetési program keretében, a helyi költségvetések pénzeszközei, valamint más, törvény által nem tiltott források terhére kell biztosítani.

2. A nemzeti kisebbségek (közösségek) közhasznú egyesületei versenyeztetés alapján pénzügyi támogatást kaphatnak programok (projektek, tevékenységek) megvalósításához Ukrajna állami költségvetésének, helyi költségvetéseknek a terhére, az Ukrajna Miniszteri Kabinetje által meghatározott eljárással összhangban.

15. cikk. A nemzeti kisebbségek (közösségek) területén az állami politika kialakítását és végrehajtását biztosító központi végrehajtó szerv hatásköre

1. A nemzeti kisebbségek (közösségek) területén az állami politika kialakítását és végrehajtását biztosító központi végrehajtó szerv:

1) általánosítja a nemzeti kisebbségekre (közösségekre) vonatkozó jogszabályok alkalmazásának gyakorlatát, javaslatokat dolgoz ki a jogalkotási és egyéb normatív jogi aktusok javítására;

2) a törvényben meghatározott hatáskörökön belül szabályozási és jogi támogatást nyújt a nemzeti kisebbségeknek (közösségeknek);

3) ellenőrzi a nemzeti kisebbségekre (közösségekre) vonatkozó jogszabályok betartását, beleértve Ukrajna nemzeti kisebbségekre (közösségekre) vonatkozó nemzetközi kötelezettségeinek teljesítését;

4) statisztikai adatokat gyűjt és elemez az Ukrajnában működő nemzeti kisebbségek (közösségek) állami egyesületeinek számáról és típusairól;

5) intézkedéseket tesz a nemzeti kisebbségek (közösségek) identitásának megőrzésére és fejlesztésére, kulturális, nyelvi, információs és egyéb igényeik kielégítésére;

6) együttműködik a központi és helyi végrehajtó hatóságokkal, helyi önkormányzati szervekkel a nemzeti kisebbségek (közösségek) érdekében;

7) a nemzeti kisebbségek (közösségek) közéleti szervezeteinek képviselői részvételével konzultációkat folytat a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek törvényben meghatározott jogaival és szabadságaival kapcsolatos kérdésekről;

8) figyelemmel kíséri a nemzeti kisebbségek (közösségek) közhasznú egyesületeinek tevékenységét;

9) tudományos kutatásokat szervez a nemzeti kisebbségekkel (közösségekkel) kapcsolatban, valamint kapcsolatokat épít hazai és külföldi kutatóintézetekkel és oktatási intézményekkel az ilyen kutatások végzésével kapcsolatos tapasztalatcsere érdekében;

10) kapcsolatot épít és koordinálja a munkát a külföldi államok azon illetékes szerveivel, amelyek hatáskörébe tartozik a nemzeti kisebbségekkel (közösségekkel) kapcsolatos politika végrehajtása;

11) elősegíti Ukrajna más államokkal való nemzetközi együttműködésének bővítését a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek jogainak és szabadságainak megvalósítása terén;

12) gyakorolja a törvényben meghatározott egyéb hatásköröket.

2. A központi végrehajtó szerv, amely biztosítja az állami politika kialakítását és végrehajtását a nemzeti kisebbségek (közösségek) területén, Ukrajna „A központi végrehajtó szervekről" szóló törvényével[39] összhangban tanácsadó testületet hoz létre, amelynek tagjai között vannak a nemzeti kisebbségek (közösségek) társadalmi szervezeteinek képviselői is, valamint szükség esetén más állandó vagy ideiglenes tanácsadó és konzultatív szerveket.

16. cikk. A Krími Autonóm Köztársaság Minisztertanácsának, a helyi államigazgatásnak a nemzeti kisebbségekkel (közösségekkel) kapcsolatos állami politika végrehajtásával összefüggő hatásköre

1. A Krími Autonóm Köztársaság Minisztertanácsa, a helyi államigazgatási szervek saját hatáskörükben biztosítják Ukrajna jogszabályainak végrehajtását a nemzeti kisebbségekkel (közösségekkel) kapcsolatban, beleértve a nemzeti kisebbségek (közösségek) nemzeti és kulturális fejlődésének állami és regionális programjait.

Az e rész első bekezdésében meghatározott feladatok teljesítése érdekében a Krími Autonóm Köztársaság Minisztertanácsa, a helyi államigazgatási szervek szükség esetén létrehozhatnak a nemzeti kisebbségek (közösségek) ügyeivel foglalkozó szervezeti egységeket.

17. cikk. A helyi önkormányzati szervek hatásköre a nemzeti kisebbségekkel (közösségekkel) kapcsolatos állami politika végrehajtása területén

1. A nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek jogainak és szabadságainak biztosítása érdekében a helyi önkormányzati szervek

1) hozzájárulnak a nemzeti kisebbségek (közösségek) kulturális és etnikai identitásának megőrzéséhez és fejlesztéséhez a nemzeti kisebbségek (közösségek), nemzeti és kulturális társaságok közhasznú egyesületei tevékenységének támogatásával;

2) megvalósítják a településközösségek, járások, megyék társadalmi-gazdasági és kulturális fejlődésének tervezését, figyelembe véve az ilyen személyek etnikai, kulturális és egyéb igényeit, valamint identitásuk megőrzésének és fejlesztésének szükségességét, a jogok és szabadságok védelmét és biztosítását;

3) gyakorolják a törvényben előírt egyéb hatásköröket.

18. cikk. Nemzeti kisebbségekkel (közösségekkel) foglalkozó tanácsadó testületek

39 Law of Ukraine „About central bodies of executive power" No. 3166-VI, 17. 03. 2011 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#n2> (letöltve 2022. 12. 30.).

1. A nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek érdekeinek figyelembevétele és az e törvényben előirányzott jogok és szabadságok megvalósítása céljából a helyi államigazgatási szervek, a helyi önkormányzati szervek, azok tisztviselői hatáskörébe utalt kérdések megoldása során a nemzeti kisebbségek (közösségek) társadalmi szervezeteinek kezdeményezésére e szervek, azok tisztviselői konzultatív, tanácsadó és egyéb kisegítő testületeket (a továbbiakban: nemzeti kisebbségi (közösségi) tanácsadó testületek, amelyekben a nemzeti kisebbségek (közösségek) társadalmi szervezeteinek képviselői is részt vesznek) hozhatnak létre.

2. A helyi államigazgatási szervek, a helyi önkormányzati szervek és tisztviselőik határozattervezeteit a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek e törvényben előirányzott jogainak és szabadságainak végrehajtásával kapcsolatos kérdésekben a nemzeti kisebbségekkel (közösségekkel) foglalkozó tanácsadó testületek elé terjesztik megvitatásra, amennyiben ilyeneket létrehoznak.

A nemzeti kisebbségekkel (közösségekkel) foglalkozó tanácsadó testületek javaslatai és észrevételei ajánlás jellegűek, és az illetékes szervek és tisztviselők számára kötelezően megfontolandók. A helyi államigazgatási szervek, a helyi önkormányzati szervek és tisztviselőik kötelesek tájékoztatni a nemzeti kisebbségekkel (közösségekkel) foglalkozó illetékes tanácsadó testületeket a benyújtott javaslatok elbírálásának eredményéről a beérkezéstől számított tíz napon belül.

3. A nemzeti kisebbségek (közösségek) tanácsadó testületei megalakításának eljárását, tevékenységének fő irányait és formáit a nemzeti kisebbségek (közösségek) tanácsadó testületeiről szóló, az illetékes helyi államigazgatási szervek, helyi önkormányzati szervek által jóváhagyott rendelet határozza meg.

19. cikk. Nemzeti kisebbségek (közösségek) központja

1. A nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek érdekeinek kiegyensúlyozott figyelembevétele, a nemzeti kisebbségek (közösségek) közéleti szervezetei tevékenységének előmozdítása céljából a Krími Autonóm Köztársaság Minisztertanácsa, a megyei, kijevi és szevasztopoli városi államigazgatás az ilyen közéleti szervezetek kezdeményezésére létrehozza az érintett közigazgatási egység nemzeti kisebbségek (közösségek) központját (a továbbiakban: nemzeti kisebbségek (közösségek) központja). A Nemzeti Kisebbségek (Közösségek) Központjának létrehozására és működésére vonatkozó eljárást a nemzeti kisebbségek (közösségek) területén az állami politika kialakítását és végrehajtását biztosító központi végrehajtó szerv határozza meg.

2. A nemzeti kisebbségek (közösségek) központjának működéséhez a Krími Autonóm Köztársaság Minisztertanácsa, a megyei, a kijevi és a szevasztopoli városi államigazgatás megfelelő helyiségeket biztosít.

A nemzeti kisebbségek (közösségek) központja működését a Krími Autonóm Köztársaság Minisztertanácsának, a megyei, kijevi és szevasztopoli városi állami közigazgatás nemzeti kisebbségek (közösségek) ügyében illetékes alosztálya biztosítja. A

Nemzeti Kisebbségek (Közösségek) Központja helyet adhat a nemzeti kisebbségekkel (közösségekkel) foglalkozó tanácsadó testületek üléseinek is.

A nemzeti kisebbségek (közösségek) hagyományos lakóhelyén a nemzeti kisebbségek (közösségek) társadalmi szervezeteinek kezdeményezésére a falusi, települési és városi tanácsok létrehozhatják az adott területi közösség Nemzeti Kisebbségek (Közösségek) Központját.

3. A Nemzeti Kisebbségek Központjának (Közösségek) helyiségeit vagy annak különálló részeit, valamint azt a telke, amelyen található, tilos kereskedelmi célokra használni.

IV. fejezet. A NEMZETI KISEBBSÉGEK (KÖZÖSSÉGEK) NEMZETKÖZI EGYÜTTMŰKÖDÉSE ÉS KÜLKAPCSOLATAI

20. cikk. Nemzetközi együttműködés a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek jogainak és szabadságainak védelme terén

1. Ukrajna támogatja a nemzetközi együttműködés fejlesztését a nemzeti kisebbségek (közösségek) jogainak és érdekeinek biztosításával és védelmével kapcsolatos kérdésekben, különösen az e területre vonatkozó többoldalú és kétoldalú szerződések megkötése és végrehajtása révén.

2. Az állami hatóságok hatáskörük keretein belül együttműködnek más államok és nemzetközi szervezetek illetékes szerveivel a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek jogainak és szabadságainak védelme terén, hozzájárulnak a nemzeti kisebbségekkel (közösségekkel) kapcsolatos kérdések megoldásához, többek között államközi párbeszéd útján.

3. A nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek tagjai lehetnek a nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek jogainak és szabadságainak biztosításával foglalkozó kétoldalú kormányközi bizottságoknak.

21. cikk. A nemzeti kisebbségek (közösségek) külkapcsolatai

1. A nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyek és a nemzeti kisebbségek (közösségek) társadalmi egyesületei kapcsolatot tarthatnak fenn az anyaországok képviselőivel, az Ukrajnán kívüli nemzeti társadalmi egyesületekkel, részt vehetnek az érintett nemzetközi nem kormányzati szervezetek tevékenységében.

Ezek a személyek és közhasznú egyesületek külföldi államoktól, magánszemélyektől, közhasznú egyesületektől, alapítványoktól és más külföldi intézményektől a törvényben előírt módon kaphatnak támogatást.

2. A nemzeti kisebbségekhez (közösségekhez) tartozó személyeknek és a nemzeti kisebbségek (közösségek) közhasznú egyesületeinek tilos együttműködni és segítséget elfogadni olyan külföldi államoktól és személyektől, más államok nem kormányzati szervezeteitől, nemzetközi nem kormányzati szervezetektől, alapítványoktól és más

külföldi intézményektől, amelyek tevékenysége Ukrajna függetlenségének felszámolására, az alkotmányos rend erőszakos megváltoztatására, az állam szuverenitásának és területi integritásának megsértésére, biztonságának aláásására, az államhatalom jogellenes megváltoztatására, háború, erőszak propagálására, etnikai, faji, vallási gyűlöletkeltésre, az emberi jogok és szabadságjogok megsértésére, közegészségügy ellen irányul.

V. fejezet. ZÁRÓ- ÉS ÁTMENETI RENDELKEZÉSEK

1. Ez a törvény a kihirdetését követő hat hónap elteltével lép hatályba[40] [...]

2. Hatályát veszti:

Ukrajna törvénye „A nemzeti kisebbségekről" (1992) [...]

3. Amíg Ukrajnában fennáll a hadiállapot és annak megszűnését (eltörlését) követő hat hónapra a nemzeti kisebbségek (közösségek) ideiglenesen korlátozva van a 7. cikkben meghatározott a békés gyülekezéshez való jog, 14., 18. és 19. cikkben, valamint a 20. cikk harmadik pontjában meghatározott jogok azok esetében, akik etnikai származásuk alapján olyan államhoz kötődnek, amelyet Ukrajnában és/vagy a nemzetközi szervezetek terrorista államként (agresszor államként) ismernek el, amely Ukrajna ellen agresszív cselekményeket követ el.

[...]

Volodimir Zelenszkij
Ukrajna elnöke

40 2022. december 31-én jelent meg a hivatalos közlönyben, tehát 2023. július 1-jétől hatályos.

Csilla Fedinec

Law of Ukraine on National Minorities (Communities) – Content Analysis

On December 13, 2022, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the law "On National Minorities (Communities) of Ukraine". The law establishes the concept of „national minorities (communities)", the rights, freedoms and obligations of persons belonging to national minorities (communities), the specific features of the state policy aimed at the realisation of the rights and freedoms of persons belonging to national minorities (communities). The study analyses how well the legislation meets these requirements.

Maruszics Erik

Nyilasmozgalom Ung vármegyében 1938 és 1944 között

Erik Maruszics
Arrow Cross Movement in Ung County Between 1938 and 1944
Keywords: Carpathian Ruthenia; Subcarpathia; Transcarpathia; Zakarpattia; First Vienna Award; Ung County; Arrow Cross Party

Bevezetés

Az elmúlt évek során számos kutatás jelent meg, amely az 1938 után visszatért területek egy ismeretlen fejezetét tárta fel. Ezek a kutatások megfelelő keretet nyújtanak ahhoz, hogy az eddigiek során mellőzött vagy csak érintőlegesen kutatott történéseket vizsgáljuk meg. Kárpátalja esetében viszonylag széles körű levéltári forrásanyag áll rendelkezésünkre, amely segítségével a lokális színterű eseményekbe nyerhetünk betekintést. Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy a rendelkezésre álló források segítségével Kárpátalja magyar revíziót követő időszakának egy kevéssé kutatott epizódját vizsgáljam.

Kárpátalja sem etnikailag, sem társadalmilag nem volt homogénnek nevezhető az adott korszakban. Az első Csehszlovák Köztáraság időszaka alatt a politikai viszonyok is ehhez hasonlóan alakultak. A saint-germain-en-laye-i békeszerződés aláírását követően sorra jelentek meg az etnikai alapon szerveződő politikai közösségek. A ruszinok körében mind az ukranofil, mind a ruszofil mozgalmak igyekeztek mozgósítani. A magyarság körében megjelentek a magukat kifejezetten ruszinszkóinak deklaráló pártok, amelyek a későbbiekben betagolódtak az országos csehszlovákiai magyar érdekképviseletbe.[1] A zsidóság és a németség egyaránt megszervezte a maga politikai érdek-

1 A kárpátaljai politikai viszonyokkal kapcsolatban lásd: Маріан Токар: *Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939)*. Ужгород, Ужгородський національний унівеситет, 2006., Fedinec Csilla: Magyar pártok Kárpátalján a két világháború között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2007/1. 83–110. p.; Szakál Imre: Magyar társadalmi és politikai élet a csehszlovák Kárpátalján. In Brenzovics László (szerk.): *Kárpátalja története. Örökség és kihívások*. Beregszász–Ungvár, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola–„RIK-U", 2021, 423–435. p.

képviseletét, sőt az utóbbi gyakran a magyar pártokkal együtt indult a választási megmérettetések során. Az országos pártok helyi szervezeteinek is komoly beágyazottságuk volt a társadalmon belül, különösen a Csehszlovákiai Kommunista Pártnak és Csehszlovák Agrárpártnak. Kárpátalján a magyarság körében is jelentős szavazóbázisa volt a szélsőbalnak, ezzel szemben a szélsőjobboldali radikális csoportok gyakorlatilag nem működtek. Az első bécsi döntés ebben a tekintetben is újat hozott, a visszatért területeken ugyanis megjelentek az anyaországi szélsőjobboldali pártok.

Az első bécsi döntés és következményei

Az 1938. november 2-án aláírt első bécsi döntés következtében Csehszlovákia 1523 km^2 területet engedett át Podkarpatszka Ruszból a Magyar Királyságnak, közel húsz év után Beregszász, Munkács és Ungvár ismét magyar közigazgatás alá került. (Fedinec 2014, 64. p.) Magyarországhoz összességében 12 103 km^2 területet és 1 millió 60 ezer lakost csatoltak vissza a Csehszlovák Köztársaságtól. (Fedinec 2015, 35. p.) E területek birtokbavételére négy vegyes dandárt jelöltek ki, amelyek 1938. november 4–11. között több szakaszban foglalták el az új határokat. Ungvárra 1938. november 10-én vonult be a debreceni vegyes dandár, Siegler Géza altábornagy vezetésével. A honvédség bevonulását követően katonai közigazgatást vezettek be, amely 1938. december 22-ig állt fenn. Ungvár katonai parancsnoka Tomcsányi Gábor ezredes lett, a város miniszteri biztosa pedig Rauch Károly, mindketten a helyi közéleti szintérről kerültek beosztásukba. 1938. december 17-én megjelent 9.330/938. sz. M. E. rendelet a „felszabadult Felvidék közigazgatásának új rendjéről", amelynek értelmében ismételten létrehozták Ung megyét, Ungvár székhellyel. (Fedinec 2002, 298., 307. p.) A vármegye területe 692 km^2-t tett ki, a lakosság az 1938. december 15-én tartott összeírás szerint 73 980 fő volt. A vármegyét két járásra tagolták: egy Ungvárira, amelynek székhelye Ungvár lett és egy Nagykaposira, Nagykapos központtal. Az Ungvári járáshoz 28, a Nagykaposihoz 27 település tartozott. (Molnár D. 2018, 40., 49. p.) Az 1941-es népszámlálási adatok szerint a megyében 46 227 fő magyarnak, 17 674-en ruszinnak, 12 290-en románnak, 474-en németnek és 70-en szlováknak vallották magukat.[2]

A magyar hatalom visszatérését követően a politikai keretek lényegesen megváltoztak. Először is, a bécsi döntést megelőzően, a csehszlovák pártok többségükben önként függesztették fel tevékenységüket, majd kivonultak az elcsatolás előtt álló területekről. Az új hatalom pedig nemzetpolitikai megfontolásból számos társadalmi szervezetet, egyesületet és pártot tiltott be, amelyekről úgy vélte, hogy veszélyeztethetik a fennhatóságot. A felszámolt egyesületek és pártok vagyonát szétosztották. Csapon a Sokol Egyesület, Radváncon a Slovenská Beseda, míg Nagykaposon a Szlovák Liga

2 *1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községenként (Országhatáron kívüli terület).* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1990, 8. p.

vagyonát az újonnan alakult Levente Egyesületeknek szerették volna kiutalni.[3] Ez a tendencia valamennyi visszatért településen megfigyelhető volt: Beregszászon a Pro Libertate szabadkőműves páholy épületét a cserkészmozgalom, míg a Proszvita és Sokol egyesületek ingó és ingatlan vagyonát a Levente Egyesület kapta meg.[4] Az intézkedések mögött megfontolt nemzetpolitikai elgondolás állt, hogy a visszatérő hatalom kiszűrje a számára nemkívánatos elemeket, s ekkor történt meg az egyesületek revíziója, az anyaországból érkező szervek átvették a korábbi szerepköröket.

A visszatért területek reintegrációja során igyekeztek a bizalmi embereket helyzetbe hozni, így kerültek egyértelműen előtérbe az Egyesült Magyar Párt (a továbbiakban: EMP) tagjai. Ung megyében valamennyi fontosabb közigazgatási hivatal élére a párt emberei kerültek. A főispáni tisztséget először Korláth Endre, majd Siménfalvy Árpád töltötte be.[5] Az alispán Kossey János lett, az Ungvári járás főszolgabírója Köszörű Károly, Ungvár polgármestere pedig Peltsárszky Imre.[6] A korábban plurálisabb politikai élet a csehszlovák pártok kivonulásával, az egyéb mozgalmak felszámolásával és az EMP monopolhelyzetének következtében beszűkült. A csehszlovák időszak alatt az EMP közel sem tudhatta maga mögött egyöntetűen a magyar lakosság támogatását. Sokan szavaztak a Csehszlovákiai Kommunista Pártra és a Csehszlovák Agrárpártra, amelyek Kárpátalján a választások során mindig előkelő helyen végeztek. (Szakál 2009, 43–51. p.) Ennek következtében a revízió után sokan maradtak érdekképviselet nélkül, hiszen az általuk korábban támogatott pártok eltűntek, ugyanakkor az EMP felé már nem mozoghattak, mivel korábban nem a magyar pártokat támogatták, így a visszatérő magyar hatalom ezeket a személyeket politikai szempontból megbízhatatlannak bélyegezte. (Csilléry 2014, 7–9. p.) A későbbi behívott országgyűlési képviselő, Korláth Endre szavai jól szemléltetik az akkori állapotokat: „akik nem az Egyesült Magyar Pártnak, hanem csehszlovák pártoknak voltak tagjai, nem voltak sem nemzethűek, sem tisztességes magyarok." (Fedinec 2007, 105–109. p.) Az anyaországból érkező ellenzéki pártok, melyek fokozatosan átvették a korábbi mozgalmak szerepét, megpróbálták saját soraikba terelni ezeket a csoportokat is. A hungarista mozgalomhoz például örömmel csatlakoztak a betiltott Csehszlovákiai Kommunista Párt egykori tagjai, s ezzel a hatóságok is tisztában voltak: „a lakhelyükön maradt kommunisták saját biztonságuk érdekében átmenetileg csatlakoztak a jobboldali pártokhoz."[7] Az önálló felvidéki és kárpátaljai magyar politika nem sokkal később megszűnt, hiszen a helyi pártok szerepét egyértelműen az országosak vették át. Az EMP 1940. március 15-

3 KTÁL, Fond 47. Op. 1. Od.zb. 67. 15.

4 KTÁL, Fond 67. Op. 1. Od.zb. 772. 3.

5 *Belügyi Közlöny,* 1938-12-25. 56. sz. 1217., 1218. p.

6 *Belügyi Közlöny*, 1939-07-02. 29. sz. 764. p.

7 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL). K28 Miniszterelnökség, Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály, 59. tétel, alapszám: H17119. 17.

én végül feloszlatta magát, és az egykori alapszervezetek csatlakoztak a kormánypárthoz, a Magyar Élet Pártjához. Ez tulajdonképpen azt jelentette, hogy az amúgy is kormányszövetségesnek számító EMP formálisan is a kormánypárt része lett. (Simon, 2014, 41. p.) Ezzel pedig gyakorlatilag egy erős kormánypárti hálózat jött létre a visszatért területeken. A kormány a hegemóniáját végül azzal biztosította be, hogy a visszatért területeken nem tartották meg a választásokat. Míg a csehszlovák időszakban a magyarságnak titkos és egyenlő választójoga volt, s befolyása az országos és a lokális szintéren történő eseményekre, addig a Magyar Királysághoz történő visszacsatolást követően ezt a jogát elvesztette. (Filep, 2008, 156. p.) A választások megtartása helyett behívták a képviselőket a magyar parlamentbe. 1938. december 5-én 16 képviselőt hívtak be. (Szőlősi, 2021. 475. p.) A behívott képviselők[8] együttesen alkották a „felvidéki képviselők csoportját", és valamennyien EMP tagjai voltak. (Fedinec, 2015, 141. p.) A későbbiekben további képviselőket hívtak be, sőt egy törvényt is elfogadtak, mely szerint 1940. június 30-ig választásokat fognak tartani a Felvidéken, de ez sosem következett be. A választások megtartása kulcsfontosságú lett volna az ellenzéki pártok számára, amelyek az EMP és a kormány monopolhelyzetét próbálták oldani. (Godzsák 2021, 105–110. p.) A kormány a választások elnapolásával, valamint azzal, hogy saját bizalmi embereit nevezte ki a fontosabb közigazgatási hivatalok élére, gyakorlatilag bebetonozta hatalmát. Paradox módon ezeknek a tényezőknek köszönhető az, hogy többek között Ung megyében is útját tudták állni a szélsőségeknek és jelentősen korlátozni tevékenységüket egészen a német megszállásig.

A Nemzeti Szocialista Magyar Párt – Hungarista Mozgalom és a Nyilaskeresztes Párt megjelenése Ung megyében

A szélsőjobb megjelenése bizonyos tekintetben új jelenségként hatott, ugyanis a csehszlovák időszak alatt a magyarság körében elsősorban a szélsőbaloldalnak volt beágyazottsága mind a Felvidéken, mind pedig Kárpátalján. Ez nem jelenti azt, hogy a Csehszlovák Köztársaságban ne lettek volna jelen a szélsőjobboldali pártok; Radola Gajda 1927-ben szervezte meg a Nemzeti Fasiszta Közösség Pártját, bár a mozgalom nem volt túl népszerű és nem rendelkezett széles körű társadalmi bázissal. (Palotás 2003, 276. p.) A pártnak Pozsonyban működött magyar szekciója, Janovszky Imre vezetésével, de nem volt átfogó jelenség a magyarság körében, s az eddigiek során feltárt levéltári források arra engednek következtetni, hogy Kárpátalján nem alakultak helyi csoportjai. (Simon 2014, 32–33. p.) Kárpátalján a ruszinság körében viszont megjelent

8 A behívott képviselők listája: Jaross Andor, Holota János, Földesi Gyula, Szent-Iványi József, Korláth Endre, Szilassy Béla, Turcsányi Imre, Pajor Miklós, Salkovszky Jenő, Giller János, Virágh Béla, Gürtler Dénes, Ortutay Jenő, Vozáry Aladár, Fenczik István, Füssy Kálmán, Porubszky Géza.

a szélsőjobboldali gondolat: Fenczik István későbbi behívott országgyűlési képviselő erősen rokonszenvezett Benito Mussolinival és a fasizmussal, sőt az olasz rohamosztag, a Squadra mintájára megszervezte a saját feketeinges osztagát Ungváron. (Brenzovics 2010, 41–42. p.) A mozgalom a cseh szélsőjobboldaltól elkülönülő jelenség volt, nem állt kapcsolatban Radola Gajda mozgalmával vagy egyéb pártokkal. Fenczik és feketeingesei egy önálló kárpátaljai mozzanat, egy saját indíttatású mozgalom volt, amely kizárólagosan a helyiekre (ruszin nemzetiségűekre) koncentrált, és megvoltak az egyéni törekvései is, például a széles körű autonómia a ruszinság számára.

A magyarországi szélsőjobboldali eszmék viszont már a bécsi döntést megelőzően megjelentek a visszatért területeken. Érsekújváron röplapokat terjesztettek és igyekeztek Holota János polgármestert lejáratni, egyebek között magyarellenesnek és zsidóbérencnek nevezték. (Simon 2015, 37. p.) A *Magyarság* cikke szerint több kárpátaljai településen is hasonló röplapot terjesztettek, de jóval korábban, 1938 májusában „Huszt, Ungvár, majd pedig Beregszász utcáit szórták tele nyilaskeresztekkel, azonkívül Beregszászon a házak falait és a járdákat is nemzeti szocialista propagandakeresztekkel mázolták be”.[9] Egy beregaradói férfi a kihallgatása során ismerte el a rendőrségnek, hogy már korábban is hallott Festetics Sándor nyilaskeresztes pártjáról.[10] A Magyar Királyságból érkező szélsőjobboldali áramlat azonban csak a bécsi döntést követően vált népszerűbbé a magyarság körében. A visszatért területeken megjelent hungarista mozgalom országos szinten is egyre népszerűbbé és egyre támogatottabbá vált a társadalmon belül; Ung megyében már a katonai közigazgatás alatt zászlót bontott a mozgalom. 1938. december 13-án Hubay Kálmán személyesen járt Ungváron, és elnöklete alatt megalakult a Nemzeti Szocialista Magyar Párt – Hungarista Mozgalom (a továbbiakban: NSZMP–HM) első helyi szervezete. (Fedinec 2004, 228. p.) „Egy nagyvillában bontotta ki zászlóját Ungváron Hubay Kálmán nyilas-képviselő” – állt a *Kárpáti Magyar Hírlap* címoldalán. A cikk szerint az „elégedetlen fiatalok” körében találtak támogatókra, sőt a „ruszin ifjúság is képviselve volt”. Hubay ismertette a megjelentek előtt a mozgalom célkitűzéseit, és leszögezte, hogy „csak kizárólag megbízható, fajtiszta elemek kerülhetnek a pártba”.[11]

Az Ungváron újonnan megalakult párt követői hamar összerúgták a port a helyi hatóságokkal. 1938. december 31-én fiatalok egy csoportja „Szálasy-nótákat” énekelve rendbontást követett el: a város utcáin poharakat törtek, a kirakatokat nyilas propagandaanyagokkal ragasztották tele. A hangoskodó fiatalokat a rendőrség őrizetbe vette, de nem sokkal később szabadon bocsátották őket annak a fejében, hogy többet nem fordul elő hasonló kihágás a részükről.[12] Az esetnek talán két aspektusát érdemes

9 *Magyarság,* 1938. május 12., 115. sz. 16. p.

10 KTÁL, Fond 185. Op.1. Od.zb. 4. 1–2.

11 *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1938. december 13., 53. sz. 1. p.

12 *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1939. január 4., 3. sz. 1. p.

kiemelni, az egyik, hogy az ifjúság körében hamar népszerűvé vált a mozgalom. A másik sarkalatos pont a hatóságok reakciója és fellépése a mozgalom tagjaival szemben, ami gyakorlatilag Magyarország német megszállásáig szinte végig megfigyelhető volt. A NSZMP–HM nem sokáig működött a visszatért területeken, ugyanis a Teleki-kormány 1939. február 23-án betiltotta a pártot, a február 3-án elkövetett budapesti Dohány utcai kézigránátos robbantás következtében. A rendőrség az ország valamenynyi pontján egyszerre tartott rajtaütéseket. Az ungvári rendőrség is akcióba lépett: a nyilvántartott hungaristáknál házkutatást tartottak, pártiratokat, jelvényeket, a tagok névsorát, propagandaanyagokat foglaltak le.[13]

Hubay Kálmán 1939. március 8-án jelentette be a Nyilaskeresztes Párt (a továbbiakban: NYKP) megalakulását, amely a NSZMP–HM utódpártja volt. A sokadjára betiltott mozgalom további szervezkedése némileg váratott magára, ez feltehetőleg annak tudható be, hogy a párt készült a visszatért területeken nem megtartott országgyűlési választásokra. Az 1939-es országgyűlési választások során a szélsőjobboldali pártok végül 49 mandátumot szereztek, ezzel ők lettek a legnagyobb ellenzéki tábor a magyar parlamentben. A NYKP egymaga 29 helyet szerezett az országgyűlésben. (Romsics 2018, 306. p.) 1940 őszén Szálasi Ferencet kiengedték a börtönből. Nem sokkal később pedig a két legnagyobb nyilaspárt egyesült, Pálffy Fidél Egyesült Magyar Nemzetiszocialista Pártja csatlakozott a NYKP-hoz. A kormány mérsékelte a 3400/1938. ME sz. rendeletet, a továbbiakban a tagságot már nem, csak a tisztségviselést és pártjelvény használatát tiltotta a közalkalmazottaknak. (Paksa 2013, 216. p.) A NYKP a választásokat követően több hullámban kezdett el szervezkedni ismételten a térségben. Bereg megyében például 1939 nyarán alakultak meg a párt helyi szervezetei, elsősorban a Beregszászi járásában.[14] Ung megyében ez a folyamat 1940 tavaszán vette kezdetét, s mind az Ungvári, mind a Nagykaposi járást érintette.[15]

13 *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1939. február 26., 47. sz. 1. p.

14 KTÁL, Fond 185. Op. 1. Od.zb. 6. 1–9.

15 KTÁL, Fond 281. Op. 1. Od.zb. 567. 1–27.

1. táblázat. A Nyilaskeresztes Párt szervezetei Ung vármegyében

Település	Járás	Helyi pártvezető	Foglalkozás	Bejelentés időpontja
Ungvár	Ungvári	Borsabányai Gyula	n.a.	n.a.
Botfalva	Ungvári	Szilágyi Sándor	n.a.	1940. március 26.
Kereknye	Ungvári	Kosztyó Péter	n.a.	1940. március 26.
Szürte	Ungvári	Tóth Ferenc	kőműves	1940. május 15.
Homok	Ungvári	Homoky Albert	gazda	1940. július 20.
Nagydobrony	Ungvári	Hidi F. Sándor	földműves	1940 októbere
Kisdobrony	Ungvári	Gál Bertalan	n.a.	1940. május 17.
Tiszasalamon	Ungvári	Porosztócsky János	n.a.	1940. november 21.
Sislóc	Ungvári	Varga Ferenc	n.a.	1940.
Nagygejőc	Ungvári	Homoky Dániel	n.a.	1940. december
Koncháza	Ungvári	Rehó Imre	földműves	1940. december 5.
Tiszágtelek	Ungvári	Kállai Beretalan	földműves	1940. december 11.
Korláthelmec	Ungvári	Bolyog József	kerékgyártó	1942. február 23.
Nagykapos	Nagykaposi	Balogh Kálmán	n.a.	n.a.
Szirénfalva	Nagykaposi	Tóth György	n.a.	n.a.
Mokcsakerész	Nagykaposi	Balogh András	n.a.	n.a.
Nagyszelmenc	Nagykaposi	Iván Jenő	n.a.	1940 júniusa
Palágykomoróc	Nagykaposi	Balogh Sándor	n.a.	1940 júniusa
Vaján	Nagykaposi	Tóth Pál	n.a.	1940 júniusa

Saját szerkesztés. Források: KTÁL, Fond 281. Op. 1. Od.zb. 567.; 1–27. KTÁL, Fond 281. Op. 1. Od.zb. 1282. 1.; *Magyarság*, 1940. június. 26., 137. sz. 6. p.; KTÁL, Fond 45. Op. 1. Od.zb. 35. 1–20.

A pártnak megvoltak a konkrét elképzelései a Felvidéken és Kárpátalján, amivel a helyi hatóságok is tisztában voltak. A visszacsatolt területekre országgyűlési képviselőket, valamint propaganda-szakembereket kívántak küldeni. A nyilas képviselők kéthetente utaztak volna ki a városokba és községekbe, ahol előadásokat kellett volna tartaniuk a helyieknek. A propagandaanyagokat is ők vitték volna magukkal, vagy magánszemélyeknek küldték volna el postán.[16] A képviselők személyes jelenléte leginkább azért lehetett fontos, mivel mentelmi jogot élveztek, s ezáltal a hatóságoknak is nehezebb volt fellépniük velük szemben. A visszatért területekre számos alkalommal látogattak el magasabb rangú nyilas párttagok, országgyűlési képviselők. Hubay Kálmán járt Ungváron, Munkácson, Beregszászon, sőt Vereckén is.[17] Szálasi Ferenc Ungváron, Munkácson, Beregszászon és Nagyszőlősön is megfordult. Az eddigi legrészletesebb ismerettel az ungvári látogatásról rendelkezünk. Az előzetes tervek szerint a pártvezető, Szálasi Ferenc 1940. december 15-én tett volna látogatást Ungvárra. A Nagykaposi

16 KTÁL, Fond 1072. Op. 1. Od.zb. 12.5.

17 *Magyarság*, 1939. július 28., 41. sz. 4. p.

járás főszolgabírója részletes tájékoztatást küldött valamennyi körjegyzőnek, így a helyi párttagok előkészületeiről kaphatunk némi betekintést.

A vidéki pártszervezetek a látogatás tiszteletére felvonulást terveztek Ungváron, valamint lovasbandériumot szerveztek. A főszolgabíró jelezte is a körjegyzőknek, hogy tartsák szemmel a tagokat, s minden törvényes eszközzel akadályozzák meg a felvonulást.[18] A látogatásra végül csak 1941. július 21-én került sor. (Fedinec 2002, 306., 379. p.) Az eseményről a *Kárpáti Magyar Hírlap* is cikket közölt. Szálasi Ferenc gépkocsival érkezett Ungvárra, gróf Széchenyi Lajossal és egy ismeretlen személlyel. A látogatás némi kellemetlenséggel indult, ugyanis a párthelyiséget egy másik épületbe költöztették át, amiről még nem értesítették a pártközpontot, így a felek elkerülték egymást.[19] Az ungvári nyilasok is közzétettek egy cikket a látogatás menetéről, ugyancsak a *Kárpáti Magyar Hírlap*ban. A vezetőség igyekezett cáfolni a cikknek azt a sugallatát, hogy nem készültek fel kellően a pártvezér fogadtatásra: leszögezték, hogy Ung megye minden községe és járása várta a pártvezetőt, a párthelyiség cseréje kapcsán pedig annyi történt, hogy nem érkeztek értesíteni a központi pártirodát. „Tekintettel a mai időkre [ekkor már Magyarország belépett a második világháborúba], semmiféle külső jelleget nem adtunk a fogadásnak, csak miután hivatalos pártszemléjét megtartotta, hatvan terítékes ebéden vett részt." Ezt követően Szálasi és kísérete Munkácsra utazott tovább.[20]

A Nyilaskeresztes Párt társadalmi bázisa és tevékenysége

A magyar kormánynak számos nehézséggel kellett megküzdenie a visszatért területeken. A helyzetet súlyosbította, hogy a csehszlovák hatalom a kéthatalmi döntést megelőzően elkezdte kivonni a tőkét Dél-Szlovákiából és a Kárpátaljai-alföldről, ennek következtében gyárakat szereltek le, és először a magyar munkásokat bocsátották el. A kivonuló hatalom az utolsó napokban rekvirálásba kezdett, ennek lett például áldozata a beregszászi kórház is, ahonnan az egészségügyi berendezést vitték magukkal. Az Imrédy-kormány számolt a nehézségekkel, s még a komáromi tárgyalások idején elkezdte szervezni a Magyar a Magyarért Mozgalmat. A kísérlet, bár bizonyos fokig orvosolni tudta a nehézségeket, nem váltotta be maradéktalanul a hozzá fűzött reményeket. Rosszul mérték fel a szociális helyzetet, emellett pedig ott volt még a pengő-korona kedvezőtlen átváltása is. A visszacsatolás következtében kialakult eufória alábbhagyott, s a lakosság körében a romló körülmények következtében rossz hangulat lett úrrá. (Hámori 2001, 569–587. p.) A nyilasok megpróbálták úgy beállítani a történéseket, hogy azokért csakis a kormány a felelős, és a gazdasági nehézségekre építve pró-

18 KTÁL, Fond 1072. Op. 1. Od.zb. 12. 23.

19 *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1941. július 22., 166. sz. 3. p.

20 *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1941. július 23., 167. sz. 2. p.

bálták megnyerni a helyiek bizalmát: „a jobb világhoz szokott felvidéki munkásság borzalommal néz a 20 filléres órabérre", „már csak álmában mer rágondolni arra az időre, amikor egy métermázsa gabona árából kétpár csizmát vehetett." (Simon 2014, 37. p.) A Magyar Királyság visszatérése nem hozta el a magasabb életszínvonalat. A helyi elit is érzékelte a nehézségeket, ezért Korláth Endre, Ung megye főispánja nem sokkal a bécsi döntést követően Budapestre utazott, hogy tárgyaljon Imrédy Bélával a térség gazdasági helyzetéről. A megbeszélések végül nem hoztak eredményt. A cseh tőke kivonulását és a piacok elvesztését megérezte a helyi gazdaság is. A gazdasági elképzelésekből, mint a faipar és a turizmus fejlesztése vagy a vízerőművek építéséből gyakorlatilag nem valósult meg semmi. A hatalomváltás egyik legkedvezőtlenebb hozadéka az imént már említett valutaváltás volt, a koronát 1:7-hez váltották (korábban 1:5) pengőre. Míg a csehszlovák időszak alatt egy mázsa búza áráért négy-öt pár cipőt lehetett venni, addig a pénzváltás után egy is nehezen jött ki. Drágult a kukoricaliszt és a só ára, beszűkült a kivitel lehetősége, ennek hatására kár érte a gyümölcs- és dohánytermesztést, amely erősen visszafejlődött. (Brenzovics 2010, 112–113. p.)

A NYKP 1939. március 15-én meghirdetett programjában számos olyan pontot találunk, amely hatást gyakorolhatott a helyi társadalomra. A „trianoni bilincs teljes széttörése", az „egységesítés", valamint a „minden magyar ember számára nagyobb kenyér" érzelmileg, míg a munkanélküliség megszüntetése, munkahelyteremtés és a megfelelő bérezésről szóló kérdések racionálisan is hathattak azokra, akiket negatívan kedvezőtlenül az első világháború utáni hatalomváltás. (Paksa 2013, 160–163. p.) A legtöbbet ígérő lózung viszont az igazságos földreform lehetett. Ez két tényező miatt is sarkalatos pont volt a helyiek körében. Először is egy 1930-ban készült felmérés szerint Kárpátalja lakosságának 84,6%-a élt vidéken. Másodsorban a csehszlovák földreform hátrányosan érintette a helyi magyarságot, ekkor ugyanis több ezer embernek továbbra sem volt csehszlovák állampolgársága, így jogosultságuk sem, másrészt a kiutalt földek magyar és német birtokosokéi voltak. (Szakál 2017, 32–35. p.) A földreform kérdése a helyi politikai színtéren is megjelent. Bereg és Ugocsa megye NYKP vezetője, Baranyi József 1941 februárjában, Kígyós községben szemtanúk állítása szerint beszédében kitért a földreform kérdésére is, s elmondta, hogy a „közelgő" hatalomátvétel után a papoktól, grófoktól és a zsidóktól el fogják kobozni a földeket, amelyből mindenkinek jár majd huszonöt hold, ehhez pedig megfelelő eszközöket s hosszú lejáratú hitelt biztosítanak majd.[21] A mozgalom Ung megyében is megpróbálta saját soraiba terelni a földműves rétegeket, első körben a földnélküli parasztságot, akiket azzal próbáltak meggyőzni, hogy egy esetlegesen végrehajtott földreform során csak akkor részesülhetnek a kiutalt földekből, ha csatlakoznak Szálasi pártjához.[22] A NYKP központi vezetése további lépéseket is tett, hogy megnyerjék a helyi parasztságot. A nagy-

21 *8 Órai Újság*, 1942. október 30., 247. sz. 1. p.

22 KTÁL, Fond 1072. Op. 1. Od.zb. 11.3.

kaposi főszolgabíró, Páska Zoltán fel is hívta a körjegyzők figyelmét, hogy a nyilasok megpróbálják beszervezni a párt soraiba a földműves lakosságot. A párt instrukciója abból állt, hogy a helyi nyilasoknak saját embereiket kellett volna bejuttatniuk a községekben levő gazdakörökbe. A hatóságok erre reagálva ellenpropagandát készítettek elő, amely során a föld és adózás kérdése került előtérbe. A hatóságok még arra is ügyeltek, hogy a propagandaanyagok ne tartalmazzanak statisztikai adatokat, ezek ugyanis következtetéseik szerint nem érdeklik a parasztságot.[23] A nyilasoknak az a terve, hogy megnyerjék maguknak a vidéki lakosságot, nem maradt eredménytelenül. Ezt leginkább a több hullámban megalakult helyi szervezetek igazolják, amelyek nemcsak a nagyobb településeket, hanem a kisebb falvakat is érintették. A pártközpontból érkező bejelentési lapokon szerepel, hogy a helyi szervezeteknek kik a szervezői, s mi a foglalkozásuk e személyeknek. Az 1. diagramban az Ung megyének csak az Ungvári járásában található szervezeteit vetjük össze, így ezt nem kezelhetjük reprezentatív eredményként a megye esetében, de némileg közelebb vihet annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy többségükben milyen társadalmi csoportokból kerültek ki a helyi tagok.

1. diagram. A Nyilaskeresztes Párt tagjainak foglalkozás szerinti megoszlása az Ungvári járásban

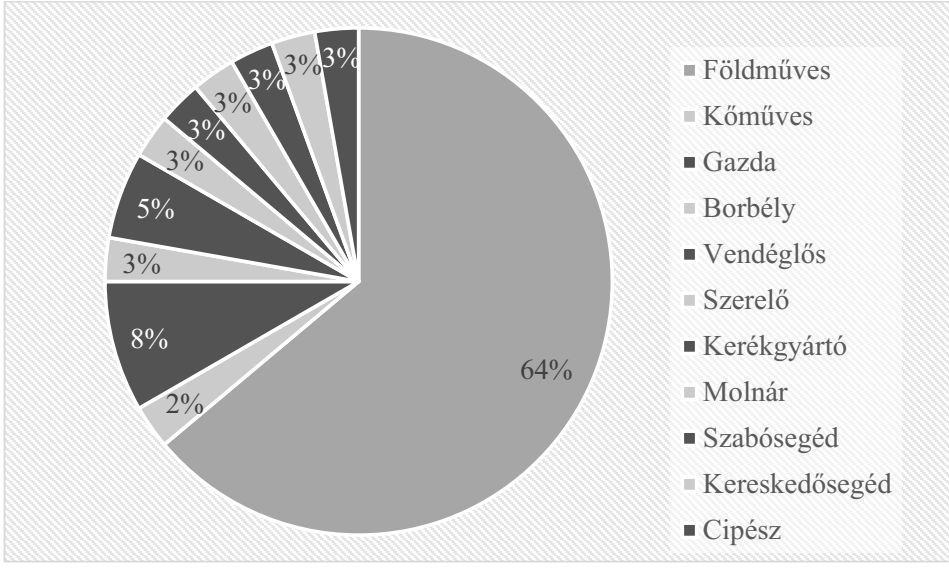

Saját szerkesztés. Forrás: KTÁL, Fond 281. Op. 1. Od.zb. 567. 1–27.

23 KTÁL, Fond 1072. Op. 1. Od.zb. 12. 25.

A diagramban szereplő adatokon látható, hogy többségük földműves, gazdálkodó vagy valamilyen kisiparos tevékenységet űzött. Fontos leszögezni, hogy a mintát 40-50 fő szolgáltatta, de ezek a személyek nem jelenthetik a teljes tagságot, csak azokat, akiket megemlítettek a párt megalakulásánál az adott településen. A kérdés teljes körű megválaszolásához azonban nem áll rendelkezésünkre elegendő levéltári forrás. Ung megye másik járásában, a Nagykaposiban is hasonló eredményeket kaphatunk, bár itt némileg kevesebb primer forrás vizsgálható. A tagok életkörülményeibe nagyobb betekintést kaphatunk a párthelyiségeket felmérő jelentésekből. A kisdobronyi tagok egy egyszobás épületbe szerették volna bejelenteni a párthelyiséget, ahol a tisztiorvos megjegyezte, hogy megfelelő mellékhelyiség sem áll a tagok rendelkezésére. A nagydobronyi párttagok is hasonló körülmények között éltek: „közönséges lakószoba, melynek bejárata konyhán keresztül vezet." Valamennyi községben hasonló körülmények uralkodtak, általában egy maximum két helyiségből álló épületet jelentettek be párthelyiségként, amelyeben az egyik szobában aludtak, a másik konyhaként szolgált. Egyes településeken több épületet is bejelentettek, azonban egyik sem felelt meg a hatóságok által támasztott követelményeknek.[24] Sokatmondó a nagykaposi párttagok főszolgabíróhoz intézett levele, amelyben a párthelyiségük bezárása ellen apelláltak. „De egyébként is a falusi szervezetről van szó, mely csak oly helyiséggel rendelkezik, amilyen a szegény falusi lakosság igényeinek megfelel. Teljesen megértjük, ha a nagy városban, ahol élnek és igényes pártélet folyik, gondoskodik a hatóság megfelelő klozetről, külön bejáratról, de nekünk falusi dolgozóknak jó az a helyiség, hol éjjel alszunk…"[25] A párthelyiségek egyszerű parasztházakban működtek, a tagok pedig általában szerény körülmények között éltek. Bár egy idő után úgy tűnt, hogy a szociális nehézségek enyhülhetnek a területi revíziókat követő időszakban, közbeszólt a második világháború, és a háborúba sodródás. A Magyar Királyság 1941. június 26-án a tengelyhatalmak oldalán belépett a világháborúba azt követően, hogy Kassát bombatalálat érte. (Romsics 2017, 172. p.) A háború további megszorításokat követelt, s értelemszerűen kevesebb pénz maradt a visszatért területek integrációjára. A politikai és társadalmi légkör a háború hatására feszültebbé vált, ezt támasztja alá az ungvári Magyar Királyi VIII. honvéd hadtest kémelhárító osztályának jelentése is. A közhangulatot a háború és a közellátás befolyásolta leginkább. A munkások nem kapták meg az élelmiszer-fejadagjukat, s a lakosság a közellátási problémák okát a rendszertelenségben meg a hatóságok tehetetlenségében látta. 1942. augusztus 12-én a vezérkari főnöknek küldött nemzetvédelmi jelentésben vitéz Szabó András alezredes arról számolt be, hogy a városokban a sorban állás mindennapi jelenséggé vált, s virágzott feketepiac, mely a munkásság számára egyébként sem jelentett megoldást.[26]

24 KTÁL, Fond 281. Op. 1. Od.zb. 1282. 1.

25 KTÁL, Fond 45. Op. 1. Od.zb. 35. 1–20.

26 KTÁL, Fond 92. Op. 1. Od.zb. 2. 1–25.

A mozgalom erőteljes agitációba kezdett a vármegyében élő zsidóság ellen. A *Magyarság*ban számtalan cikket közöltek, amelyekben a helyi zsidóság gazdasági és politikai túlsúlyát igyekeztek propagálni. Fiala Ferenc *Egán Ede nyomában* címmel megjelent írása szemlélteti talán a legjobban, mivel is érveltek a helyi zsidó közösség ellen: „Az ő kezük irányítja a város és környékének gazdasági életét, ők vásárolják össze a sík vidék gabonáját és a hegyes vidék fáját, az ő láthatatlan intésükre tűnnek el az üzletekből a legfontosabb élelmiszercikkek és jaj annak, aki ezzel a nagyon is látható szakállas hadsereggel szembeszáll." A cikkíró az ungvári zsidó közösséget igyekezett úgy beállítani, mint a csehszlovák hatalom, valamint Avgusztin Volosin kiszolgálóit.[27] A zsidóság elleni hangulatkeltés és a kormányellenes propaganda bizonyos mértékben összefüggött. Döntő többségben ugyanis azzal támadták a regnáló államhatalmat, hogy nem lépnek fel megfelelően a zsidósággal szemben, így a keresztény iparosok és kereskedők nem tudnak érvényesülni: „Ma még a zsidó nagykereskedő kénye-kedvének kiszolgáltatott keresztény kiskereskedők és iparosok sokszor nem tudnak áruhoz jutni, mert a zsidó nagykereskedők nem állnak rendelkezésükre."[28] A zsidó tulajdonban levő földbirtokokat is szerették volna elkobozni, ennek érdekében egy névtelen memorandumot is összeállítottak Ungváron.[29] Homok községben az egyik helyi nyilas azért panaszolta be a körjegyzőt az alispánnál, mivel az vélekedése szerint nem járt el annak érdekében, hogy megkaphasson egy zsidó tulajdonban levő 40 holdas legelőt.[30] A zsidóság elleni hangulatkeltés bizonyos esetekben a tettlegességig fajult. 1942. augusztus 12-én a vezérkari főnöknek küldött nemzetvédelmi jelentésben vitéz Szabó András elégedetlenségét fejezte ki az állományában szolgálókkal, akikből véleménye szerint hiányzott „a hivatás iránti hajlam". A Kárpátalján levő alakulatok magatartása végett pedig még eljárást is indított. A „politikai nézetektől fűtött erős faji meggyőződéses" katonák több bűncselekményt is elkövettek Huszton és Munkácson. Fiatal tisztek egy csoportja „partizánharcra" hivatkozva több zsidót is megvert, s „vagyon elleni bűncselekményt" követtek el ellenük (megsarcolták őket). A Husztról elvonuló zászlóalj legénysége zsidókat bántalmazott és zsinagógákat dúlt fel, mindezt „szélsőséges politikai elveket valló polgári egyének izgatása hatása alatt".[31] Huszton kétségtelenül működött a NYKP, sőt 1943. május 16-án a kárpátaljai főkerület vezetősége itt tartott értekezletet.[32] Mindazonáltal a honvédség soraiban is bőven akadtak radikális és szélsőjobboldali nézeteket valló egyének, s ebből kifolyólag nemigen kellett külső ösztönzés számukra.

27 *Magyarság*, 1939. július 16., 31. sz. 9. p.
28 *Magyarság*, 1939. november 4., 121. sz. 7. p.
29 *Kárpáti Híradó*, 1942. május 3., 100. sz. 3. p.
30 KTÁL, Fond 45. Op. 1. Od.zb. 35. 20.
31 KTÁL, Fond 92. Op. 1. Od.zb. 2. 1–25.
32 KTÁL, Fond 750. Op. 469. Od.zb. 2. 1–2.

A NYKP helyi társadalmi bázisa kapcsán pontos képet a levéltári források hiánya miatt nehéz megítélni, viszont ha abból indulunk ki, hogy Kárpátalja lakosságának 84,6%-a vidéken élt, akkor következtethetünk a párttagok agrárius mivoltára. Az Ung megyében tapasztalható állapotok is azt igazolják vissza, hogy a tagok vagy földből, vagy valamilyen kisiparos tevékenységből élő személyek voltak. A párthelyiségek kapcsán készült felmérések pedig azt támasztják alá, hogy a tagok nehéz körülmények között éltek. A NYKP propagandája, mint például a földkérdés rendezése megtalálhatta célközönségét, amit az Ungvári járásban bejelentett szervezetek igazolnak. Árnyalja a képet, hogy nem kizárólagosan a földművesek és kisiparosok csoportja, tisztségviselők és állami alkalmazottak is csatlakoztak a párthoz, olyanok is, akik nem küzdöttek a létfenntartás nehézségeivel. Tovább árnyalhatná a képet, ha pontos képpel rendelkezhetnénk a városokban uralkodó állapotokról. A fokozódó és megoldatlan gazdasági körülmények miatt nőtt az elégedetlenség a társadalmon belül, aminek következtében a hangzatos szociális ígéretekkel operáló nyilasok népszerűek lettek, különösen a bécsi döntést követően. A növekvő terheket és akadozó közellátási gondokat a nyilas propaganda két irányból közelítette meg. Egyrészt a zsidóság túlnyomó gazdasági erejének állította be, másrészt ezzel összefüggésben, hogy a hatóságok nem képesek kezelni a fellépő nehézségeket, aminek okát egyebek között a zsidótörvények enyhe betartásában látták. A mozgalom pontos létszámát a források hiányosságának következtében nem lehet meghatározni. Ung megye tekintetében csak a vidéki pártszervezetek megalakulását bejelentő lapjain szereplő tagokról van tudomásunk. A tagság létszámát abból a szempontból is nehéz megítélni, hogy maguk az érintettek is titkolták pártállásukat, mivel egy szélsőjobboldali mozgalom tagjaként az állásvesztéstől a letartóztatáson át az internálás veszélyének is ki voltak téve.

A Nyilaskeresztes Párt és a helyi hatóságok viszonya

A magyar kormány mindent megtett annak érdekében, hogy kifogják a szélsőjobboldal vitorlájából a szelet. A hungarista pártvezér, Szálasi Ferenc 1938 nyarától 1940 őszéig börtönben volt, és sokan mások is követték őt a fogházba. Komoly csapást jelentett a mozgalomra nézve az Imrédy-kormány 1938. május 20-án kiadott 3400/1938. ME sz. rendelete, amelynek értelmében megtiltották az állami hivatalnokoknak, hogy szélsőséges pártoknak legyenek a tagjai. Többször felszámolták és betiltották a nyilasok pártjait, hasonlóképpen jártak el a sajtóorgánumok tekintetében is. Az 1939-es választási küzdelmek során Teleki Pál a nyilvános lejáratástól sem riadt vissza, egyik beszédében bizonyos „guruló márkákról" beszélt, utalva ezzel arra, hogy a nyilasokat a németek támogatják. (Paksa 2013, 135., 156. p.) Az alábbi néhány példával a teljesség igénye nélkül nagy vonalakban szerettük volna érzékeltetni az államigazgatás viszonyát a nyilasokkal szemben. A levéltári források segítségével pedig betekintést kaphatunk arról, hogy a visszatért területeken a helyi hatóságok hogyan is viszonyultak a hungarista mozgalomhoz.

A mozgalomnak már a pártalapítási kísérletei és a párthelyiségeknek a bejelentése sem ment egyszerűen. A hatóságok folyamatosan akadályozták e törekvéseiket, aminek következtében gyakorlatilag ellehetetlenítették működésüket. A levéltári források alapján ezeket a történéseket leginkább Ung megyében lehet nyomon követni. A főszolgabírók a körjegyzőségek, valamint a községek vezetőivel folyamatosan megfigyelés alatt tartották a párttagokat. A csendőrség és a tisztiorvos bevonásával pedig gyakorlatilag felszámolták a párthelyiségeiket. A helyi párthelyiségek általában a párttagok otthonaiban működtek. Ezek voltak az úgynevezett „nyilas házak", amelyekben a tagok összegyűltek. (Paksy 2013, 92. p.) A párthelyiségek, mivel egyszerű lakóépületek voltak, bizonyos feltételeknek meg kellett, hogy feleljenek, ha ezek nem voltak adottak, úgy a hatóságok erre hivatkozva gátolták meg a helyi pártalapítást, amit gyakran meg is tettek. Az épületek állapotát három szempont szerint értékelték: közegészségügyi, közrendészeti és tűzvédelmi. A történések menetének megértéséhez több kisebb eset által nyújtunk betekintést. Kisdobronyban 1940. május 17-én jelentették be a helyi párt megalakulását az illetékes szerveknél, ezt követően a tisztiorvos személyesen tekintette meg a bejelentett párthelyiséget, amelyet alkalmatlannak talált annál az oknál fogva, hogy az épület túl kicsi. A párthelyiség bezárását javasolta a főszolgabírónak, aki a kérésnek eleget tett, s felszólította a párttagokat, hogy tartózkodjanak a további „összejövetelektől".[33] Nem csupán az épületek állapotát vizsgálták, hanem a mozgalom tagjait is, pontosabban a megbízhatóságukat állambiztonsági szempontól. Szürte községben például a körjegyző a következő szavakkal véleményezte a nyilasok tevékenységét: „a község megbízhatatlan elemei számára nem véleményezhetek nyugodt lélekkel gyülekező helyett."[34] Nagygejőcön a körjegyző a község nyugalmának megőrzése végett javasolta a párt betiltását.[35] Pontosabb képet a nagydobronyi események kapcsán kaphatunk. A községben először 1940 októberében jelentették be a párt megalakulását. A bejelentő, Hidi F. Sándor házát csak jóval később, 1942 márciusában találták alkalmatlannak a hatóságok: az épületet közegészségügyi és közrendészeti szempontból nem találták megfelelőnek. A tagság ekkor úgy akarta áthidalni a problémát, hogy másnak a házába szerették volna bejelenteni a párthelyiséget, amire 1942. március 17-én került sor, de immáron Hidi M. Józsefnél. A főszolgabíró ekkor a 8120/1939. M.E. sz. rendelet 2. §-ára hivatkozva utasította el a bejelentést, s megtiltotta a tagoknak a további gyűléseket. Köszörű Károly főszolgabíró a 1929. XXX. t.c. 56. § b. pontja alapján el is rendelte a határozata végrehajtását, s értesítette a nagydobronyi csendőrséget, hogy tartassák be az elrendelt intézkedéseket. A jogi keretek kihasználását követően az épületet is vizsgálat alá vetették, ez ismételten nem felelt meg egyik kritéFÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XXV. évfolyam 2023/2, Somorja

33 KTÁL, Fond 281. Op. 1. Od.zb. 567. 14.

34 KTÁL, Fond 281. Op. 1. Od.zb. 567. 11.

35 KTÁL, Fond 281. Op. 1. Od.zb. 567. 18.

riumnak sem.[36] A nagydobronyi nyilasok 1942. december 9-én újra megpróbálkoztak a párthelyiség bejelentésével, ekkor Köszörű Károly már beidézte a helyi pártvezetőt, Hidi M. Józsefet.[37] A NYKP elleni folyamatos hatósági fellépést megelégelve Gieser Gyula Ung megyei pártvezető 1943. január 23-án levélben fordult Kossey János alispánhoz. Gieser a párt nagydobronyi tagsága érdekében akart eljárni. Levelében kifejtette, hogy nincs olyan jogszabály, amelynek következtében ne lehetne egy vidéki házat párthelyiségként használni. A véleményének is hangot adott, mely szerint a NYKP-t egyenlőtlen bánásmódban részesítik más pártokkal szemben. Fellebbezésében valóban rámutatott néhány kettős mércére utaló dologra, például, hogy a kormánypárt hasonló „parasztházban" tartotta gyűléseit, akárcsak a községek vezetői. Gieser Gyula állításai ezekben a kérdésekben bizonyára meg is állták a helyüket. A hatóságokat azzal vádolta, hogy visszaélnek hatalmukkal: „hivatalból üldözésnek vagyunk kitéve, holott nincs önkényuralom".[38] „Pártunk tagjai tiszta erkölcsű adófizető állampolgárok, akik a nemzettel szemben elvégzik kötelességüket, de ugyanakkor jogaikkal élni is kívánnak. Törvénytelenség velünk szemben megszűnjék." Az Ung megyei vezető levelét követően sem változott meg a hatóságok döntése, Köszörű Károly továbbra is a párthelyiség bezárását szorgalmazta, mindezt annál az oknál fogva, hogy a „pártiroda közönséges falusiház". Ekkor került előtérbe a már említett Hidi M. József politikai múltja is: „ilyen egyének szervezkedéséből magyar vonatkozásban semmi jót nem lehet várni."[39] A nagydobronyi nyilasok ügyének végére 1943. március 17-én egy háromtagú bizottság tett pontot. Csordás József járási tisztiorvos, a körjegyző Ujlaky István és Nagydobrony község vezetője, Hidi János voltak a bizottság tagjai. Felmérték az épület állapotát, amelyet továbbra sem találtak alkalmasnak, mivel véleményük szerint nem voltak megfelelőek a ház paraméterei.[40] A pártot azonban nem sikerült felszámolni a községben, majd csak a Vörös Hadsereg megérkezését követően vonták felelősségre a mozgalom vezetőit. Felvetődik a kérdés, miért lehetett ennyire fontos a párthelyiségek felszámolása? A hatóság ezzel gyakorlatilag illegalitásba tudta kényszeríteni a mozgalmat. Először is a jogi kereteket használták ki. Felszámolták az adott párthelyiséget, ezt követően a 8120/1939. M.E. sz. rendeletre hivatkozva, amely a gyülekezési jog korlátozásáról szólt, megtiltották az új alakuló gyűlések létrejöttét. Az 1929. XXX. t.c. 56. § b. pontja alapján[41] pedig a fellebbezést utasították vissza. A Mokcsakerész

36 KTÁL, Fond 281. Op. 1. Od.zb. 567. 26–27.

37 KTÁL, Fond 281. Op. 1. Od.zb. 1281. 7.

38 KTÁL, Fond 281. Op. 1. Od.zb. 1281. 7.

39 KTÁL, Fond 281. Op. 1. Od.zb. 1281. 7.

40 KTÁL, Fond 281. Op. 1. Od.zb. 1281. 10.

41 1929. évi XXX. törvénycikk – a közigazgatás rendezéséről. A jogorvoslatok halasztó hatálya 56. § (1) Azt a közigazgatási határozatot, amely ellen fellebbezéssel vagy közigazgatási bírósági panasszal lehet élni, jogerőre emelkedése előtt nem lehet végrehajtani, kivéve: b) ha a haladéktalan végrehajtás fontos közérdekből, avagy közveszély vagy helyrehozhatatlan kár

településen megalakuló NYKP bejelentését például azért nem vették tudomásul a hatóságok, mivel a helyi tagok nem kértek engedélyt az alakuló gyűlés megtartására, amit feltehetőleg a gyülekezési jog korlátozása miatt amúgy sem kaptak volna meg.[42] Szirénfalván is hasonlóképpen léptek fel a hungaristákkal szemben, a helyi párttagok fellebbezésükben a következőket írták: „Mi a Nyilaskeresztes Pártszervezet megalakulását nem gyölésen határoztuk el, hanem több községi gazda már régebben éreztük, hogy szükségönk van ilyen szervezetre. Beszéltünk erről a sétaküzben, látogatások alkalmával, korcsmában és a mezei munka közben, elhatároztuk, hogy ezt bejelentjük a helyi szervezet megalakulását."[43] A jogi kereteken túl ott van az a tényező is, hogy a bizottságokba olyan emberek kerültek, akik valamiféle köztisztviselői tisztséget viseltek (községvezető, körjegyző). Ez azért lehetett döntő, mert nagy valószínűséggel a kormány álláspontját képviselték a nyilasokkal szemben, s ezért lehet, hogy a Geiser Gyula levelében említett kettősség megjelenhetett (kormánypárt helyi szervezeteinek a gyűléseire alkalmas volt egy paraszthház, a NYKP-nak már nem). A hatóságok azzal, hogy felszámolták a párthelyiségeket, gyakorlatilag bezárták a kört a nyilasok előtt, először is nem engedélyezték az alakuló gyűlések létrejöttét, s mivel gyülekezési tilalom volt érvényben, a tagoknak esélyük sem volt törvényesen újraszervezni a pártot. Akadt olyan település is, ahol a helyi tagok a fellebbezés során megemlítették, hogy a községben már az összes párttag házát bejelentették, de azok közül egy sem felelt meg.[44] Korláthelmecen úgy akartak kibújni a hatóságok szorításából, hogy mástól bérelték a páthelyiséget, s az épület a leírások alapján valóban jobb állapotnak örvendett, mint az ezt megelőzően vizsgált lakóházak, de így is eljárást indítottak ellenük.[45]

Az 1938-as 3400/1938. ME sz. rendelete értelmében az állami hivatalnokok nem léphettek be szélsőséges pártok soraiba. Később ezt az intézkedést a kormány mérsékelte arra, hogy a tagságot engedélyezte, de a párttisztség betöltését, rendezvényeken való felszólalást, a különböző szimbólumok viselését továbbra is tiltotta számukra. (Paksa 2013, 216. p.) Az említett rendelet hatását a helyi közegekben, valamint a hatóságok magatartását a vezető szerepet betöltő hungaristákkal szemben két különböző eset történései mentén szeretném vázolni. Az Ungi Református Egyházmegye 1940. június 13-as gyűlésén a „közrend és a törvény tekintélyének", valamint a nagydobronyi egyházközség békéjének megóvása érdekében előterjesztést tett Gönczy Pál református lelkész internálásának ügyében. Gönczy esete azért is érdekes, mert a magyar és

elhárítása végett szükséges. Ilyen esetben a végrehajthatóságot a határozat záradékában, vagy ha a végrehajtás szüksége később merül fel, külön határozatban kifejezetten és indokoltan ki kell mondani. Forrás: https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92900030.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1929%2520XXX (2022.05.21)

42 KTÁL, Fond 297. Op. 2. Od.zb. 297. 36.

43 KTÁL, Fond 45. Op. 1. Od.zb.35. 11.

44 KTÁL, Fond 281. Op. 1. Od.zb. 567. 1–15.

45 KTÁL, Fond 281. Op. 1. Od.zb. 567. 15–27.

a szovjet hatóságok egyaránt internálni akarták az előző államban kifejtett magatartása miatt (ez utóbbiak végül meg is tették). A revíziót követően kérdések merültek fel a lelkész politikai múltjával kapcsolatban. Először is nem derült ki egyértelműen, hogy a Csehszlovák Agrár-, vagy a Magyar Nemzeti Pártnak volt-e tagja a csehszlovák időszak során, de hasonló a helyzet a NYKP-ban betöltött szerepe kapcsán is.[46] Az Ungi Református Egyházmegye 1940-es jegyzőkönyvéből az derül ki, hogy az „egyházi főhatóságának durva megsértése és az egyházi törvények rendelkezéseivel szemben tanúsított renitens viselkedése miatt…" nyilvános megkövetésre és 100 pengő bírságra ítélték; a döntés jogerős volt.[47] Az 1941-es jegyzőkönyv szerint az igazoló bizottság felmentette az ellene hozott vádak alól, de a felmerülő költségeket neki kellett állnia.[48] Az előbbi ítélet feltehetőleg a nyilasmozgalomban vállalt szerepe miatt, míg az utóbbi a csehszlovák érában kifejtett politikai magatartására vonatkozott, amelynek vádjai alól felmentették. A magyar hatóságok végül nem internálták, Gönczy a helyén maradhatott, erről tesz tanúbizonyságot a helyi sajtó is. 1941-ben részt vett az országzászló, illetve első világháborús emlékmű avatásán Nagydobronyban, ahol beszédet is mondott. 1942-ben a Nagydobronyi Református Egyházközségről tett jelentésben még mindig őt említik a település lelkészeként. (Fodor 2017, 26. p.) Ami a nyilasmozgalomban vállalt szerepét illeti, egyfajta szellemi vezetője lehetett a nagydobronyi pártnak. Személyesen nem agitált, csupán „lakásán gyűjtheti össze egy pár nagyhangú emberét és ezek útján irányíthatja a dolgokat". A körjegyző jelentésében arról is beszámol, hogy a tagok mindig egy időben jelentek meg a lelkész házánál, vagy egy bizonyos „Szeretetházánál".[49] Gönczy személyét a lakosokra gyakorolt hatása és a „társadalmi rend és béke szempontjából" veszélyesnek ítélték meg a hatóságok, de felmerült az a kétség is, ha esetlegesen felmentik, akkor a „társadalmi rendre káros működését még nagyobb eréllyel fogja megkezdeni".[50] 1944 őszén a Vörös Hadsereg megszállta Kárpátalját, majd 1945. június 29-én a szovjet–csehszlovák egyezmény keretein belül Kárpátalja a Szovjetunióhoz került, 1946. január 22-én pedig a régiót betagolták az USZSZK[51] kötelékébe. (Fedinec–Vehes 2010, 233. p.) Gönczy Pál egészen 1946. július 30-ig maradt pozíciójában, ekkor az Állambiztonsági Hivatal Ungvári Körzeti Osztályának helyettese, Szitnyikov főhadnagy elrendelte a letartóztatását. Letartóztatásának okai között szerepelt, hogy Kárpátontúli Ukrajna „magyar megszállása" idején a NYKP tagja volt. Kihallgatása során elmondta, hogy a „magyar megszállás" idején 1939-ben Nagydobronyban ő szervezte meg a „népellenes" Magyar Szocialista Néppártot, amelynek 1942-ig Hidi

46 KTÁL, Fond 1076. Op. 1. Od.zb. 9. 1–2.

47 Az Ungi Református Egyházmegye jegyzőkönyve, 112. p.

48 Az Ungi Református Egyházmegye jegyzőkönyve, 66. p.

49 KTÁL, Fond 1076. Op. 1. Od.zb. 9. 2.

50 KTÁL, Fond 1076. Op. 1. Od.zb. 9.2.

51 Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság.

B. Sándor (feltehetőleg Hidi F. Sándor) és Hidi M. József voltak a vezetői. A kihallgatás jegyzőkönyvében számos kettősség és nem egyértelmű dolog szerepel. Az egyik, ami további kérdéseket vethet fel, Gönczynek az állítása, hogy nem a NYKP tagja volt, hanem a Magyar Szocialista Néppárté. Az eddigiek során azonban nem találkoztunk hasonló nevű szélsőjobboldali párttal. A kihallgatás során a lelkész azt állította, hogy a pártról csak 1942-ben hallott egy ismeretlen ungvári nyilastól, aki beszervezete Hidi M. Józsefet és Hidi F. Sándort. A főszolgabírói iratok viszont azt tanúsítják, hogy a pártot a községben bejelentő 1940. évi dokumentumon ott van Hubay Kálmán pártvezető (ekkor még ő állt a párt élén) neve és a mozgalom pecsétje.[52] Gönczy a 3400/1938. ME (Paksa 2013, 216. p.) rendeletre hivatkozva elmondta: nem volt tagja a pártnak, mivel lelkészként dolgozott. Ez megmagyarázná a körjegyző jelentésében szereplő állítást, mely szerint a lelkész személyesen nem agitál, csak szervezkedik. A 3400/1938. ME rendelet 1942-ben már nem tiltotta a párttagságot, csak a tisztségek viselését (Fodor 2017, 39. p.) Gönczy belépett a kormánypártba, a Magyar Élet Pártjába is, de állítása szerint csak azért, hogy megtarthassa hivatalát, ugyanakkor teljes mértékben támogatta a NYKP munkáját és részt vett benne. Gönczy Pált végül a szovjet hatóságok nyolc évre ítélték el, vagyonát elkobozták, munkalágerbe küldték. Büntetését a Szverdlovszk melletti Turinszk táborban kezdte meg, később Mordoviába került. 1954-ben Krasznojarszk vidékére telepítették. 1956. május 2-án tért haza Nagydobronyba. (Fodor 2017, 33. p.) A nagydobronyi lelkész esetén keresztül betekintést kaphatunk abba, hogy a szovjethatalom hogyan is vonta felelősségre a szélsőjobboldali mozgalmakban részt vevő személyeket. Érdemes megemlíteni, hogy Gönczy részese volt annak a folyamatnak, amely során a kárpátaljai református lelkészséget az NKVD letartóztatta és bebörtönözte. A NYKP-ban kifejtett tevékenysége ürügyet szolgáltatott erre, de valószínűleg ettől függetlenül is letartóztatták volna, ahogyan sok más lelkészt is. A NYKP-ban való szerepvállalásért a magyar hatóságok egy egyre inkább kirajzolódó sémát követtek. Felmerült az internálás lehetősége, vizsgálat alá került a politikai múltja, veszélybe került a hivatala. Ezek mellett még ott van egyház felelősségre vonása, a pénzbírság és a nyilvános megkövetés.

Lendvai Vince MÁV alkalmazott tagja volt a Nemzeti Szocialista Magyar Párt – Hungarista Mozgalomnak. A későbbiek során csatlakozott egy MÁV-alkalmazottak által szervezett csoportosulásba. A vasúti dolgozók a mozgalmon belül lényegében létrehozták saját szakszervezetüket, a „vasutasok szervezetét", amelynek célja a mozgalom támogatásán túl az alkalmazottak megfelelő érdekképviselete volt. A 3400/1938. ME rendelet miatt a csoport titokban működött. Lendvait egyik munkatársa, Balogh József avatta be, aki egyébként vezetője volt a csoportnak. 1939 augusztusában Balogh bevonult a seregbe, és az irányítást Lendvai Vincére bízta. A történésekről már a Magyar Kir. Rendőrség budapesti főkapitánysága politikai osztályának kihallgatási jegyzőkönyvéből

52 KTÁL, Fond 281. Op. 1. Od.zb. 567. 1–27.

szerezhetünk tudomást, amelyet 1940. március 7-én vettek fel. Lendvait előbb előzetes letartóztatásba, majd pedig rendőrségi felügyelet alá helyezték, mivel állambiztonsági szempontból veszélyesnek tartották. Lendvai kérésére Csap települését jelölték ki számára tartózkodási helyként, s ennek függvényében az ungvári rendőrség és az Ungvári járás főszolgabírója volt megbízva felügyeletével, így kerülhetett a helyi levéltárba az ügynek a dossziéja. A csapi körjegyző Lendvaira mint csapi lakosra hivatkozik, ami feltehetőleg annak tudható be, hogy a revíziót követően itt teljesíthetett szolgálatot, vagy azon a vasúti szakaszon, amely áthaladt a településen, és helyben kaphatott szolgálati lakást.[53] A két esetben találhatunk párhuzamokat: először is mindkét férfi valamilyen hivatalt viselt, az egyik állami közalkalmazott, a másik egyházi hivatalt viselt. Mindkét szereplő tagja volt a NYKP-nak, és valamilyen tisztséget is betölthettek ott. A történésekből nemcsak a 3400/1938. ME sz. rendelet lecsapódását láthatjuk helyi és országos színtereken, az is kirajzolódik az esetek kapcsán, hogy a hatóságok megpróbálták a vezető szerepet betöltő tagokat kivonni közegükből, és ezzel is útját állni a mozgalom további szervezkedésének. A hatósági fellépések módjában és következményeiben is találhatunk hasonlóságokat és eltéréseket. Mindegyik esetben megfigyelhető az aktorok egzisztenciájának veszélybe kerülése, és a rájuk nehezedő hatósági nyomás. A helyi hatóságok intézkedései nem kizárólagosan a kormány álláspontját képviselték, saját érdekükben is eljártak. A helyi tisztségviselői elit, bár kormánypárti volt döntő többségben, nem engedhette, illetve nem is engedte más elemeknek, hogy saját működési területükön belül esetlegesen túlzott hatást gyakoroljanak a társadalomra. Röviden összefoglalva, saját hatalmuk megtartása érdekében is felléptek a nyilasokkal szemben.

A NYKP és tagjainak nemcsak a regnáló kormányok intézkedéseivel, a helyi hatóságokkal is szembe kellett nézniük. A vezető pozícióban levő köztisztviselők a törvények által biztosított kereteken túl személyes befolyásukat is gyakran bevetve léptek fel a mozgalommal szemben. A tagok folyamatos megfigyelés vagy egyes esetekben őrizet alatt álltak, s gyakran kellett kihallgatásra is járniuk. A propaganda- és sajtóanyagukat nemcsak lefoglalták, hanem egyes kisebb községekben naponta a postaládájukat is átkutatták ezeket keresve.[54] A tagok politikai múltjának átvilágításán túl a regnáló hatalomra is veszélyes egyénként kezelték őket. Ebből kifolyólag a munkahelyről való elbocsátás, az áthelyezések, de az internálás és a börtön lehetősége is folyamatosan fennállt. A párthelyiségek felszámolásával illegalitásba kényszerítették a mozgalmat, ez hatékony módja volt, hogy települési szinten gátat szabjanak a pártnak. A mozgalom egészen 1944 tavaszáig hatósági kontroll alatt állt, de nem sikerült teljesen felszámolni, bár az sem állítható, hogy ne fejtett volna ki hatást. Egy 1941-es jelentés szerint ugyan a nyilasok „vesztettek lendületükből", de csendesen tovább folytatták tevékeny-

53 KTÁL, Fond 281. Op. 1. Od.zb. 1000. 1–35.

54 KTÁL, Fond 1072. Op. 1. Od.zb. 11.11.

ségüket.[55] 1942 júliusában illegális pártgyűlést tartottak Nagykapos községben, egy gazda házában. A Nagykaposi járás főszolgabírója körrendeletében fel is hívta a körjegyzők figyelmét, hogy a többi községben is hasonló gyűléseket tarthattak a mozgalom tagjai.[56] Az ungvári pártközpontból küldöttek feltehetőleg megpróbálták összefogni a vidéki pártszervezeteket és újraszervezni a hatóságok által bezáratott párthelyiségeket. 1943-ra azonban a párt már erősen stagnált a megyében. Ez több tényezőre vezethető vissza: először is a párt országos szinten is hanyatlásnak indult, másodsorban más szélsőjobboldali mozgalmak kerültek előtérben (a Magyar Megújulás Pártja és Magyar Nemzetiszocialista Párt), mind országos, mind regionális szinten. Ungváron a párttagok nagy része a fronton volt, ezért nem folyt aktív mozgalmi élet sem.[57] Ennek ellenére a pártnak sikerült felszínen maradnia, és a német megszállást követően, számukra egy szabadabb politikai légkörben újból szervezkedni kezdtek a megyében.

A német megszállás és következményei

A német hadvezetés a kedvezőtlen hadi események következtében már 1943-ban elkezdte kidolgozni Magyarország megszállásának tervét. (Ungváry 2005, 229. p.) Végül 1944. március 19-én Németország az úgynevezett Margarethe hadművelet keretein belül megszállta Magyarországot, így meggátolva az ország esetleges kiugrását a háborúból. (Számvéber 2005, 162. p.) Az ország megszállása komoly belpolitikai változásokkal járt. A korábbi magyar berlini nagykövet, a közismerten németbarát Sztójay Döme kapott miniszterelnöki kinevezést. Az új kormány tagjai közül hatan a korábbi kormánypártból kerültek ki, négy fő a Magyar Megújulás Pártjából, egy pártonkívüli volt. Szálasi Ferenc elhatárolódott attól, hogy a NYKP is része legyen a szélsőjobboldali koalíciós kormánynak, mivel egy saját kormányt szeretett volna alakítani, ahol pártja lett volna a kizárólagos hangadó. (Paksa 2013, 276. p.) A német katonaság 1944. március 22-én érkezett Ungvárra. (Fedinec–Vehes 2010, 201. p.) 1944. április 1-től érvénybe lépett az 1.440. M.E. rendelet, amelynek értelmében Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros vármegyéket, illetve az ungi, beregi és máramarosi közigazgatási kirendeltségeket hadműveleti területté nyilvánították. (Fedinec 2015, 150–151. p.) A megyében is megváltoztak a politikai viszonyok, a szélsőjobboldali erők lettek az irányadók. A Magyar Élet Pártja helyi szervezetein belül is előtérbe kerültek a jobboldali radikális csoportok. Egy 1944. április 7-én tartott Ung megyei pártértekezleten a Magyar Élet Pártjának egyik befolyásos helyi tagja, Kükemezey József támadta Siménfalvy Árpád főispánt, hogy az nem tudott kialakítani egy megfelelő jobboldali szövetséget, valamint a zsidókkal való jó kapcsolata miatt. A két személy már korábban is konfliktusba keveredett, aminek az

55 KTÁL, Fond 92. Op. 1. Od.zb. 2. 1–25.

56 KTÁL, Fond 47. Op. 2. Od.zb. 173. 1–2.

57 KTÁL, Fond 47. Op. 2. Od.zb. 173. 1–2.

volt az oka, hogy Siménfalvy 1944 márciusáig gátat szabott Kükemezey antiszemitizmusának. A német megszállást követően Siménfalvy maga kérelmezte felmentését, ugyanis nem tudott azonosulni a német politikai irányvonallal, de feltehetőleg amúgy is eltávolították volna posztjáról. (Kosztyó 2021, 49., 55., 60. p.) A Sztójay-kormány nagy intézkedéseket hajtott végre a közigazgatás terén, 1944. április 27-én a megyéket széles jogkörrel irányító főispánok közül harmincegyből húszat leváltottak. (Paksa 2013, 272. p.) A köztisztviselők leváltása és áthelyezése a megyét is érintette az alispántól a polgármesterig. Akadtak, akik önként kérték felmentésüket, mivel nem voltak hajlandóak együttműködni a megszállókkal. Felmentését kérte a Kárpátaljai Kormányzóság kormányzói biztosa, Tomcsányi Vilmos Pál is, helyette Vincze András nyugalmazott altábornagyot nevezték ki. Ung és Ugocsa megye főispánjának Réthy-Haszlinger Ferenc nyugalmazott huszár ezredest nevezték ki.[58] Réthy-Haszlinger a Magyar Nemzetiszocialista Pártnak volt a tagja, s jó kapcsolatot ápolt Endre László belügyi államtitkárral. (Paksa 2018, 20. p.) A megszállás a kárpátaljai zsidóságra nézve végzetesnek bizonyult. A német katonák több erőszakos bűncselekményt követtek el, házakba törtek be, raboltak, és bántalmazták a zsidó lakosságot, nem sokkal később, április 14-én pedig elkezdődött az összegyűjtésük. Az ungvári gettókba 16 697–17 560 zsidó származású embert gyűjtöttek össze vidékről és a város területéről. Az összegyűjtött zsidó lakosságot 1944. május 17. és május 31. között deportálták. (Kosztyó 2016, 7–8, 16. p.) Kárpátaljáról összesen 85–87 ezer zsidó lakost deportáltak. (Fedinec–Vehes 2010, 188–190. p.)

2. táblázat. A német megszállást követő tisztségviselői változások Ung vármegyében

Hivatal	A hivatalt betöltő személy a német megszállás előtt	A hivatalt betöltő személy a német megszállást követően
Ung megye főispánja	Siménfalvy Árpád	Réthy-Haszlinger Ferenc
Ung megye alispánja	Kossey János	A helyén maradt
Az Ungvári járás főszolgabírája	Köszörű Károly	Báró Sternegg Géza (Később visszahelyezik Köszörű Károlyt)
A Nagykaposi járás főszolgabírája	Vincze Sándor	Feltehetőleg nem változott a beosztás
Ungvár polgármestere	Megay László	Koltai Ernő

Saját szerkesztés. Források: *Belügyi Közlöny*, 1943. 29.; 1944. 19., 22., 30., 31., 34., 43., 47. számok.

A belpolitikai változások hatásra megélénkültek a szélsőjobboldali mozgalmak, elhárultak a korábbi akadályok, a hatósági nyomás, valamint a kontroll megszűnt. A sajtóanyagok alapján különösen Ung megyében aktivizálódott a NYKP. A belpolitikai légkör érez-

58 *Belügyi Közlöny*, 1944. május 14. 21. sz. 710. p.

hetően megváltozott, ez jól érzékelhető a párt egyik értekezletéről szóló tudósításban. Geiser Gyula, a párt megyevezetője „felhívta a községvezetők figyelmét arra az örvendetes tényre, hogy ma már nincsenek kitéve, mint a múltban korlátozásoknak, vagy párthelyiségek bezárásának". A megyevezető elmondta, vége annak az időszaknak, mikor a párthelyiségek megnyitását különböző indokokkal elutasították, és biztosította a községvezetőket, az engedélyeket ezentúl meg fogják kapni. Geiser utasította a mozgalmat, hogy szervezkedjenek tovább, majd ismertette a budapesti NYKP nagytanácsán elhangzottakat.[59] Korábban nyilvános pártértekezlet elképzelhetetlen lett volna, de az is, hogy a párthelyiségek működését maradéktalanul engedélyezzék a hatóságok. 1944 májusában a párt harminckilenc vidéki szervezete tartott közgyűléseket. Ung megye két járásában összesen ötvenhat település volt, így Ungvárt beleszámítva negyven helységben tartottak fenn pártszervezeteket ekkortájt. A köztisztviselőket semmilyen formában nem érintette tovább a 3400/1938. ME sz. rendelet: „köztisztviselőket jobboldali pártállásuk, párttagságuk miatt az annakidején kiadott rendelet alapján többé nem fenyegeti felelősségrevonás, vagy bárminő sérelem". Ung vármegye aljegyzőjére, Pintér Béla, a párt „régi harcosa" a sajtó szerint korábban dél-dunántúli szervezeteknek a kiépítésében vállalt szerepet, s a belpolitikai változások következtében a helyi mozgalmak szervezésében fog részt venni.[60] A mozgalom tagjai kisebb segélyakciókat is végrehajtottak, elsősorban a sebesült honvédek körében. 1944 májusában az ungvári párttagok élelmiszerrel és ajándékokkal keresték fel a hadikórházak sérültjeit, a fiatalok a sebesült német katonákat is meglátogatták.[61] A kisdobronyi szervezet a sebesült honvédek számára négy kosár „kalácsot" és „sülttésztát" ajánlott fel.[62] 1944. áprilisban az Ung megyei pártértekezlet kereteiben belül a megyevezető Geiser Gyula indítványára elfogadták, hogy a bombakárosult „testvérek" számára gyűjtést szerveznek. A helyi vezetők jelentős összegeket adományoztak, Borsabányai Antal 150, Borsabányai Gyula és Geiser Gyula 100-100 pengőt ajánlottak fel.[63] 1944 júniusában a NYKP és az akkor újonnan alakult Kárpátaljai Ruszinok Autonóm Népi Egység Pártjának vezetői „ismerkedő estét" tartottak.[64] A sajtócikkek alapján látható, hogy megélénkült a mozgalom tevékenysége. A hatóságok engedélyezték a szélsőjobboldali pártok propagandaanyagainak terjesztését is. 1944. július 14-én a Magyar Nemzetiszocialista Párt ungvári vezetője, Morgen Péter engedélyt kapott szórólapok terjesztésre, amit ezt megelőzően a hatóságok folyamatosan tiltottak.[65] 1944. július

59 *Kárpáti Híradó*, 1944. április 19., 87. sz. 2. p.
60 *Kárpáti Híradó*, 1944. április 25., 92. sz. 2. p.
61 *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1944. május 11., 60. sz. 4. p.
62 *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1944. július 6., 80. sz. 4. p.
63 *Kárpáti Híradó*, 1944. április 19., 87. sz. 2. p.
64 *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1944. június 15., 72. sz. 3. p.
65 KTÁL, Fond 94. Op. 2. Od.zb. 1902. 1–2.

24-én Vincze András kormánybiztos a hadműveleti területen a gyűléseket és a pártpolitikai gyűléseseket megtiltotta.[66] Az *Őslakó* mégis a következőket írta a helyzetről: „A politikai pártok tevékenységét a kárpáti hadműveleti területen azonnali hatállyal megszűntette a belügyminiszter. Részletes rendelet, amikor e sorokat írjuk, még nem jött [...] A belügyminiszter rendelete napok óta érvényes. Mégis Szálasi plakátokat látunk, új nyilas falfestéseket." (Fedinec 2002, 421. p.) A szélsőjobboldali pártok 1944 augusztusában még bizonyosan működtek, de a rendelkezésünkre álló sajtóforrásokban már csak elvétve találkozhatunk a tevékenységükről beszámoló cikkekkel. 1944. augusztus 23-án Romániának sikerült a kiugrás a háborúból. Kihasználva a németek megingását, Horthy Miklós kormányzó leváltotta a Szótjay-kormányt és helyette Lakatos Géza katona-hivatalnoki kormányát nevezte ki 1944. augusztus 24-én. (Romsics 2017, 167–177. p.) A 3080/ 1944. ME számú rendelettel felfüggesztette a pártok működését, így a NYKP is illegalitásba kényszerült. A nyilas hatalomátvételt követően Vajna Gábor belügyminiszter a 202 800/1944. VII. sz. rendelettel feloldotta a korábbi korlátozás alól a pártot, ekkor viszont már Kárpátalja egy része szovjet kézen volt. (Paksa 2013, 280. p.) A források hiányossága bizonyos fokig behatárolja, hogy a mozgalom tevékenységéről a német megszállást követően teljes képet kapjunk. A rendelkezésünkre álló sajtóanyagokból azonban kirajzolódik, hogy a mozgalom 1944 tavaszára az ismert okoknál fogva jelentősen megélénkült. A NYKP szervezett pártéletet folytatott, és a mozgalom tagsága is aktivizálódott. 1944. október 27-én a Vörös Hadsereg bevonult Ungvárra, közel egy hónapra rá, 1944. november 23-án pedig Csapra, s ezzel végérvényesen megszűnt a magyar közigazgatás, nemcsak a megyében, hanem egész Kárpátalján. (Molnár D. 2017.)

Összefoglalás

Az impériumváltás számos szociális és társadalmi feszültséget hozott magával, ami bizonyos mértékben megágyazott a hangzatos szociális ígéreteket tematizáló nyilasoknak. A mozgalom első bécsi döntést követő népszerűvé válásának másik tényezője az a politikai vákuum, amelyet a csehszlovák pártok megszűnése okozott. Többen maradtak érdekképviselet nélkül, és mivel korábban a csehszlovák pártokat támogatták, a visszatérő hatalom szemében csupán tüskék voltak, ezért opció lehetett számukra a nyilasmozgalom; ezt példázza egyes kommunisták megjelenése a szélsőjobboldali mozgalomban. A nyilasok térnyerésének, illetve a tömegek széleskörű elérésének a kormány és a kormánybarát helyi elit szabott gátat a megyében. A választások elmaradása és a kormánybarát tisztségviselők kinevezése bebetonozta a kormány hatalmát a visszatért területeken, ez pedig lehetővé tette, hogy különféle módszerekkel visszaszorítsák a szélsőségeket. A módszereket, mint a párthelyiségek bezáratása, vagy a vezető

66 KTÁL, Fond 293. Op. 1. Od.zb. 111. 3.

személyek kiemelése, nemcsak Ung megyében, hanem Bereg, Ugocsa és a Kárpátaljai Kormányzóság területén is alkalmazták a nyilasokkal szemben. Ezek a tényezők hozzájárultak ahhoz, hogy a szélsőjobboldali pártok erős kontroll alatt működtek a vármegyében, egészen a német megszállásig. A belpolitikai változásoknak helyi szinteken is voltak lecsapódásai, személycserék a hivatalok élén, véget ért a szélsőjobboldali mozgalmakat érintő cenzúra, és szabadon szerveződhettek a megye területén.

Levéltári források

Magyar Országos Levéltár (MOL) K 28 Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály, 59. tétel, alapszám: H 17119. 17.

Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) 45. Fond – Ung vármegye alispánjának iratai

KTÁL 47. fond – Ung vármegye főispánjának iratai;

KTÁL 67. fond – Beregszász megyei város polgármesterének iratai;

KTÁL 92. fond – Az ungvári Magyar Királyi VIII. Honvédhadtest Kémelhárító Osztályának iratai;

KTÁL 94. fond – Ungvár megyei város polgármesterének iratai;

KTÁL 185. fond –A beregszászi járás főszolgabírájának iratai;

KTÁL 281. fond – Az Ungvári járás főszolgabírájának iratai;

KTÁL 297. fond – A vajáni körjegyzőség iratai;

KTÁL 750. fond – Huszt nagyközség iratai;

KTÁL 1072. fond – Az abarai körjegyzőség iratai;

KTÁL 1076. fond – A nagydobronyi körjegyzőség iratai

Publikált források, kordokumentumok

Belügyi Közlöny, 1943, 1944.

Fedinec Csilla 2002. *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája, 1918–1944*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum Könyvkiadó. /Nostra Tempora, 7./

Az Ungi Református Egyházmegye jegyzőkönyve, 74. sz. (1940). Szerkesztette: Kőmives Sándor.

Az Ungi Református Egyházmegye jegyzőkönyve, 75. sz. (1941). Szerkesztette: Kőmives Sándor.

1929. évi XXX. törvénycikk – a közigazgatás rendezéséről. Elérhető: https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=92900030.TV&targetdate=&printTitle=1929.+%C3%A9vi+XXX.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev (2021.10.12)

1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községenként (Országhatáron kívüli terület). Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1990.

Korabeli sajtó

Kárpáti Magyar Hírlap,1938, 1939, 1941

Magyarság, 1938, 1939, 1940

Kárpáti Híradó, 1944

8 Órai Újság, 1942

Szakirodalom

Brenzovics László 2010. *Nemzetiségi politika, visszacsatolt Kárpátalján*. Ungvár, Kiadja a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség.

Fedinec Csilla 2015. *A Magyar Szent Koronához visszatért Kárpátalja 1938–1944*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Fedinec Csilla 2014. *Kárpáti Ukrajna – Vereckétől Husztig*. Budapest, Kalligram Kiadó.

Fedinec Csilla–Vehes Mikola (szerk.) 2010. *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest, Argumentum Kiadó–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.

Fodor Gusztáv 2017. *Akik a nagy nyomorúságból jöttek. A sztálini diktatúra koncepciós perei kárpátaljai református lelkészek ellen a KGB ungvári levéltárának dokumentumai alapján. Peranyagok, életrajzi adatok, fényképek*. Budapest, Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány.

Karsai László 2016. *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz*. Budapest, Balassi Kiadó.

Kosztyó Gyula 2020. *Kárpátalja, mint Északkeleti Hadműveleti Terület (1944)*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest. Doktori (PhD) értekezés.

Molnár D István 2018. *Perifériáról perifériára*. Budapest, MTA TK Kisebbségkutató Intézet–Kalligram.

Palotás Emil 2003. *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, Osiris Kiadó.

Paksa Rudolf 2013. *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest, Osiris Kiadó.

Paksa Rudolf 2013. *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Paksy Zoltán 2013. *Nyilas mozgalom Magyarországon 1932–1939*. Budapest, Gondolat Kiadói Kör.

Romsics Ignác 2018. *A Horthy-korszak*. Budapest, Helikon Kiadó.

Romsics Ignác 2017. *Magyarország története*. Budapest, Kossuth Kiadó.

Simon Attila 2014. *Magyar idők a felvidéken 1938–1945. Az első bécsi döntés és következményei*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Szakál Imre 2017. *Telepesek és telepes falvak a csehszlovák Kárpátalján*. Budapest, MTA TK Kisebbségkutató Intézet–Kalligram.

Ungváry Krisztián 2005. *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, Osiris Kiadó.

Tanulmányok és szakcikkek

Csilléry Edit 2014. A nemzethűség jelentése a felvidéki és kárpátaljai igazolási eljárások során. *Nemzetpolitikai Szemle*, 19. évf. 71. (1.) sz. 7–39. p.

Fedinec Csilla 2007. Magyar pártok Kárpátalján a két világháború között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 9. évf. 1. sz. 83–111. p.

Fedinec Csilla 2015. Magyarok Kárpátalján (Ukrajnában): etnoregionális szándékok elméletének és gyakorlatának néhány aspektusa. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 17. évf. 1. sz. 87–100. p.

Godzsák Attila 2021. Egy választójogi törvény, ami alapján sosem volt választás – az 1939. évi XVIII. törvénycikk a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeken és a Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai területen országgyűlési képviselők választásáról. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 23. évf. 3. sz. 105–129. p.

Hámori Péter 2001. Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására: A Magyar a Magyarért Mozgalom története (1938–1940). *Századok*, 135. évf. 3. sz. 569–624. p.

Kosztyó Gyula 2016. Az ungvári zsidóság a vészkorszakban: Gettósítás, deportálás és a zsidó vagyon sorsa 1944-ben. *Betekintő*, 4. sz. 1–32. p.

Paksa Rudolf 2018. Zsidókérdéskutató Magyar Intézet, avagy a „tudományos antiszemitizmus" Magyarországon. *Múltunk*, 63. évf. 1. sz. 4–49. p.

Simon Attila 2015. Nyilasok a spájzban – Szélsőjobboldali kísérletek a szlovákiai Magyar Párt átalakítására és Esterházy János eltávolítására a pártelnöki tisztségből 1939 és 1945 között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 17. évf. 4. sz. 31–60. p.

Szakál Imre 2009. Podkarpatszka Rusz jelentősebb pártjainak szereplése a nemzetgyűlési és tartományi választásokon 1924 és 1938 között. *Acta Academiae Beregsasiensis, 8,* 1. 37–55. p.

Számvéber Norbert 2005. A német megszállás – percről percre. *Acta Musei Militaris in Hungaria. A Hadtörténeti Múzeum értesítője*, 8. sz. 159–178. p.

Erik Maruszics

Arrow Cross Movement in Ung County Between 1938 and 1944

There are many aspects of the history of Transcarpathia between 1938 and 1944 that are still under-researched, including the history of the far-right movements after the First Vienna Award. With the present study, I undertook to examine the activities of the Arrow Cross Party in a local scene in Ung County, using documents held in the Berehovo branch of the State Archives of Transcarpathian Oblast. The Arrow Cross movement practically arrived in the county with the territorial revision, and Uzhhorod was the first settlement where the first local branch of the party was established, during the period of military administration. The situation of the movement was largely determined by the restrictive measures taken by the local authorities until the German occupation of Hungary. The political changes at the national level and the control of the authorities brought the party almost to the brink of cessation in the county by 1943. After the German occupation, however, the movement was revived and became active in Ung County.

Svetluša Surová

Politikai participáció a nemzeti kisebbségekről szóló készülő törvényben[1]

Svetluša Surová
Political Participation in the Drafted Law on National Minorities
Keywords: Slovakia; minorities; law; guarantees; reduction of electoral quorum; minority representation in parliament; minority political participation in practice

A Szlovák Köztársaság kisebbségi kormánybiztosi hivatala jelenleg a kisebbségek jogállását taglaló törvényjavaslatot készíti elő.[2] A javaslat kidolgozásában a munkacsoport a törvényalkotó (legiszlatív) szándék részei sorrendjében halad.[3] Eddig a törvényjavaslat két részét tárgyalták meg: a bevezetést (preambulum) és az általános rendelkezéseket. A munkacsoport foglalkozni kezdett a javaslat további olyan részeinek alapanyagaival is, amelyek a kisebbségi jogok foganatosításának, megtartásuk ellenőrzésének és a nemzeti kisebbségek részvételének, bevonásának (participáció) intézményes biztosítását szabnák meg.

Ez a dolgozat a nemzeti kisebbségeknek a szlovák parlamentben való participációját elemzi, melyet a nemzeti kisebbségekről szóló törvényalkotó szándék feltételez,[4] s mely participációt e tárgyban a munkacsoport is kiindulópontként jelölte meg.[5] Előbb

1 A dolgozat eredeti megjelenési helye: *Menšinová politika na Slovensku. Kritický magazín.* https://mensinovapolitika.eu/politicka-participacia-v-pripravovanom-zakone-o-narodnostnych-mensinach/ A fordítás a hivatkozott részekben a magyar nyelvű forrásokat is figyelembe veszi. (torvenytar.sk)

2 A szóban forgó törvényjavaslatot kellő politikai támogatottság híján egy 2022. decemberi egyeztetésen a minisztériumok képviselői elutasították. (A szerk. megj.)

3 Výbor pre národnostné menšiny a etnické skupiny (Nemzeti Kisebbségek és Etnikai Csoportok Bizottsága): Legislatívny zámer zákona o národnostných menšinách. (A nemzeti kisebbségekről szóló törvényalkotó szándék) Zdôvodnenie vypracovania nového právneho predpisu: Zákona o národnostných menšinách („A nemzeti kisebbségekről szóló törvény" c. új jogszabály kidolgozásának indoklása) https://bit.ly/3byaBOh (A forrás az eredeti helyén – https://www.narodnostnemensiny.vlada.gov.sk – 2023 tavaszán nem lelhető fel.)

4 https://bit.ly/3wgbCmb

5 Kiindulópont… Belső dokumentum (Személyes e-mail-kommunikáció, 2021. március 24.)

azonban lássuk, mit is ért politikai participáció alatt a társadalomtudomány, s mit a nemzeti kisebbségek jogaival foglalkozó nemzetközi intézmények a gyakorlatban.

Politikai participáció a társadalomtudományokban

A vonatkozó szakirodalom a politikai participációt a demokrácia alapelemének tartja, sikere tényezőjének.[6] A demokrácia a jogok, kötelességek és a politikai participáció elvén alapszik.[7] Másszóval, a demokrácia sikere a nyilvánosságnak a politikai folyamatokban való részvételétől és a rendszernek nyilvános igényekre adott válaszaitól függ.

Robert H. Salisbury három olyan intellektuális perspektívát nevez meg,[8] melyek a participációt legitimáló és intézményesítő elemként értelmezik s mint olyan tényezőt, mely „oldja" a szociális konfliktust. Néhány tudós szerint a participációnak ez a három funkciója egyszerre is működhet, egymást erősítve. Ez azt jelenti, hogy a participáció növeli a legitimációt, ami egyúttal támogatja a rendszer stabilitását s enyhíti a társadalmi konfliktusokat.[9]

Ami a politikai participáció fontosságát illeti a demokratikus rendszer szempontjából, a szakirodalomban összhang van. Ezzel szemben a tudósok még nem jutottak dűlőre a tekintetben, mi is a politikai participáció, s mi mindennek kellene ebbe a fogalomba tartoznia. William R. Schonfeld már rég leszögezte,[10] hogy „a participáció fogalmát koncepciójukban és empirikusan eltérő jelenségek széles skálájára alkalmazták", az egyes pszichológiai vonásoktól a szervezetek strukturális jegyeiig. Nagy általánosságban a politikai participációt úgy lehetne meghatározni, hogy az „az állampolgároknak a politikát befolyásoló aktivitása".[11] Röviden elmondható, hogy más-más tudósok ezt a fogalmat másként definiálják, leíró, munka- és nominális definíciók segítségével,[12]

6 Dalton, R. J. 1988. *Citizen Politics in Western Democracies. Public Opinion and Political Parties in the United States, Great Britain, West Germany and France.* Chatham, New Jersey, Chatham House Publishers.

7 Surová, S. 2020. Prečo je zákon o občianstve dôležitý a ako súvisí s menšinami. *Menšinová politika na Slovensku,* 2. https://bit.ly/3bwz7iQ

8 Salisbury, R. 1975. Research on Political Participation. *American Journal of Political Science,* 19/2, 323–341. p. doi:10.2307/2110440

9 Powell, G. 1981. Party Systems and Political System Performance: Voting Participation, Government Stability and Mass Violence in Contemporary Democracies. *American Political Science Review,* 75/4, 861–879. p. doi:10.2307/1962289

10 Schonfeld. W. R. 1975. The Meaning of Democratic Participation. *Americal Journal of Political Science,* 28/1, 134–158. p.

11 van Deth, J. 2014. A conceptual map of political participation. *Acta Polit,* 49, 349–367. p. https://doi.org/10.1057/ap.2014.6

12 Surová, S. 2008. *Politická participácia Slovenskej národnej menšiny v Srbsku (po roku 2000)*. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela, Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov, Katedra politológie. Disszertáció.

s hogy mit belefoglalni és mit kizárni a politikai participáció definíciójából, egy még mindig folyó vita tárgya.[13]

Politikai participáció a nemzetközi dokumentumokban

A politikai participációt alapvető emberi jognak tartják.[14] Ebben a fejezetben röviden összefoglaljuk a nemzeti kisebbségek participációjára vonatkozó rendelkezéseket némely olyan, a nemzeti kisebbségek jogainak védelmét szolgáló nemzetközi dokumentumokban, melyeket a Szlovák Köztársaság elfogadott és ratifikált.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) és az Európa Tanács (ET) a nemzeti kisebbségek hatékony participációját támogatja az élet minden területén és a hatalom minden szintjén. Az ENSZ-nek a nemzetiségi,[15] etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól szóló Nyilatkozata (a továbbiakban: nyilatkozat) kimondja, hogy a kisebbségekhez tartozó személyeknek joguk van hatékonyan részt venni: a kulturális, vallási, társadalmi, gazdasági életben és a közéletben (2. cikk, 2. bekezdés); a nemzeti és a regionális szintű döntésekben (2. c., 3. b.); a gazdasági haladásban és fejlődésben (4., 5.). E nyilatkozat szerint a nemzeti célkitűzéseket és programokat a kisebbséghez tartozó személyek jogos érdekeinek kellő figyelembevételével kell megtervezni és implementálni (megvalósítani) (5., 1.).[16] Hangsúlyozandó, hogy a nyilatkozat nem ítéli oda a kisebbségi közösségeknek az önrendelkezési jogot és nem támogatja a szeparatista mozgalmakat. A nemzetközi jogban a hatékony participációhoz való jognak az inklúzión, a diszkriminációmentességen és az affirmatív akciókon kellene alapulnia.[17] Ebben az értelemben fontos a kisebbségek hatékony részvétele az igazságos társadalom megteremtéséhez.

Az ET Keretegyezménye (a továbbiakban: keretegyezmény) a nemzeti kisebbségek védelméről a szerződő felektől megköveteli a szükséges feltételek kialakítását „a kulturális, a társadalmi és a gazdasági életben, valamint a közügyekben, különösképpen az őket érintőkben". (15. cikk.)[18]

13 Moyser, G. 2003. Political Participation. In Axtmann, R. (Ed.): *Understanding Democratic Politics. An Introduction*. London, SAGE Publications, 174–187. p.

14 ENSZ, Thirteenth session. Agenda item 3. Promotion and protection of all human rights, civil, political, economic, social and cultural rights, including the right to development. Report of the independent expert on minority issues, Gay McDougall. https://bit.ly/3wczBT2

15 Az eredetiben következetesen mindenütt a nemzetiségi kisebbség kifejezés szerepel, a fordításban ez nemzeti kisebbség.

16 ENSZ, 1992. 2. 3., A/RES/47/135. https://bit.ly/330I0A3

17 ENSZ, Thirteenth session. Agenda item 3. Promotion and protection of all human rights, civil, political, economic, social and cultural rights, including the right to development. Report of the independent expert on minority issues, Gay McDougall. https://bit.ly/3wczBT2

18 Rámcový dohovor na ochranu národnostných menšín č. 160/1998 Z. z. (Keretegyezmény a nemzeti kisebbségek védelméről) https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/ 1998/160/

A keretegyezményhez tartozó magyarázó megjegyzések (Kommentár) szerint a hatékony participációnak támogatnia kell „a valódi egyenlőséget a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek és azok közt, akik a többséghez tartoznak”.[19] Annak módjait, miként érhető el a nemzeti kisebbségek hatékony participációja, a kommentár taxatíve felsorolja. A nemzeti kisebbségekhez tartozó személyekkel tanácskozni kellene az olyan rendelkezések megalkotásában és végrehajtásában, melyek közvetlen hatással vannak rájuk; a fejlesztési projektek létrehozása során vizsgálni kellene a nemzeti kisebbségekre való hatásukat; a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeknek részt kellene venniük a döntési folyamatokban, amint az állami és helyi szervekbe való választásokban is; s be lehetne vezetni a közigazgatás decentralizált vagy helyi formáit. Az ET szintjén az a meggyőződés, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek specifikus jogairól szóló rendelkezésekkel lehetővé válik a teljes participáció, a társadalmi egyenlőség és a kisebbségek védelme az asszimilációtól.

Az ENSZ, az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) és az ET szervezetek nemzetközi standardja a nemzeti kisebbségek hatékony participációjáról a közéletben participatív jogokat támogat, de egyúttal az egyes államok szuverenitása, területi integritása s politikai függetlensége elveinek érvényesítése és tiszteletben tartása mellett (nyilatkozat 8., 4.; a Koppenhágai dokumentum[20] 37. cikke; a keretegyezmény preambuluma).

A következő rész a nemzeti kisebbségek jogairól készülő törvény participatív jogait elemzi – főként amelyek a választási küszöb csökkentését javasolják a nemzeti kisebbségek jogait védő politikai pártok számára, valamint amelyek a nemzeti kisebbségeknek a szlovák parlamentben való garantált képviseletére vonatkoznak – a más országok gyakorlatából vett egyes példák hátterében.

Participáció a készülő törvényben

A nemzeti kisebbségekről készülő törvényjavaslat célja részletesen kiigazítani a kisebbségek alkotmány biztosította participatív jogait. A Szlovák Köztársaság Alkotmánya szerint a nemzeti kisebbségekhez vagy etnikai csoportokhoz tartozó állampolgároknak joguk van részt venni az őket érintő közügyek megoldásában.[21] Az e jogokkal kapcsolatos részleteket, amiként az érvényesítésük feltételeit az alkotmány szerint külön törvénynek kell megszabnia. A *Menšinová politika* egy korábbi dolgozatában azt

19 ET, Text of the Framework Convention for the Protection of National Minorities, Comment 29. https://bit.ly/3eSrVjd

20 OBSE, Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE. https://bit.ly/3eTWLYQ

21 Ústava Slovenskej republiky č. 460/1992 Z. z. (A Szlovák Köztársaság Alkotmánya) https://torvenytar.sk/zakon-31

írtuk, hogy a nemzeti kisebbségek és etnikai csoportok alkotmány garantálta participatív jogait nem rendezi semmilyen legiszlatív norma, s hogy a participatív jogokat illetően sok az olyan megválaszolatlan kérdés, mely e jogok birtokosaira, tartalmára és kiterjedésére vonatkozik. Az alkotmányból nem világos, a nemzeti kisebbségek mely tagjainak kellene, hogy participatív jogaik legyenek, hogy konkrétan miféle jogokról volna szó, s hol, illetve milyen szinten volnának ezek a jogok érvényesek.[22]

A nemzeti kisebbségekről szóló elfogadott törvényalkotó szándék szerint a nemzeti kisebbségekhez tartozóknak képviseletet kellene kapniuk a választott szervekben, mint a Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsa (NT, parlament) és a helyi képviselő-testületek, de a kerületi önkormányzatok (megyék) tanácsadó szerveiben is. A parlamentben létre kellene hozni egy bizottságot a nemzeti kisebbségeknek. A nemzeti kisebbségek participációját önkormányzati szervek létrehozásával is szavatolni kellene, mind országos, mind pedig regionális és helyi szinten. Ezeknek az önkormányzatoknak a kompetenciája az iskolaügy, a kultúra, a nyelvhasználat, valamint a gazdasági és szociális élet területére terjedne ki.

E dolgozatban csak a nemzeti kisebbségeknek a parlamentben való participációjával kapcsolatos javaslatok elemzésére összpontosítunk. Az önkormányzati szervek létrehozására hozott javaslat vizsgálatával, ill. a nemzeti kisebbségek számára javasolt önkormányzatisággal egy külön dolgozatban foglalkozunk majd.

A választási küszöb csökkentése a nemzeti kisebbségek jogait védő politikai pártok számára

A Szlovák Köztársaság kisebbségi kormánybiztosi hivatalában a participáció témájában fogant alapanyag a választási küszöbnek az 5%-ról 3%-ra csökkentését javasolja az NT-választásokra „a politikai pártok számára, melyeknek alapszabálya tartalmazza a nemzeti kisebbségek jogainak védelmét”.[23]

A politikatudományban a politikai pártok „a modern demokratikus társadalom egyik legfontosabb intézményi eszközének” tartják magukat.[24] A politikai pártok különböző társadalmi csoportok politikai érdekeit képviselik. Mindenkinek, vagyis a nemzeti kisebbségek tagjainak is joga volna politikai pártokat alapítani és tagjukká válni.

Némely államban törvény engedélyezi etnikai alapon alapítani politikai pártokat, míg másokban nem. Az ET szintjén azt a nézetet vallják, hogy az etnikai vagy vallási alapon alapítható pártok tiltása a politikai pártok vagy szervezetek alakítása jogának nem

22 Surová, S. 2020. Potrebuje Slovensko zákon o národnostných menšinách? Ak áno, prečo a aký? *Menšinová politika na Slovensku,* 1. https://bit.ly/3ePOTHF

23 Kiindulópont... Belső dokumentum (Személyes e-mail-kommunikáció, 2021. március 24.)

24 Komšić, J. 2000. *Teorije o političkim sistemima. Demokratija i autoritarizam.* Beograd, Institut društvenih nauka.

adekvát korlátozásához vezethet.[25] Az etnikai, vallási vagy regionális elven létrehozott pártok számára ott, ahol koncentráltan élnek kisebbségek, csökkenthető a választási küszöb, hogy a kisebbségeknek is legyen képviseletük a törvényalkotásban.

A készülő törvény szóban forgó javaslatának a nemzeti kisebbségek participációjával kapcsolatos része nem feltételez etnikai alapú kisebbségi pártokat, de politikai pártok alapszabályai alapján akarja a választási küszöböt csökkenteni.

Ha Szerbiát vesszük példaként, ott azok a politikai pártok, melyeknek alapszabálya elsődleges célként rögzíti a nemzeti kisebbségek érdekeinek szem előtt tartását és képviseletét, valamint védelmük biztosítását és a kisebbségi jogok javítását, azok jogilag nemzeti kisebbségek politikai pártjaiként vannak elismerve.[26] 2004-ben Szerbiában a nemzeti és regionális parlamenti választásokon induló nemzeti kisebbségek politikai pártjai számára bevezették a 0%-os választási küszöböt (nulový cenzus, kedvezményes kvóta). A kisebbségi pártok számára a 0%-os választási küszöb jelenleg is érvényes, míg a többi pártra a 3%-os érvényes.[27] Arról, vajon ilyen célú nemzeti kisebbségi politikai pártról van-e szó, az Országos Választási Bizottság dönt, mely kikérheti e nemzeti kisebbség illetékes nemzeti tanácsának véleményét. Ilyen pártokat minden polgár alapíthat és választhat, tekintet nélkül etnicitására.

Magyarországon a nemzeti kisebbségek jelöltlistájára nem vonatkozik az 5%-os választási küszöb, ha országos listáról van szó. Országos listáról Magyarországon 93 parlamenti széket osztanak el, a maradék 106-ot többségi szavazással, egymandátumos választókerületből választják. A listás rendszeren belül a kisebbségekhez tartozók egy preferenciamandátumot szerezhetnek, ha megszerzik a parlamenti szék eléréséhez szükséges szavazatok legalább 25%-át. Kisebbségi jelöltlistát nemzeti kisebbségek nemzetiségi önkormányzatai terjeszthetnek elő. A kisebbségi jelöltlista névsorának felállítása ugyanakkor az erre létrehozott kisebbségi választói névjegyzékbe felvett választók legalább egy százalékának támogatásától függ. Kisebbségi jelöltlistán azok jelölhetik magukat, akik a konkrét nemzeti kisebbség említett választói névjegyzékében szerepelnek.[28] Az országgyűlési választásokra vonatkozó, 2011-től érvényes választási törvény elfogadása óta ily módon a parlamentbe eddig egy képviselőt választottak meg, a német nemzeti kisebbség egy tagját.[29]

25 ET, Commentary on the Effective Participation of Persons Belonging to National Minorities in Cultural, Social and Economic Life and in Public Affairs. ACFC/31DOC(2008)001. https://bit.ly/3wbhCwh

26 Zakon o politickim strankama. Službeni glasnik RS, broj 36/2009 i 61/2015 – odluka Ustavnog suda, 3. cikk.

27 Zakon o izboru narodnih poslanika. „Sl. glasnik RS“, br. 35/2000, 57/2003 – odluka USRS, 72/2003 – dr. zakon, 75/2003 – ispr. dr. zakona, 18/2004, 101/2005 – dr. zakon, 85/2005 – dr. zakon, 28/2011 – odluka US, 36/2011, 104/2009 – dr. zakon, 12/2020 i 68/2020, 81. c., 1., 2. bek.

28 Act CCIII on the election of Members of Parliament. 2011, https://bit.ly/3hCakhj

Nemzeti kisebbségek garantált képviselete a parlamentben

A nemzeti kisebbségekről szóló törvényalkotó szándék nemzetiségi közösségek képviseletével számol a szlovák parlamentben. Az alapanyag közvetlen és garantált participációt javasol ezeknek a közösségeknek egy saját Nemzeti kisebbségek bizottságának létrehozásával. A bizottságot azoknak a kisebbségeknek a szóvivői alkotnák, melyek regionális nemzetiségi tanácsokat hoztak létre. Ezek a szóvivők az NT korlátolt jogkörű, vagyis külön státuszú tagjai lennének. Szó van itt a lehetőségről is, hogy az NT-be minden nemzeti kisebbségnek adományoznának egy rendes képviselői mandátumot.[30]

Nézzünk meg egyes olyan államok gyakorlatát, melyekben érvényesül a szóvivők intézménye és a nemzeti kisebbségek számára garantált mandátum. A magyar parlamentben létezik a szóvivők, illetve „a nemzetiségi szószólók" intézménye. Ezt a célból vezették be, hogy lehetővé tegyék a parlamentben való részvételt a kisebbségi jelöltlista olyan jelöltjeinek, akik nem szerezték meg a szükséges szavazatszámot a 25%-os preferenciakvótából.[31] Szóvivővé az a jelölt válik, aki a nemzeti kisebbségek jelöltlistáján az első helyen szerepel. A szóvivők a további, a kisebbségi jelöltlistáról a parlamentbe került képviselőkkel együtt tagjai annak az állandó parlamenti bizottságnak, mely a nemzeti kisebbségeket képviseli. Ez a bizottság kezdeményezhet, javasolhat és véleményezhet, miközben figyelemmel követi a kormány kisebbségekkel kapcsolatos tevékenységét.

A garantált helyek elve alapján a törvényhozás bizonyos számú székét Szlovéniában is szétosztják a nemzeti kisebbségek közt. A szlovén alkotmány a jogilag elismert nemzeti kisebbségek tagjainak általános és különleges választói jogot biztosít. A magyar és az olasz kisebbségnek alkotmány által biztosított közvetlen képviselete van a nemzetgyűlésben és a helyhatóságok képviseleti szerveiben (64. cikk, 3. bekezdés).[32] A parlamentben e két kisebbség mindegyikének egy mandátuma garantált (80. cikk, 3. bekezdés).[33] E kisebbségek tagjainak duális (kettős) választójoguk van a parlamenti és a helyi választásokon. Ez azt jelenti, hogy joguk van a maguk nemzeti kisebbségéből képviselőt választani, amiként joguk van szavazni a többi általános választási listára is.

29 ET, ACFC, Fifth Opinion on Hungary, 2020. október 12., 22. p. https://bit.ly/3fmN6ZN

30 Kiindulópont… Belső dokumentum (Személyes e-mail-kommunikáció, 2021. március 24.)

31 ET, Fifth Report submitted by Hungary, ACFC/SR/V(2019)005, 2019. január, 11. p. https://bit.ly/3hDE7G2

32 Constitution of the Republic of Slovenia. Official Gazette of the Republic of Slovenia, No. 33/91-I, 42/97, 66/2000, 24/03, 69/04, 68/06, 47/13 and 75/16, https://bit.ly/2RnnJyV

33 National Assembly Elections Act (Zakon o volitvah v Državni zbor, Ur.l. RS, št. 44/92, 60/95,14/96– odločba US, 67/97– odločba US, 70/2000) https://bit.ly/3tNVeYt

A közvetlen parlamenti képviselethez való jog Horvátországban is biztosított a nemzeti kisebbségek tagjai számára.[34] A nemzeti kisebbségek tagjai, ha úgy döntenek, választhatják a parlamenti választásokon a maguk jelöltjeit.[35] Ezeken a választásokon jogukban áll nyolc olyan parlamenti tagot választani, akiket egy saját választási, az egész ország területét reprezentáló körzetben választanak. Három képviselői mandátum a szerb kisebbség tagjainak van fenntartva, egy-egy a magyar és az olasz kisebbséget képviselőknek, a cseh és a szlovák nemzeti kisebbség közösen választ magának egy parlamenti tagot, a többi kisebbség két nagy csoportra osztva szintén közösen egy-egy parlamenti tagot választ.

Mit kellene figyelembe venni a participációs jogok rendezésekor

Szlovákiában a nemzeti kisebbségekhez tartozók hatékony participációjának biztosításához elengedhetetlen a kisebbségek participációs jogainak legiszlatív rendezése. Ez a Szlovák Köztársaság alkotmányából és nemzetközi kötelezettségeiből adódik. Mint már volt róla szó, az SZK Alkotmánya a kisebbségeknek garantálja participatív jogait, de egyáltalán nem nevezi meg e jogok viselőit, tartalmukat, mértéküket és a gyakorlati megvalósításuk módját.

A nemzetközi jogi kötelezettségek, valamint a keretegyezményben a hatékony participációval kapcsolatban fogant rendelkezések szlovákiai implementációja tekintetében a miniszterek bizottsága azt ajánlotta a Szlovák Köztársaságnak, hogy a nemzeti kisebbségek kulturális aktivitásai rendszeres támogatásban részesüljenek, s hogy a kisebbségek valamennyi képviselőjével „hatékonyan konzultáljanak minden releváns döntésben" ez aktivitások forrásainak „elosztását illetően".[36] A keretegyezmény tanácsadó testülete a negyedik implementációs jelentésre vonatkozó véleményében azt ajánlotta a szlovák illetékeseknek („autoritám" – tekintélyes személyeknek, szakértőknek), hogy olyan intézkedésekkel támogassák a nemzeti kisebbségek adekvát képviseletét a közéletben, melyek segíthetnék az ő bekapcsolódásukat a tágabb politikai folyamatokba és a főáramú politikai pártokba. A további ajánlások a releváns döntési folyamatokat illetően a minden kisebbség nézetének és ügyének hatékony figyelembevételére, valamint a nemzeti kisebbségek, főként a romák közszolgálatba toborzásának támogatására vonatkoznak. Ez a jelentés javasolja a roma kisebbség hatékonyabb participációját is a szociális-gazdasági szférában.[37]

34 Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina NN 155/02, 47/10, 80/10, 93/11, 93/11, https://bit.ly/2Qu8ZxS

35 Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor, https://bit.ly/3hwZI3g

36 ET, Resolution CM/ResCMN (2016) 6 on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by the Slovak Republic, https://bit.ly/3tSHvPW

37 A Keretegyezmény tanácsadó bizottsága (2014), Fourth opinion on the Slovak Republic adopted on 3 December 2014, 8. p. https://bit.ly/3fIL8c5

Hogyan biztosítható a gyakorlatban a nemzeti kisebbségek hatékony politikai participációja?

A nemzeti kisebbségek participációja különböző jogi szabályozásokkal és mechanizmusokkal biztosítható. Will Kymlicka társadalomtudós véleménye szerint a nemzeti és etnikai csoportoknak joguk van az önrendelkezéshez, a polietnikus jogokhoz és a reprezentációt szolgáló különjogokhoz. Az önrendelkezéshez való jog tartalmazza a nemzeti kisebbségeknek való jogkörök delegálását, ill. odaítélését, például a föderalizmus bizonyos formájával. A polietnikus jogok az etnikai és vallási csoportok bizonyos eljárásainak anyagi és jogi védelmével függnek össze. A reprezentációt szolgáló különjogok az etnikai vagy nemzeti csoportoknak a központi állami intézményekben való garantált helyére vonatkoznak.

A nemzeti kisebbségek jogaival foglalkozó nemzetközi szervezetek gyakorlatában nemzetközi szinten is az autonómiát javasolják a kisebbségek hatékony politikai participációjára, vagyis egyfajta önrendelkezést, speciális jogokat és csoportképviseletet választott és más szervekben. Ami a nemzeti kisebbségeknek a legiszlatív döntéshozatalokban és politikaalakításban való participációja biztosítására vonatkozó javaslatokat illeti, lehetséges számukra helyeket, ill. garantált mandátumokat lefoglalni.

A kisebbségek politikai participációja a végrehajtás terén biztosítható bizonyos számú, a nemzeti kisebbségek képviselőinek szánt hely biztosításával a kormányban, a kormány- és tanácsadói szervekben. A nemzeti kisebbségek tagjainak lehet ún. proporciós (arányos) képviseletük a közigazgatásban, közvállalatokban, de a bíróságokban is. Ezenkívül létrehozhatók különféle konzultációs szervek, formálisak vagy informálisak, melyek különféle kisebbségi kérdésekkel foglalkozhatnak. A kisebbségeknek szavatolható vétójog azokban az ügyekben, melyek velük kapcsolatosak, vagy garantálható számukra a hatalommegosztás valamiféle formája.

A nemzeti kisebbségek hatékony participációja megvalósítható a már említett önrendelkezés, vagyis az autonómia létrehozásával. Az autonómia lehet aterritoriális (nem területi), ill. „kulturális" vagy „perszonális", de lehet territoriális is. Az aterritoriális autonómia olyan jogaikra vonatkozhat a kisebbségeknek, mint hogy maguk intézzék a dolgaikat, főként amelyek a kultúrájukat, művelődésüket és tájékoztatásukat illeti az ő nyelvükön, s ide tartozik a kisebbségi nyelv és írás hivatalos használata is. A területi autonómia példái: Åland-szigetek, Grönland, Dél-Tirol és a Vajdaság. Nemzeti kisebbségek kulturális autonómiáját Szerbiában, Magyarországon, Romániában, Észtországban, Oroszországban és Kanadában hozták létre.

A nemzetiségi és etnikai diverzitás ezenkívül föderalizmus révén is alkalmazható, mint Kanada, Svájc, Belgium, Spanyolország és Oroszország esetében, vagy mint az Egyesült Államok eredeti lakossága esetében speciális rezervátumok létrehozásával, például a navahók, sziúk vagy hopik esetében.

Kritikus megjegyzések a politikai participációhoz

Kérdés, vajon e speciális jogok a kisebbségek és csoportos képviseletük számára kétségessé tehetik-e a liberális demokrácia alapelveit, melyek az egyén jogain, az igazságosságon és a szabadságon alapulnak. A társadalomtudományban folyamatosan vita van arról, vajon a csoportos képviselet megoldást jelent-e a jelenkori társadalmak sokféleségének alkalmazkodására, avagy illiberális és nem demokratikus. Kymlicka szerint azok a kisebbségi különjogok, melyeket ő javasol, egyenlő starthelyzetet biztosítanának a különböző nemzeti és etnikai csoportoknak, s nem céljuk a más csoportok feletti fennhatóság.[38] A kisebbségeknek megadandó sajátos jogok melletti érvelés az igazságosság eszméjéből ered, mely az eltérő csoportok tagjainak különjogok elismerését követeli meg.[39]

Lehet-e a nemzeti kisebbségek tagjainak a liberális demokráciában többletjoguk, melyek a többi polgárnak vagy lakónak nincsenek, mint például szavatolt helyek a törvényhozó testületben vagy a duális választójog?

A duális választójoggal kapcsolatban például a Szlovén Köztársaság Alkotmánybírósága 1998-ban úgy döntött, hogy nem ellentétes az alkotmánnyal, ha az egyes törvények az olasz és a magyar nemzeti közösséghez tartozók számára jogot adnak ahhoz, hogy a parlamenti vagy a helyi választásokon két szavazatot adjanak le. A bíróság az egyedüli ellentmondást abban látta, hogy a szlovén törvénykezés akkor nem nevezte meg azokat a kritériumokat, melyek szerint a nemzeti közösségek bizottságai dönthettek volna a választók feliratkozásáról az e célból létrehozott, az őshonos olasz és magyar nemzeti kisebbség választói névjegyzékébe. A világos kritériumok hiánya ellentétben állt a jogállam alkotmányos rendelkezéseivel, a hatalommegosztással, a közigazgatás és a közhatalom törvényességével.[40]

A kettős szavazás kérdéséhez hozzászólt a Joggal a Demokráciáért Európai Bizottság, az ún. Velencei Bizottság is. A Velencei Bizottság szerint duális szavazás esetében kivételes intézkedésről van szó, melynek az adott ország alkotmányos kereteiből kell következnie. Megengedhető intézkedésről csak akkor lehet szó, ha tiszteletben tartja a proporcionalitás (arányosság) elvét, amikor is a kitűzött cél nem érhető el más, kevésbé korlátozó intézkedéssel, melyek nem sértik az egyenlő választói jogot; ha átmeneti jellegű s ha ez az intézkedés csak egy kis kisebbséget érint.[41]

38 Kymlicka, W. 1996. *Multicultural Citizenship.* New York, Oxford University Press.

39 Kymlicka, W. 1996.; Kymlicka, W. 2009. *Multicultural odysseys: navigating the new international politics of diversity.* Oxford, Oxford University Press; Laden, A. S.–Owen, D. 2007. Multiculturalism and political theory. Cambridge, University Press Cambridge.

40 Constitutional Court decision U-I-283/94, 1998. február 12., https://bit.ly/3tUIkrF

41 European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), Report on dual voting for persons belonging to national minorities, Study No. 387/2006, CDL-AD(2008)013, 2008. június 16., Strasbourg, https://bit.ly/3yaUMH7

Befejezés

A nemzeti kisebbségek jogvédelmét az alapszabályukban biztosító pártokra vonatkozó választási küszöb 3%-osra való csökkentését célzó szlovák javaslattal kapcsolatban felmerül néhány kritikus megjegyzés: e cél beiktatásának a pártok alapszabályába a gyakorlatban nem kell automatikusan a nemzeti kisebbségeknek nagyobb parlamenti képviseletet jelentenie. Ha a küszöbcsökkentés alapján bejutna is ilyen párt a parlamentbe, ennek még nem kell feltétlen azt eredményeznie, hogy az ilyen párt a parlamentben a kisebbségi érdekeket de facto is képviselni fogja. Nagyon fontos a kérdésfelvetés: mi volna, ha a választásokon induló összes párt úgy alakítaná át az alapszabályát, hogy rájuk is vonatkozzék a csökkentett választási küszöb? Aztán?

Sem a törvényalkotó szándék, sem az alapanyag nem vizsgálja részletesebben a nemzeti kisebbségek közvetlen és garantált parlamenti képviseletére vonatkozó javasolt rendelkezéseket. Említ egy javaslatot, mely szerint a nemzeti kisebbségek parlamenti bizottságát azoknak a kisebbségeknek a szóvivői alkotnák, melyek regionális nemzeti tanácsokat hoztak létre. S bár a javaslat e szóvivők korlátolt jogkörével számol, helyénvaló rákérdezni az ilyen, nemzeti kisebbségek politikai participációját célzó intézménynek a törvényességére, demokratikusságára és legitimitására. A parlament tagjait a törvény szerint az általános, egyenlő és közvetlen választójog alapján titkos szavazással választják.[42] Miként lehetne jogilag megindokolni olyan speciális képviselői státuszú szóvivők parlamenti képviseletét, akik nem parlamenti választások eredményei alapján kerültek be?

A feltételezett korlátolt jogkörű és speciális helyzetű szóvivőkkel kapcsolatban felmerül a kérdés, vajon azzal számolunk-e, hogy e szóvivőknek „csak" bizonyos kisebbségi kérdésekhez lesz joguk hozzászólni és állást foglalni, vagy joguk volna szavazni is az SZK Nemzeti Tanácsában.

Az említett anyag nem taglalja részletesebben, vajon a további kisebbségi szóvivőket vagy a konkrét nemzeti kisebbségre kapott mandátumú képviselőket választják-e, vagy a regionális nemzeti tanácsok delegálják. Az ilyen szóvivők kiválasztása, ill. választása módjának javaslatakor is szem előtt kell tartani a jelenlegi alkotmányjogi keretet, s alaposan foglalkozni kell a javasolt – a nemzeti kisebbségeknek a parlamentben való hatékony participációját célzó – mechanizmusok már említett törvényességének, demokratikusságának és legitimitásának kérdéseivel.

Ha választott jelöltekről volna szó, felmerül a kérdés: közvetlen, vagy közvetett választásokon volnának-e választva, s kik választanák őket? Közvetlen választások esetén sajátos kisebbségi listákon alapuló „kisebbségi választásokról" volna szó? Ki választhatna kisebbségi jelölteket? Csak a kisebbségek tagjai, vagy ezeket a kisebbségi jelölteket általános választásokon a teljes választókör? Illetve muszáj volna-e a választóknak eldönteniük, kisebbségi jelöltlistáról, vagy más, nem kisebbségiről válasz-

42 Zákon z 29. mája 2014 o podmienkach výkonu volebného práva a o zmene a doplnení niektorých zákonov, § 2

szanak-e? Esetleg: választhatnának-e a nemzeti kisebbségek egyidejűleg kisebbségi jelöltlistát és más politikai pártokat is? Legyen-e Szlovákiában a nemzeti kisebbségeknek ún. duális választói joguk?

Nagyon fontos megoldani a kérdést, hogy a nemzeti kisebbségek szóvivői választásának eltérő módja nem jelentene-e túl nagy eltérést az egyenlő választójog garantált elvétől. A választójog az alkotmány szerint általános, egyenlő és közvetlen, miközben titkos választással érvényesíthető. A választójog egyenlősége azon az elven alapul, hogy egy személynek egy szavazata van, és minden szavazatnak azonos a súlya. Az alkotmány azt is leszögezi, hogy a választott és egyéb nyilvános funkciókhoz minden állampolgárnak azonos hozzáférése van.[43]

A közvetlen képviselet és a garantált székek a parlamentben a nemzeti kisebbségek képviselői számára még nem biztosítják, hogy a kisebbségi érdekek valóban képviselve lesznek és érvényesülnek. Végsősoron nem feltétlen szavatolják a kisebbségek valódi és hatékony politikai participációját sem.

A szakirodalom feltételezi, hogy általánosságban a politikai participáció jobb és hatékonyabb, ha a döntési központ közelebb áll a választókhoz.[44] Nemcsak a választóknak kellene képviselőiket megválasztaniuk a törvényalkotó testületbe közvetlen választással, választott képviselőiknek is el kellene feléjük számolni döntéseikről.

(Csanda Gábor fordítása)

Svetluša Surová
Political Participation in the Drafted Law on National Minorities

The Office of the Slovak Plenipotentiary for National Minorities is currently preparing a law on the status of national minorities. The working group is drafting the bill on a section-by-section basis. So far, two parts of the draft law—the preamble and general provisions—have been discussed. The working group has also begun to consider the background material for the other parts of the draft, which are intended to define the institutional arrangements for the exercise of the rights of national minorities, the monitoring of compliance with them and the participation of national minorities. This article will focus on the analysis of the participation of MPs belonging to national minorities in the Slovak Parliament, which is envisaged in the Legislative Intent of the National Minorities Act and proposed in the working group's background material on this topic. First, however, I will look at what is meant by political participation in social sciences and in the practice of international institutions dealing with the rights of national minorities.

43 Ústava Slovenskej republiky č. 460/1992 Z. z., čl. 30 (A Szlovák Köztársaság Alkotmánya) https://torvenytar.sk/zakon-31

44 Paquin, S. 2011. Autonomy, subnational'. In Badie, B., Berg–Schlosser, D.–Morlino L. (eds.): *International encyclopedia of political science.* London, SAGE Publications, 124–128. p. https://www.doi.org/10.4135/9

Kotics József

Stigmatizáló különbségtétel

A romákkal való együttélés mintázatai a Kárpát-medencében

József Kotics
Stigmatising Distinction. Patterns of Living With Roma in the Carpathian Basin
Keywords: ethnic coexistence situations; sociology; cultural anthropology; social history; dichotomous and complementary relations

1. Értelmezések és megközelítések a roma–nem roma együttélési helyzetekről az antropológiai kutatásokban

A magyarországi cigányokra vonatkozó kutatások igen kiterjedtek, közös jellemzőjük, hogy a sokféle tudományági megközelítés okán rendkívül eltérő szempontokat érvényesítenek. Bár ma már a nemzetközi és a hazai vizsgálatok is megkísérlik magukat a romológia/ciganológia fogalma alatt önálló tudományterületként meghatározni, ezek a törekvések – miután igen heterogén látásmódot képviselnek – nem igazán tekinthetők sikeresnek. (Beck 2013; Biczó 2019; Orsós 2015; Rajko 2021) Míg korábban a nyelvészeti és néprajzi kutatások uralták a cigánykutatásokat, ma egyre inkább a történettudomány és a társadalomtudományok (szociológia és kulturális antropológia) a jellegadó tudományterületek. (Berta 2004, 2019; Dupcsik 2018; Fosztó 2009; Prónai 1995; Steward 1994; Szuhay 1999) Egyre inkább teret kap a cigányvizsgálatokban a társadalomföldrajzi megközelítés is, amely a térkutatások címszó alatt fontos szerepet tölt be a társadalmi folyamatok értelmezésében. (Nemes Nagy 2009) A fentiek alapján egyáltalán nem meglepő, hogy a cigányvizsgálatoknak nincs egységes elméleti keretük és a kutatási témák igen szétterjedőek. Ez oda vezet, hogy az egyes kutatási eredmények között nincs kapcsolódás, azok jóllehet ugyanazon tárgyterületre vonatkoznak, az eredmények nem összehasonlíthatók, a feltárt kutatási eredmények gyakran nem kompatibilisek.

A cigány kulturális örökség értelmezése és a cigány életvilágok többségi társadalommal való együttélésének tudományos vizsgálata során szembetalálkozunk a cigány fogalom jelentéstartalmának nehezen meghatározható voltával. Igazából a kutatás tárgyának nehezen meghatározható volta azon kevés összetevők közé tartozik, amely a cigányokról szóló mai szociológiai, antropológiai és történettudományi tanulmányokat rokonítja egymással. A kutatók számára az képezi a definíciós nehézséget, hogy az élet-

módjuk, etnikai hovatartozásuk és szociális helyzetük szempontjából rendkívül különböző cigány csoportokat hogyan határolják el önálló entitásként a társadalom egyéb részétől. (Oblath 2006, 51. p.)

A cigány kultúrák értelmezése kapcsán kiemelt jelentőséget kell tulajdonítanunk a tudományos nézőpont kérdésének. Jóllehet egyazon történeti jelenség megközelítéséről van szó, mégis élesen különböző felfogások érvényesülnek. Karakteresen eltér a történetírói megközelítés és a kisebbségpolitikai, szociológiai látásmód. A magyarországi cigányokra vonatkozó történeti kutatások a kisebbségi és többségi társadalom kapcsolatviszonyaiban, „az együttélési modellek változásának paradigmájában" értelmezik a több évszázados közös történelmet. (Nagy 2008, 36. p.) Ezzel szemben a kisebbségpolitikai (Majtényi B.–Majtényi Gy. 2012, 2016) és szociológiai (Dupcsik 2018) megközelítések az európai cigányság történetére értelmezési keretként kialakított másik – a szenvedés- és üldözéstörténeti – paradigmában válik elbeszélhetőnek a magyarországi cigányság történetét.

A cigányokra vonatkozó különböző tudományági megközelítések eredményei a kezdetektől arra utaltak, hogy rendkívül összetett és sokféle kulturális hagyomány jellemzi a vizsgált csoportokat, ennek ellenére a róluk való társadalomtudományos beszédmódban hosszú ideig az őket egységes csoportként való felfogás jellemezte. Ennek okát „a kutatott tárgykonstrukció megőrzésének szándékában" (Oblath 2006, 51. p.) kereshetjük. A nyolcvanas évektől kezdődően paradigmaváltás történik. Ekkortól figyelhető meg a cigányokat homogén entitásként tételező felfogás alapvető megváltozása. A cigányokkal foglalkozó társadalomtudományi szövegekben megerősödik a heterogenitás felismerésének a tapasztalata. A lényegi megállapítás arra irányul, hogy a cigányokra vonatkozó társadalomtudományos tények alapján a cigányok nem jellemezhetők többé egységes csoportként, s hogy „reménytelen célt tűz ki maga elé az a homogenizáló beszédmód, amely a cigányokat objektív ismérvek alapján reméli más csoportoktól elkülöníteni". (Oblath 2009, 51. p.)

A cigányok heterogenitását elfogadó kutatások ekkortól már egyöntetűen azt vallják, hogy „a cigány" csoport mint olyan nem létezik és soha nem is létezett ténylegesen. A homogén cigány kultúra elképzelése a kutatók által konstruált kategória csupán. Magától értetődően ez a szemléletváltás nem arra utal, hogy megkérdőjeleződik az egyes cigány csoportoknak a léte, hiszen ilyenek magától értetődően voltak és ma is vannak. A legfőbb kérdés, amire választ kellett ezeknek a kutatásoknak találniuk, az, hogy a környezetük által cigányként számontartott csoportok társadalmi helyzetét és identitását miért éppen a cigányként (vagy a »nem az igazi cigány«-ként) való kategorizálásuk határozza meg. Ennek keretében a vizsgálatok fő törekvése az egyes cigánynak tartott csoportok közötti különbségek és hasonlóságok felderítése és az arra való törekvés, hogy lehetséges-e, s ha igen, milyen módon a cigány csoportok valamely közös nevezőn való leírása. (Oblath 2006, 55. p.) Ezt a törekvést jelentősen nehezíti, hogy az egyes tudományterületi megközelítések igen divergens látásmódot alkalmaznak, amelyek sok esetben eleve korlátozott értelmezési keretben működnek. Alapvető felfogásbeli különbség figyelhető meg a szociológiában és kulturális antropológiában.

A két társadalomtudományi szakterületen teljesen eltérő a cigányokról szóló tudás-előállítás kontextusa. A szociológiai cigánykutatások a heterogenitás problémáját jelentősen redukálják azzal, hogy a cigányokkal kapcsolatos vizsgálataik gyakorlatilag nem tulajdonítanak szerepet az etnikus/kulturális dimenziónak. A szociológiai felfogásban a társadalmi helyzet kizárólagos tényező a cigány csoportok elemzése során. Ebből következően a szociológusok a cigány életvilágokat elsődlegesen a kirekesztettség és a szegénység fogalmán keresztül vélik megragadhatónak. Ezt a felfogást azonban teljesen megkérdőjelezi a nem szegény cigányok nagyszámú jelenléte a társadalmi folyamatokban. (Oblath 2006, 53. p.) A marginalitásban létezés a cigányoknak nevezett csoportok esetében az alapállapot a szociológiai megközelítések szerint, ezt a marginalitásában újratermelődő csoport konstitutív elemeként értelmezik. Ennek okát a többségi társadalom felől folyamatosan érkező, ugyan változó intenzitású, de felfogásuk szerint minden történeti korszakban megjelenő rasszizmus s az ebből fakadó „diszkriminációs többlet" sújtja. A szociológiai kutatások felvállaltan „társadalompolitikailag" elkötelezettek.[1] A cigányokat sújtó strukturális hátrányok és kirekesztés megszüntetése felfogásukban csak a politikai elitek beavatkozása révén lehetséges, amit elsődlegesen az ellátó rendszerek teljesen igazságtalan diszfunkcionális mechanizmusainak átalakításával lehet elérni. Ebből következően nem tulajdonítanak jelentőséget az egyes cigány csoportok esetében az etnikus tényezőknek. Másként fogalmazva: bár elismerik a csoportok heterogenitását és sokféleségét, továbbra sem látják az egyes csoportok értelmezésében fontosnak az etnikus identitást és a kulturális vonatkozásokat.

Ettől teljesen eltérően az antropológia szemléletű romakutatások alapvető jellemzője, hogy nem beszélnek általában a roma–magyar együttélés kérdéséről, hanem azt a helyi társadalomtörténeti kontextusban, az etnikumok közötti kapcsolatviszonyok lokális beágyazottságában, folyamatosan alakuló, változó jelenségként értelmezik, tehát a kapcsolati viszonyok performativitására, dinamikus kölcsönhatására és funkcionális szerepére helyezik a hangsúlyt. Az antropológiai kutatás tudománytörténeti hagyományából következően a szinkronikus, idiografikus és émikus[2] megközelítést

1 Dupcsik Csaba erről így ír: „Amióta léteznek társadalomtudományok, ki-kiújul a vita arról, hogy lehetséges-e egyáltalán értéksemleges, objektív, politikai implikációktól mentes stb. tudomány. Jelen esetben az ilyen általános jellegű álláspontokat meg tudom kerülni ezzel a megszorítással: konkrétan ezen a területen, tehát a jelen és a közelmúlt romákkal foglalkozó magyarországi társadalomtudományos szövegeiben – szerintem nem."

2 A fogalmak jelentése: 1. az idiografikus kifejezés a humántudományoknak az általuk vizsgált tárgyhoz való alapviszonyát jelöli: a jelenség egyedi sajátszerűsége szerint megvalósított leírása, amit a természettudományok nomotetikus (törvényszerűséget kereső) látásmódjával állítanak szembe; 2. az émikus (ellentéte étikus) látásmód a kultúrák „belülről", a közvetlen tapasztalás útján megismert saját kategóriáik alapján történő megragadására törekszik; 3. a szinkronikus (ellenfogalma diakronikus) szemlélet a tudományos elemzés tárgyához való viszonyt a megfigyelő és a megfigyelt jelenség egyidejűségére alapozott perspektívából alapozza meg. (Biczó 2014, 4. p.)

alkalmazza a cigányokra vonatkozó kutatásokban is, amely így nem tulajdonít jelentőséget a történeti dimenziónak és a makrostrukturális összetevők vizsgálatának.

Ahogy Oblath Márton lényegre törő megfogalmazásában olvashatjuk: „Az antropológiai cigánykutatás a néprajz és a cigányismeret „igazi cigány"-ának sémája helyett a »bennelét« folyamatosan elkülönböződő pozícióiban kívánja felmutatni és elismertetni a különféle cigány közösségeket, illetve azok kultúráját. Itt a vizsgált közösségek szelekciója az, ami továbbra is biztosítja az antropológiai tanulmányok közös tárgykonstrukciójának megőrzését, s a szövegek egymásra való hivatkozását lehetővé teszi." (Oblath 2006, 52. p.) Oblath szerint a tárgyválasztás révén érik el az antropológusok azt, hogy az általuk vizsgált közösségek a többségi társadalomtól teljesen elkülönülők. Olyan cigány csoportokat keresnek és találnak, „amelyek a »letelepültekkel» (Formoso 2000), »parasztokkal» (Stewart 1994), »gádzsókkal« (Stewart 1994) való érintkezés során olyan »túlélési« (Rao 1987), »fennmaradási« (Piasere 1997), »alámerülési« (Willems 1997) stratégiákat működtettek, amelyek mind az anyagi újratermelésüket, mind az ehhez szükséges etnikus identitás megőrzését biztosították a többségi társadalommal való együttélés során". Ezeket az elkülönülési és fennmaradási stratégiákat (Rao 1987; Piasere 1997; Willems 1996, 1997) az antropológusok egyértelműen a vizsgált csoportok kulturális rendszeréhez kötik, azt a csoport etnikus sajátosságaként értelmezik. Így válik ezeknek az egymástól teljesen elkülönülő csoportoknak az antropológiai elemzése során közös jellemzőjévé a többségtől való teljes elkülönböződés. (Oblath 2006, 52. p.) Az antropológiai ábrázolásokban a cigányok kapcsolatát a többségi társadalommal pusztán a megélhetés érdekében tartják elfogadhatónak és értelmezhetőnek. Ezáltal az antropológiai vizsgálatok tudatosan eltérő felfogást vallanak a cigánykutatást korábban meghatározó, a cigány kultúrákat egzotikusnak tartó néprajzi vizsgálatoktól éppen úgy, mint a cigányokat társadalmi helyzetük alapján vizsgáló szociológiai hagyománytól. „A szociológián belüli reflexív fordulat az asszimiláció és emancipáció előrehaladását számonkérő saját diszciplináris hagyományától, másfelől az involucionista antropológiai ellen-diskurzusaitól különíti el magát." (Oblath 2006, 56. p.) Míg a szociológia nézőpontjából a kulturális antropológusok – azon szándékukban, hogy megőrizzék a vizsgált tárgy különösségét – „a jég hátán is megélő cigány" mítoszát dédelgetik, s ezzel a cigányok érdekeit szolgáló társadalompolitikai javaslatokat gyengítik, addig az antropológia nézőpontjából a szociológusok a „hiány kultúrájának" és „a kultúra hiányának" mítoszát őrizgetve, megvonják a cigányoktól a tényleges cselekvőképességet. (Oblath 2006, 56. p.)

A szociológiai és az antropológiai cigánykutatások ugyanakkor egymás diszciplináris hagyományát visszatükrözve formálják meg új vonatkoztatási pontjaikat: a szociológia egy kihelyezett kulturális mozzanat (a környezet cigánypercepciója) segítségével rehabilitálja a cigányok homogenitását; az antropológia pedig egy kulturális összetevőben, a túlélési stratégiák közös voltában találja meg a cigány közösségek közös jellemzőjét. (Oblath 2006, 58. p.) A két tudományterület említett sajátosságai a kutatási praxisokban ma is reflektálatlanul működnek. Ennek következtében a két tudományterület őrzi sajátos megközelítésének különállóságát, amely mindkét diszciplína értelmezé-

si lehetőségeit korlátozza. A szociológia nem veszi igénybe a kultúra vizsgálatának azon módszereit, amelyekkel az előítéletek differenciáltságukban, a cigány percepciók a kulturális rendszerbe ágyazottan rekonstruálhatók, az antropológiai perspektíva pedig megfeledkezni látszik a cigánnyá válás és kisorolódás, valamint a sikeres és sikertelen életstratégiák szimmetrikus elemzésének lehetőségéről.

A szociológia és antropológia diszciplináris szemléleti különbségeit új megvilágításba helyezi a szegénység újratermelődésének korábbi klasszikus elméleti magyarázatait meghaladó diskurzus, amelyet Janky Béla összegzett tanulmányában Orlando Patterson és Ethan Fosse 2015-ben megjelent kötete kapcsán. (Janky 2016)

Az észak-amerikai szociológiában már egy évtizede tartó szemléleti módosulás a cigány–magyar együttélés megközelítése szempontjából is nagy jelentőséggel bír, mert egyfelől csökkenti a tudományági különállást, másfelől hozzájárulhat egy eredményesebb szakpolitika kimunkálásához. (Janky 2016, 90. p.) A részletektől elvonatkoztatva Janky téziseiből néhány a vizsgált problémához kapcsolódó megállapítást emelek ki. A strukturalista álláspont képviselőinek merev elzárkózása a kultúra koncepciójának a mélyszegénység reprodukciójának magyarázatába való bevonhatóságára „részben politikai jellegű volt: a kulturalista magyarázatok elkerülhetetlenül erősítik az áldozatokat hibáztató gondolkodást, mivel azt sugallják, hogy a pozitív változásokhoz nem (csak) a közpolitikáknak, hanem a szegényeknek (is) kell változtatniuk, a viselkedési változásokat más nem teheti meg helyettük". (Patterson–Fosse 2015) Az etnicizált szegénység klasszikus, kulturalista felfogása és az ún. strukturalista álláspont élesen szembenállt egymással. A kulturalista magyarázat azt feltételezi, hogy a mélyszegénységben élő etnikai kisebbséget elsődlegesen az évszázadokra visszanyúló értékrendszerének a modern piacgazdaságokban sikerre vezető viselkedésminták, és/vagy a modern polgári társadalmak együttműködést szabályozó normáival való inkompatibilitása akadályozza a társadalmi integrációban. (Janky 2016, 91. p.) Ezzel gyökeresen szembenálló felfogást képvisel a klasszikus strukturalista nézet, amely azt vallja, hogy a strukturális korlátok egyformán befolyásolják a különböző etnikai/kulturális hátterű emberek viselkedését. Eszerint „az etnikai csoportok között megfigyelhető viselkedési különbségek mögött az erőforrások és döntési lehetőségek interetnikus varianciája húzódik meg". (Janky 2016, 95. p.) A magyarázómodellből következő társadalompolitikát a kulturalistáktól eltérően a deszegregációra és a pozitív gazdasági ösztönzőkre építik, amelytől erős és gyors eredményeket várnak. Az utóbbi évtizedben a két felfogás kortárs változatai konvergenciájának lehetünk tanúi. (Janky 2016, 96. p.) A két megközelítés közeledésében egyfelől az játszik szerepet, hogy a kulturalisták manapság átfogóbb értelemben használják a kultúra fogalmát, vagyis elvetik azt a korábban meghatározó nézetet, hogy annak legfőbb jellemzője a koherens, komprehenzív, generációkon átívelő értékrendszer lenne. A koncepció megváltozását követően ma már nem tekintik érvényesnek azt a korábbi felfogást, amely szerint a (kisebbségi) szegények a közösségi együttélésre vonatkozó normáikban és/vagy a gazdasággal összefüggő értékeikben térnek el a társadalom többségétől. Az új felfogás ezzel szemben a cselekvési készletek, a kommunikációs stílusok és a bizalmi viszonyok eltéréseit hangsúlyozza, amelyek

segítenek fenntartani a csoportok közötti szimbolikus határokat, amelyek viszont a kulturális különbségek fennmaradásához járulhatnak hozzá. (Janky 2016, 96. p.) Patterson és Fosse (2015) nézetei szerint „az etnicizált szegénység által érintett társadalmakban nem határolható le egyfajta kisebbségi szegénykultúra. Sokféle kulturális miliő él egymás mellett, gyakran szó szerint egymás mellett". Janky Béla ezt a gondolatmenetet továbbvíve arra a következtetésre jut, hogy: „nincs egységes cigánykultúra, szegénykultúra, vagy szegény cigány kultúra." (Janky 2016, 97. p.) Másfelől a strukturalista nézőpont is változáson ment keresztül. Ma már körükben is elfogadott az a nézet, hogy strukturális tényezőkkel nehezen magyarázható csoportközi eltérések tényleg léteznek, az életlehetőségeket érdemben befolyásoló viselkedési minták esetében is. Felismerésre került az is, hogy ezek politikai-világnézeti indíttatású tagadása egyáltalán nem szolgálja a társadalomtudományok, a társadalompolitika és az érintett csoportok érdekeit. (Janky 2016, 100. p.) A két korábban teljesen szembenálló felfogás konvergenciájának elemzését Janky az alábbi felvetéssel zárja: „A kulturális hatásokat nem tagadni kell, hanem jobban megérteni azoknak is (közéjük tartozom én is), akik morális/világnézeti alapon csak a strukturális tényezők változtatására irányuló törekvéseket tartják elfogadhatónak, és félnek a hétköznapi kulturalista értelmezések inherensen áldozathibáztató gondolataitól." (Janky 2016, 97. p.)

Az észak-amerikai szociológiában az etnicizált szegénységre vonatkozó társadalompolitikai gyakorlatok sikertelensége motiválta a strukturalista és kulturalista szemlélet közeledését. Oblath Márton tanulmányában arra utal, hogy az európai tudományos diskurzusban a cigányokra vonatkozóan a szociológiai és antropológiai nézőpontok közös értelmezési horizontra helyezését a társadalomtörténeti megközelítés szemléletmódjának érvényre juttatása segítheti elő (Oblath 2006, 56. p.), amely igen karakteres módon az ún. „holland iskolaként" emlegetett Leo Lucassen, Wim Willems (1998) tevékenységéhez kötődik. Felfogásuk újítása abban ragadható meg, hogy a cigányoknak az egyes történeti korszakokhoz és diskurzusokhoz köthető kategorizációját vizsgálták. A hatóságok, a folklór, a tudomány képviselői és a populáris irodalom esetében tárták fel azokat a besorolási rendszereket, amelyek alapján a cigány jelentéstartalmát meghatározták. Ezt követően vizsgálták azokat az ugyancsak térben és időben eltérő egyedi gyakorlatokat, amelyek a cigányok stigmatizációjával, letelepítésével, nevelésével, tevékenységük szabályozásával voltak összefüggésbe hozhatók. „A fő kérdés annak tisztázása, hogy a kategória alá folyamatosan be- és onnan kisorolódó cigányok a külső környezet által létrehozott konstrukciók által meghatározott játéktérben milyen életstratégiákat alakítottak ki, milyen módon és mértékben asszimilálódtak vagy zárkóztak el a változó környezetben, és a szabályozás és adaptálódás dinamikája milyen módon vezettet a »cigány« etnikus kultúrák kialakulásához." (Oblath 2006, 58. p.) Ez a szemléletmód kapcsolódik a kortárs etnicitáskutatások konstruktivista megközelítéseihez. (Barth 1969; Erikson 2010; Feischmidt 2010) Ezek a korábbi statikus, szigorú határok között létező etnikai csoportok képzete helyett a csoportok flexibilitását, az etnikus identitás szituatív jellegét tartják fontosnak. (Jenkins 2002; Eriksen 2010) „Az etnicitást a »kultúrához hasonlónak vett változó« helyett sokkal inkább érdemes olyan

relációs változónak tekinteni, amely nemcsak több tényező (társadalmi státuszjellemzők, valamint kulturális gyakorlatok) együttes hatásának eredőjeként alakul, hanem ugyanakkor erősen bele is ágyazódik abba a társadalmi kontextusba, amely meghatározza a vizsgált etnikai csoport helyét az őt magába ölelő társadalom interetnikus viszonyainak szövetében. Másképpen fogalmazva: a cigány kategória önmagában üres kategória, amely tartalmát csak a nem cigányokkal való kapcsolat révén nyeri el." (Durst 2010, 190. p.) A cigány–nem cigány együttélés vizsgálata szempontjából is fontos Brubaker (2001) azon meglátása, hogy a csoportok közötti kapcsolatok csoportokból kiinduló értelmezése helyett az etnicizáló sémák, ezek, valamint az etnikum kategorizálását végző szereplők kerüljenek a vizsgálatok középpontjába. A társadalomtörténeti nézőpontot érvényesítő cigánykutatások az európai cigányság történetét „olyan osztályozási eljárások sorozataként értelmezik, amelyek az átsorolódások történetét nemcsak az egyes cigány csoportok identitásának átalakulása miatt tekintik fontosnak, hanem ebben a kategorizációs folyamatban válik értelmezhetőnek az európai cigányság keletkezéstörténetét". (Oblath 2006, 58. p.)

Borbély Sándor (2016) új szempontokat érvényesítő tanulmányában kissé sommásan így értékeli a korábbi együttélési helyzetekre vonatkozó antropológiai és szociológiai kutatásokat: „A felfokozott és szerteágazó kutatói érdeklődés ellenére azonban a lokális együttélési helyzetek és az ezek keretéül szolgáló aszimmetrikus etnikumközi kapcsolatok leírását szolgáló, hagyományos értelmezési modellek és fogalmak (határképzés, szegregáció, asszimiláció, szeparáció, nacionalizmus, etnikai stigmatizáció stb.) egyre inkább veszítenek megvilágító erejükből." (Borbély 2016, 192. p.) Ennek számos okát nevezi meg Borbély: „Az 1970-es évektől az etnikai kutatások diszciplináris elkülönülésének, autonóm tudásterületté válásának egyik fontos következménye volt, hogy az etnikai különbségtétel és a hozzá kapcsolódó bizonyos diszkreditáló mechanizmusok (előítéletesség, diszkrimináció, hátrányos megkülönböztetés, szegregáció, hatalmi alárendelés) vizsgálata kikerült a hierarchiateremtő gyakorlatok átfogó és komplex rendszerének elemzési köréből. Az »etnikai« egyenlőtlenségek problémája az együttélési helyzetek kitüntetett – bizonyos értelemben túlexponált – témájává vált, amely nagyon gyakran nem engedi látni a lokális közösségeken belül kialakult, eltérő minőségű kapcsolatviszonyok sokféleségét és diverzitását, valamint az ehhez kapcsolódó mechanizmusok kölcsönös egymásra vonatkozásának legfontosabb összefüggéseit." (Borbély 2016, 191. p.)

Borbély kritikai észrevételeit arra alapozza, hogy az antropológiai és szociológiai kutatások a cigányokat társadalmi problémaként azonosították, az együttélési helyzetekben a két tudományterület képviselői elsődlegesen az együtt élő csoportokat elválasztó vonatkozásokat vették figyelembe és hangsúlyosnak tekintették az együttélési gyakorlatok konfliktusos jellegét. Meglátása kapcsolódik Biczó Gábor kutatásaihoz, aki a figyelmet elsődlegesen a stabil együttélési helyzetek vizsgálatára irányítja, ahol is meghatározó összetevőnek az azokat létrehozó és azt elősegítő egyensúlyteremtő technikákat, társadalmi gyakorlatokat vizsgálja. (Biczó 2013, 66. p.) Borbély szerint a közgondolkodásban éppen úgy, mint a szakmai közvéleményben az a felfogás vált megha-

tározóvá, hogy „az etnikai különbségtétel és az azt kísérő szélsőségesebb megnyilvánulások (etnocentrizmus, nacionalizmus, idegengyűlölet) a személy- és csoportközi együttélést hosszú távon »veszélyeztető« vagy legalábbis az etnikai együttélést megnehezítő, magas konfliktuspotenciállal rendelkező faktorok." (Borbély 2016, 191. p.) Úgy véli, hogy a cigányokkal szembeni hátrányos etnikai, gazdasági, társadalmi, jogi megkülönböztetés jelenségkörét elemző kutatások „a hazai politikai rendszer aktuális válságára, az állami, gazdasági, társadalmi és elosztási mechanizmusok igazságtalanságára, egyszóval a modern kompenzációs mechanizmusok és egyensúlyteremtő stratégiák a demokrácia működési zavaraira vonatkozó kritikaként fogalmazódnak meg". (Borbély 2016, 194. p.) A „cigánykérdés" politikai telítettsége, valamint az elnyomott, sok esetben jogfosztott kisebbségi csoportokkal szembeni kutatói szolidaritás azonban Borbély Sándor megfogalmazásában „az etnikai egyenlőtlenségek tudományos elemzésében nemritkán korlátozó értékű megismerési perspektívákat alakít ki. A normatív, értékelvű szemlélet következménye lehet például, hogy a romákkal foglalkozó tudományos diskurzus – kimondva vagy rejtett módon – a társadalmi kirekesztés mechanizmusait (a diszkriminációt, az előítéletet, a negatív heterosztereotípiát, a szegregációt, a stigmatizációt, a gazdasági és státuszbeli egyenlőtlenségeket) általában negatívan, míg a befogadás mozzanatait pozitívan értékeli". (Borbély 2016, 194. p.)

Ezzel szemben Borbély amellett érvel, hogy a kutatások által feltárt cigány–magyar etnikai különbségtételt kísérő hatalmi gyakorlatokat (kizárás, elkülönítés, lefokozás, alárendelés stb.) „kizárólag az adott cselekvések minőségét, helyi értékét meghatározó kompenzációs (befogadás, felértékelés, kiegyenlítés stb.) eljárások összefüggésében érdemes vizsgálni". Saját kutatási tapasztalatai alapján úgy véli, hogy a kirekesztő és megbélyegző társadalmi és szimbolikus gyakorlatok nem önmagukban szemlélendők, mert ez teljesen félreviszi ezeknek a jelenségeknek az értelmezését. Ezek ugyanis egyidejűleg lépnek fel az azokat ellensúlyozó praxisokkal, köztük kölcsönös átfedések vannak. Ebből következik az az állítása, hogy „az etnikai diszkrimináció és az etnikumközi kapcsolatokban megfigyelhető alá- és fölérendeltségi viszonyok – az együttélésben érdekelt felek szempontjából – nem normasértő, hanem éppen ellenkezőleg, normakövető magatartások: a helyi, falusi társadalomban a hagyománytapasztalat szerves részét képezik. A hatalmi egyenlőtlenségek ezek szerint nem a lokális közösség működési zavarait (anomáliáit), hanem sokkal inkább a változásokkal szemben megnyilvánuló ellenálló-képességét és stabilitását jelző rendszerelemek". (Borbély 2016, 196. p.) Ezek alapján maga az etnicitás is mint különbségteremtő mechanizmus általában a státusz- és hatalmi egyenlőtlenségek kontextusában, vagyis „a kulturálisan elkülönülő csoportok aszimmetrikus integrációja által konstituálódik". (Borbély 2016, 196. p.)

Az etnikumközi kapcsolatviszonyokban a szociológiai és antropológiai kutatások által feltárt aszimmetrikus jelleget is a helyi társadalmak aktorainak nézőpontjából értelmezve Borbély arra a következtetésre jut, hogy az csak a külső szemlélő számára tűnik a csoportok közötti konfliktusnak, valójában sokkal inkább az etnikai egyensúlyi helyzetek megalapozását szolgáló, „funkcionális szerepű eszköz"-nek tekinthető. Az általa vizsgált magyar és cigány részközösségek kutatási eredményei alapján az etnikai

diszkriminációban nem a helyi társadalom demokratikus működését elbizonytalanító veszélyt lát, hanem sokkal inkább különféle tőkefajtákra átváltható erőforrásokat. Ezekhez – meglátása szerint – mindkét érintett fél kölcsönösen folyamodik „a magyar–roma kapcsolatok meghatározásáért, átalakításáért vívott szimbolikus harcban". (Borbély 2016, 198. p.)

Az etnicizált szegénység feltárására irányuló legújabb kvalitatív szociológiai vizsgálatok a közösségkutatás és a többterepű etnográfiai kutatás módszertanára alapozva túllépnek az antropológia és szociológiai felfogások korábbi diszciplináris határain és kutatási praxisán. (Kovács Éva [szerk.] 2013; Kovács–Váradi [szerk.] 2013) Ez a kutatói szemléletmód elméleti-módszertani megalapozottságában arra törekszik, hogy a lokális, területi, országos és globális szintek közötti kapcsolatok logikáját tárja fel. „Mindazonáltal a kérdéseink nem a kultúrára, sokkal inkább a társadalmi szerveződés formáira vonatkoztak. Nem tekintettük dichotomikusnak az életvilág és a társadalom makroszerkezete közötti viszonyt sem: számunkra a kutatás egyik tétje e szerkezetek térbeli leképeződéseinek és helyi kényszerítő erejének a feltárása volt. Ehhez kapóra jött a többterepűség, melyben nem a terepeket magukat, hanem az előbbi mechanizmusokat szerettük volna összehasonlítani." (Kovács 2013, 25. p.) A fenti célok eléréséhez olyan módszertani megközelítést alakítottak ki, amelynek eljárásai és eredményei a kvalitatív szociológián kívül is felhasználhatók. Tudatosan törekedtek olyan kutatói stratégiát találni, amely „a társadalmi jelenségek és cselekvések működési módjait tekintve általánosításra is alkalmas". (Kovács 2013, 25. p.) Az általánasíthatóságot a mikro- és makroszint közötti sokszálú kapcsolódások megtalálása révén kívánják elérni. „Szemben az eddig idézett antropológusokkal, számunkra elengedhetetlen, hogy mikroszintű modellünk valamiképp magába foglalja a makroszintű perspektívákat is, hiszen mikroszinten olyan makrogazdasági, -társadalmi és -politikai hatások érvényesülnek, melyeket helyben nem, vagy alig lehet befolyásolni. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy az etnikai határok kialakításában az állam és intézményei, a társadalmi és politikai elit, valamint a média diskurzusai is szerepet játszanak." (Kovács 2013, 80. p.)

1.1. Az együttélés elmélete

A kulturális antropológia klasszikus paradigmája a lokalizált terekhez rendelte az antropológiai kutatás fókuszát, így kizárólagosan a mikroperspektíva vizsgálatára szorítkozott. A globalizáció azonban megszüntette azokat a jól körülhatárolható, homogén kulturális tereket, amelyekre az antropológiai kutatás kialakította módszertani eszköztárát. A posztstrukturalista antropológia hatására az újabb kutatásokban határozott igény mutatkozott a lokális és globális folyamatok egy értelmezési keretben való megközelítésére. Ez vezetett olyan felfogások kialakításához, amelyek a makroperspektíva és mikroperspektíva párhuzamos és egymást kiegészítő alkalmazására tettek kísérletet.

A klasszikus antropológiai paradigma módszertani megközelítéséből az következett, hogy a vizsgált kultúrát szinkrón, statikus állapotként értelmezze. Ez a módszertani megközelítés valóban alkalmas volt a jól körülhatárolt életvilágok alapos és mélyre-

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XXV. évfolyam 2023/2, Somorja

ható vizsgálatára, de nem tette lehetővé a változási folyamatok, az átmenetek figyelembevételét. Végképp alkalmatlan volt a globális folyamatokhoz történő lokális alkalmazkodás jellemzőinek feltárására. (Appadurai 1996) Ez a felismerés vezette Marcus George-ot (2005), aki kialakította a multi-sited etnográfia módszerét, amely a többszínterű beállítódás fontos módszertani újítását jelentette. Ez a megújított etnográfiai módszer ma már egyre gyakrabban alkalmazott a globális szociokulturális viszonyok átalakulásának az antropológiai szemléletű vizsgálatára. (Biczó 2012, 23. p.) A többszínterű etnográfia alkalmazása a hazai kutatási gyakorlatok részévé vált az elmúlt időszakban, hiszen vizsgálati tereppé tudja tenni a hosszú távú együttélési helyzeteket.[3]

A romániai Tövishát négy etnikailag vegyes lakosságú településén több éven át tartó kutatás az etnikai egyensúlyhelyzeteket vizsgálta. (Biczó–Kotics 2013) Arra a máshol nagyon ritkán megtapasztalható jelenségre fókuszáltak a kutatók, amely a román és magyar lakosság együttélési mintázatait mutatta négy olyan lokális színtéren, ahol kétszáz éve változatlan etnikai arányokat találunk. A csenyétei és a tövisháti eset tudományos elemzése arra szolgál példaként, hogy az autochton (őshonos) együttélési közösségek több generáció távlatában kidolgozott lokális és kölcsönösen bevett együttélési szabályok mentén szerveződnek. Közös jellemző a vizsgált két területen az is, hogy szinte egy időben stabilizálódott, autochton együttélési közösségeket találunk Csenyétén és a tövisháti falvakban is. Mind a cigányok Csenyétén, mind a románok a vizsgált tövisháti falvakban a 18. századtól vannak jelen, és az évszázadok során az együttélési gyakorlatok szabályozott és működőképes formája alakult ki. Azonban a tövisháti falvakban az egyes etnikumok aránya ma is közel azonos, míg Csenyétén a teljeskörű etnikai átrendeződés a falu elcigányosodásához vezetett.

Több kutatás utal arra, hogy ha egy közösségben a bevándorló idegenek száma az őslakosokhoz képest növekszik, akkor ennek ellensúlyozása úgy történik az őslakosok részéről, hogy a „bennszülött" intézmények identikus funkciói felértékelődnek. Ez általában az idegenek térbeli elkülönítésére irányuló törekvésként nyilvánul meg. Ez különösen cigány beköltözők esetében hangsúlyosan tetten érhető folyamat. Több vizsgálat is megerősíti, hogy ha a lokális együttélési gyakorlatban nem jön létre az egyensúly, az az etnicitás összefüggésében az etnikai konfliktusban, az ellenérdekeltség különböző megnyilvánulásaiként jelenik meg. (Biczó 2013, 65. p.)

A már idézett tövisháti kutatás olyan kétpólusú együttélési helyzeteket elemzett, ahol a mindkét etnikumhoz tartozó személyek a tágabb értelemben vett közösségnek

3 Mind a szociológiai, mind az antropológiai kutatásban találunk olyan törekvéseket, amelyek ilyen több száz éves etnikumok közötti együttélési helyzeteket tanulmányoznak. Kiemelendő a Ladányi–Szelényi szerzőpáros csenyétei monografikus vizsgálata, amely egy csereháti elcigányosodó kistelepülés etnikumközi kapcsolatviszonyait vizsgálta a 18. századtól. Nem pusztán a recens szociológiai adatfelvétel, hanem szisztematikus levéltári kutatás révén két évszázadot átfogóan tudták elemezni a cigány–magyar kapcsolatokban tetten érhető dinamikus változásfolyamatot. (Ladányi–Szelényi 2004)

tagjaként „felelős részes a kollektív lokális ethosz szélesebb társadalmi környezet felé történő kidolgozásának, fenntartásának és felmutatásának gyakorlatában. Az egyén ebben a szerepében felelősévé válik az etnikumközi viszonyok mindennapi egyensúlyának, amely a faluközösségnek az etnicitáson túlmutató ethoszát alapozza meg". (Biczó 2012, 65. p.) A cigány–magyar együttélés gyakorlatában a lokális ethosz közös kiépítésére és működtetésére nem találunk példát. A cigány–magyar együttélésre sokkal inkább érvényes du Plessis diszfunkcionális destruktív identitásviszonylat-elmélete, amely alatt azt érti, amikor az együttélésben érintett felek identitása a másik közösségre vonatkozóan kizáró értelmű. Ennek ellentettjeként funkcionális konstruktív identitásviszonylatról beszél akkor du Plessis, ha az együttélésben érintett felek a „másik" meghatározására vonatkozóan identitásukban elfogadó, du Plessis kifejezésével élve, „konstruktív elemeket építenek be". (Biczó 2012, 67. p.)

Az újabb keletű etnicitásvizsgálatok egyes elméletei azt tükrözik, hogy az etnikai identitás konfigurációváltozatai az együttélést funkcionális értelemben az ellenségességtől a szimbiózisig terjedő skálán jól tipizálható és számos átmeneti formába besorolhatóvá teszik. (Biczó 2012, 24. p.)

Az összetett etnikai szerkezetű közösségek társadalmi együttélésének egyensúlyi viszonyait vizsgáló kutatásokban kiemelt szerepet kap a lokális etnikai identitásformák tartalmi elemzése, ennek valószínűleg egyik legjobb kortárs példája Bruce Cronin Community under anarchy: Transitional identity and the evolution of cooperation címmel publikált tanulmánya, amielyben a szerző az etnikai együttélés lokális színterein meghatározható identitásviszonyok általános osztályozását valósította meg. (Cronin 1999, 13. p.) Az etnikus együttélés két csoport esetében hét, önmagában egy-egy fokozatként felfogható attitűd jellegű identitásviszonylatként írható le és kategorizálható. A Cronin által javasolt etnikai identitáskategorizáció esetünkben, a cigány–magyar együttélés lokális mintázatainak elemzésében nem tűnik alkalmas kiindulópontnak.

1. táblázat. Identitás mérése

Ellenségesség*	Vetélkedés*	Viszály*	Közömbösség*	Összetartás*	Önzetlenség*	Szimbiózis*
a „másik" ellenség kölcsönös antagonizmus tárgya	a „másik" versenytárs az önérdek beteljesítésének tárgya	a „másik" ellenfél célok és érdekek inkompatibilitása	a „másik" és a saját nem bír jelentőséggel egymás iránt	a „saját" (én) konceptuális közösség része, melyben a közös előnyöket felismerik	az „önazonosság" közel áll a „másik" identitásához	a „másik" a „saját" kiterjesztése

* Attitűd jellegű identitásviszonylatok. *Forrás:* du Plessis 2001

A magyar–cigány közösségi kapcsolatok a fenti modellben kidolgozott egyetlen, tehát kizárólagosan kitüntetett identitáskonfigurációnak sem feleltethetők meg. Az etnikus tudat működésének tulajdonított oppozicionális szemlélet azonban egyértelműen tetten érhető a cigány–magyar együttélésben. A tanulmány következő egységében azt vizsgálom, hogy a Kárpát-medencében mutatkozik-e különbség a romák és nem romák közötti együttélés gyakorlata és a nem roma etnikumok közötti együttélés között.

2. Szembenállás vagy kölcsönös függés? Az etnikai határépítés eltérései roma–magyar és román–magyar lokális együttélési helyzetek példái alapján

Az együtt élő etnikumok etnikai határépítési folyamata Közép–Kelet-Európa rurális településein máig meghatározó tényező.

Az antropológiai szemléletű etnikai együttélési helyzeteket vizsgáló kutatások (Bakó 2006; Biczó 2015; Biró 1996; Oláh 2006; Peti 2007) alapvető jellemzője, hogy nem beszélnek általában az eltérő etnikumok együttélésének kérdéséről, hanem azt a helyi társadalomtörténeti kontextusban, az etnikumok közötti kapcsolatviszonyok lokális beágyazottságában, folyamatosan alakuló, változó jelenségként értelmezik, tehát a kapcsolati viszonyok performativitására, dinamikus kölcsönhatására és funkcionális szerepére helyezik a hangsúlyt. A legújabb etnicitásvizsgálatok annak társadalmilag konstruált voltát, relációs és szituatív vonatkozásait tekintik hangsúlyosnak, amely az elhatárolódás és a különbségtétel társadalmi praxisaiban realizálódik. (Feischmidt 2010, 7–8. p.) Az eltérő etnikai csoportok közötti határok fenntartásának fontos eleme a másik etnikumról formált kép sztereotípiáinak kialakítása és működtetése. Ezek – Eidheim kategóriáit használva – egyfelől a dichotomizáció jegyében születnek, amikor is lényeges jellemzőjük az aszimmetrikus viszonyok alapelvként való elfogadása, a másikat kirekesztő, lenéző, negatív vonások jelenléte, a sztereotípia-rendszer kimunkáltsága. Az eltérő etnikumok kölcsönös elhatárolódási folyamatát nevezi Eidheim „dichotomizációnak", amely alapvetően egy „mi"-„ők" típusú kapcsolatot és szembenállást fejez ki. Az etnikumok közötti interakcióknak egy ezzel ellentétes formája az ún. komplementarizáció, amely nem a szembenállásra épül. Ebben az esetben a kulturális különbségek az etnicitáson keresztül kommunikálódnak, létezésüket tényként és gyakran előnyként kezelik. A komplementarizáció egy „mi" és „ti" típusú folyamatként írható le. (Eidheim 1969, 43. p.)

Az alábbiakban – két korábbi kutatásom eredményeinek összehasonlító vizsgálata révén – az eidheimi kategorizáció fogalmi keretét segítségül hívva arra mutatok rá, milyen módon működik a roma–magyar és a magyar–román viszonylatban az etnikai határépítés folyamata. Hipotézisem szerint a roma nem–roma etnikai együttélési helyzetekben az együtt élő etnikumok viszonyát a kölcsönös elhatárolódás (a dichotomizáció) jellemzi, azokban az etnikai együttélési helyzetekben azonban, amelyekben nem jelennek meg a romák, annak ellenére, hogy folyamatos a két etnikum között a határépítés és annak fenntartására is törekszenek, ez nem a szembenállásra, hanem a kölcsönös függésre, a komplementarizációra épül. Meglátásom szerint az antropológiai szakirodalom nem számol kellően azzal, hogy ez a csak roma–nem roma relációban megfigyelhető jellegzetesség döntő jelentőségű a romák társadalmi integrációjának folyamatában, pontosabban az antropológiai tudás társadalmi alkalmazásában. Célom annak bemutatása, hogy a Romániában található lokális társadalmak

együttélési viszonylataiban miként ragadható meg az etnikai határépítés két jellegzetes típusa. Mindkét vizsgálat esetében a kutatás célja az etnikai együttélési helyzetek lokális (térbeli) leképeződéseinek és helyi kényszerítő erejének a feltárása volt. A kutatás során nem a terepeket magukat, hanem az együttélési helyzetek mechanizmusait hasonlítom össze. (Kovács 2003, 25. p.)

2.1. Etnikai együttélési viszonyok a háromszéki Zabolán

Az első terep, ahol először 1997-ben végeztem kiterjedt antropológiai terepmunkát, a háromszéki Zabola. A 2018-ban megismételt kutatás keretében vizsgáltam a magyar–roma és román–magyar együttélés változásának folyamatát. (Kotics 2019)

A lokális társadalmak együttélési gyakorlatának milyenségét több tényező befolyásolja. Zabolán négy összetevőnek van kulcsfontossága. Az első a kisebbség–többség reláció problematikája. A probléma értelmezhetősége szempontjából döntő jelentőségű, hogy Zabolán az államalkotó többséghez tartozó románok markáns kisebbségi közösséget alkotnak. Miután a helyi társadalom részközösségei etnikai alapon szerveződnek, az együttélési gyakorlatot alapvetően határozza meg, hogy a magyar lakosok milyen arányban vannak jelen a helyi társadalomban. Jóllehet a magyar lakosság térvesztése a több mint két évszázados együttélés során az utóbbi évszádban jellegzetes tendencia (Pozsony 2003, 112–113. p.), a magyarok ma is több mint hatvan százalékát alkotják a közösségnek, míg a román lakosság aránya nem éri el a harminc százalékot. Emellett fontos annak hangsúlyozása, hogy az együtt élő etnikumok térbeli szegregációja máig meghatározó tényező, bár kialakulnak etnikailag vegyes területek is, ahol a szomszédsági viszony a román, magyar és cigány/roma családok között gyakori, az eltérő etnikumok térbeli elkülönülése ma is markánsan meghatározó. A harmadik lényeges összetevő, hogy a település több mint 90 százalékát kitevő magyar és román etnikum esetében az eltérő vallásfelekezethez tartozás egyértelműen etnikai kötődést jelöl, amennyiben a románok minden esetben ortodox vallásúak, míg a magyarok reformátusok és katolikusok. A cigányok a magyarok nyelvét és az általuk gyakorolt vallásokat követik. Míg a magyarok közössége alapvetően a vallási felekezet által tagolt, és a társadalmi státusz ezt kevésbé befolyásolja, addig a cigány/roma részközösség esetében a vallásnak nincs a belső tagoltságra semmiféle hatása, azt kizárólag a gazdasági erőviszonyok alapozzák meg. A negyedik meghatározó tényező, hogy a lokális társadalomban autochton együttélési közösségeket találunk, melyek hosszú idő óta élnek egy helyi társadalomban. Ez döntő jelentőséggel bír az együtt élő közösségek kapcsolatviszonyát illetően.

Fontos kiemelnünk, hogy a multietnikus együttélési gyakorlat magyar–román viszonylatban teljesen eltérő módon működik, mint roma–magyar, roma–román relációban. Ennek oka, hogy mind a magyarok, mind a románok magukat a cigányok fölött álló csoportként tételezik. E vélekedés alapját az a korábbi évtizedekre jellemző tartós gazdasági viszony adta, melyben a román és magyar gazdáknál a cigányok mezőgazdasági szolgaként jutottak szerephez. (Kotics 1998, 35. p.)

Zabolán a másik etnikai csoportról létrehozott kép a kategorizáción keresztül formálódik, s ezek a kategóriák és a hozzájuk rendelt jelentéstartalmak döntően határozzák meg az etnikumok közötti viszonyulásokat és interakciókat. A lokális szereplők kategorizációinak eltérései az adott cigány/roma csoporttal fenntartott kapcsolatviszonyok és interakciók intenzitásának eltérő voltával hozhatók összefüggésbe. (Szabó 2003)

A vizsgálat során elsődlegesen a helyi szereplők émikus (belső) kategóriáinak feltárására törekedtem. Az 1997-es kutatás során azt tapasztaltuk, hogy a helyi magyar közösség a cigányokat annak ellenére tekintette egységes etnikai-kulturális tömbnek, hogy a roma csoportok belső tagoltsága a kutatói tekintet számára azonnal felismerhető volt. A kutatás során általunk alkalmazott, a cigány részközösségre kialakított étikus (külső) kategóriarendszer (*dombi cigányok, hegyaljai cigányok, faluban élő cigányok*) teljesen eltérő volt a helyi magyar közösség által kialakítottól, amely egységesen *a cigány* kategóriájába sorolta az egymástól térben elkülönülő, értékrendszerben, életvitelben és gondolkodásmódban is eltérő roma csoportokat.

A 2018-ban megismételt kutatás során azt találtuk, hogy az elmúlt 25 évben a faluba költözött cigány családok száma jelentékeny mértékben megnövekedett. (Kotics 2019) Az 1990-es évtized végén 4-5 család élt a magyarok által lakott központi részén a településnek. Napjainkban már 25-30 családra tehető a számuk. Ez a változás lényegi módosulást eredményezett a helyi magyarok kategorizációjában. Ma már a faluban élő cigányokat a magyar részközösség tagjai megkülönböztetik a falu más részein élő társaiktól. A ma alkalmazott émikus kategóriák a *rendes cigány* (falusi cigány) és *problematikus cigány* (nem a központi részen élő cigány) között tesznek különbséget. Az elkülönített roma csoportok életformáit tehát a térben élés egy meghatározott típusához rendelik.

Miután a *hegyaljai cigányok* a románok által lakott térben élnek, őket is a *dombiakkal* egy kategóriába sorolják. S ezt így ítéli meg a falu a magyar elitje is. A besorolás alapja a központban élő cigány családokétól eltérő integrációs helyzetük. Ez a kategorizáció alapvetően az óvodai neveléshez és az iskoláztatáshoz kapcsolódó szülői beállítódásokon és viszonyulásokon alapszik.[4] A kutatás során mi nem találtunk ilyen egyértelmű megfeleltethetőséget a dombi és hegyaljai cigányok nevelési intézményekhez való viszonyulásában. A dombon élők között is találunk olyan családot, mely rendszeresen járatja gyermekeit óvodába és iskolába. A hegyaljaik körében pedig az iskoláztatással kapcsolatos beállítódás jelentékeny átalakuláson ment át. A szülők felismerik ennek fontosságát, s amikor tehetik, legtöbb esetben járatják is gyermekeiket a köznevelési intézményekbe. A hiányzások oka egyértelműen a megélhetési stratégiákkal, a jövedelemszerző tevékenységekkel hozható összefüggésbe. Míg ezzel kapcsolatban a faluban élő, külföldi munkavállalásból élő cigány családok esetében a hiányzásokat

4 Korábban jellemző jegye volt ennek a falusi cigányok vallási életben való aktív részvétele is.

megértéssel fogadják és elnézik, addig a hegyaljaiak esetében ezt az értékrendjük és életmódjuk dombiakkal való azonosságaként értelmezik. Ez arra utal, hogy a helyi elitnek nincs teljes körű rálátása a hegyaljai cigányok integrációs attitűdjeire és törekvéseire, hiszen ők helyzetükből következően a románokkal építenek ki munkakapcsolatokat és szomszédsági viszonyokat, ennek ellenére magyar és cigány identitással egyszerre rendelkeznek. A hegyaljai cigány családok határozott törekvése a dombiaktól eltérő értékrendjük és életmódjuk felmutatására nem lehet sikeres, hiszen az a falu központjában nem látható és nem érzékelhető. A kutatás során kiderült, hogy az utóbbi évtizedben faluba költözött családok között is találunk olyanokat, akik hasonló körülmények között élnek és azonos megélhetési stratégiákat folytatnak, mint a hegyaljai családok nagy része. Ők ennek ellenére más megítélés alá esnek a faluban élő magyarok szemében, mert életformájuk transzparens, így a közvetlenül szerzett tapasztalatok alapján ítélik meg őket. Az adott térben éléshez rendelt többségi kategorizáció ezekről az azonosságokról nem hajlandó tudomást venni. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy az egyes cigány csoportok tagjai a másik két cigány csoportról ugyancsak az eltérő térben élés alapján alakítanak ki egységes képet.

A kutatói kategorizációban a faluban élő hegyaljai és a falu középpontjában élő cigány családok morfológiailag egy csoportba tartoznak, miután életformájukban teljesen szemben állnak a dombi cigányokkal. (Kinda 2011) A falubeli lakóház gyökeres életforma-változásra utal és szimbolikus felértékelődést is jelez. Ebben az esetben a lakóház a háztartás önálló gazdasági-társadalmi egységeként funkcionál. A kolóniákban az életvitel a kollektivitáson alapul, egyben pedig nagycsaládi integrációs formát is feltételez. Ezzel szemben bármilyen faluban található, kerítéssel körülvett parasztház a család individuális életteréként szolgál. (Kinda 2011, 278. p.)

Miután a nem közelükben élő roma csoportokról a szűk érintkezés, a találkozási alkalmak igen ritka volta miatt a faluban lakó magyarok nem rendelkeznek információkkal, azok számukra láthatatlannak minősülnek. A nem a központban élő cigányokat csak az egyének szintjén szerzett tapasztalataik alapján ítélik meg. Amennyiben ezek pozitív tapasztalatok, azt a konkrét személyhez kötik, ellenkező esetben hajlamosak a falun kívül élő roma részközösség általános jellemzőjének tekinteni a negatív megítélést kiváltó viselkedést. Ennek kapcsán érdemes Eidheim kategóriáira visszautalva egy lényeges változásra felhívni a figyelmet a húsz évvel ezelőtti állapotokhoz képest. A faluban élő cigányok megítélése és a velük kialakított viszony (alapvetően pozitív megítélésük alapján) ma már a magyar részközösség tagjai által a cigányokkal kialakított interakciók a komplementarizáció, nem pedig a szembenállást kifejező dichotomizációra épülnek. Ebben az esetben is felismerésre kerülnek a kulturális különbségek, de azok már nem a lenézést és a kirekesztést fejezik ki. A faluban élő cigányokkal is a románokkal szemben kialakított gyakorlatot érvényesítik, amely a konfliktusmentes együttélésre irányul úgy, hogy az etnikus és kulturális határok fenntartására szigorúan vigyáznak. Azonban a másik két roma csoport esetében továbbra is a szembenállást és az aszimmetrikus viszonyokat kifejező negatív megítélést tartják érvényben. Az általuk

megtestesített, cigánynak tekintett értékrendet és életformát a magyarok saját életvilá-guk negatív ellenpontjaként tételezik, amelyben fenyegetettséget látnak.

Az 1997-es kutatás során azt tapaszta ltuk, hogy a falu középpontjában élő magyarok az életviláguk veszélyeztetettségként élték meg a cigány családok közéjük költözését. (Kotics 1999) Ma már ez nem így van. A falu központjába költözött romák esetében a magyar részközösség tagjai érzékelik és értékelik az életformában bekövetkezett közeledést, de ez mégsem vezet a teljes elfogadásukhoz. Velük szemben már nem a kirekesztő, diszkriminatív viselkedés a meghatározó, hanem a distanciateremtés. Velük szemben egyáltalán nem forgalmazzák a dombi cigányokkal kapcsolatban ismert sztereotípiákat: lusták, koszosak, megbízhatatlanok stb. A különbségtétel ebben az esetben is etnikai kategóriákban körülírt. A faluban élő cigány családok által továbbra is fenntartott, a magyarok számára furcsa és több esetben elfogadhatatlan etnikus szokáshagyományra való utalás révén történik a különbségtétel: virrasztó, temetés, keresztelő, esküvő. Az erről forgalmazott narratívák két vonatkozást emelnek ki: a temetésen való hangoskodást, a sírnál való alkoholfogyasztást, a halott sírjára alkohol öntését alapvetően lenézően, elítélően mutatják be, míg a keresztelőhöz, esküvőhöz kapcsolódó reprezentációs formákat, valamint a cigányok fényűző lakberendezési szokásait saját értékrendjükből következően túlzónak, hivalkodónak érzik.

Az eltérő etnikumokhoz tartozó részközösségek másik csoportról formált képét nem befolyásolja a saját közösségében elfoglalt helyzete. A hierarchikus rendszer bármely pontjáról azonosnak látják a másik csoporthoz tartozókat.

Nézzünk meg egy eltérő földrajzi környezetben, hogy magyar–román viszonylatban mely tényezők határozzák meg az együttélési gyakorlatot!

2.2. Etnikai együttélés a szilágysági Tövisháton

A szilágysági Tövishát 3 vizsgált falujának etnikai arányait vizsgálva egyértelműen kirajzolódik, hogy a 18. század elején újranépesedett területen kezdetektől vegyes (román–magyar) etnikai összetétel volt a jellemző. (Biczó–Kotics 2013) Falvakra bontott nemzetiségi arányokat a 19. század közepétől találunk. (Varga 2010) Ezek azt mutatják, hogy a három vizsgált településen Bősháza (Biuşa), Monó (Mânău) és Völcsök (Ulciug) a román–magyar etnikai arányok másfél évszázadon keresztül szinte alig változtak.

A vizsgált autochton bipoláris közösségekben az egyensúlyi helyzet azt jelenti, hogy a magyarok és románok etnikai aránya a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján az utolsó másfél évszázadban gyakorlatilag nem változott úgy, hogy a háztartások főként vegyes megtelepedést tükröznek, az életmód nem mutat lényeges eltérést, de a nyelvi, vallási és kulturális határok a két etnikai csoport között változatlanok maradtak. (Biczó 2010, 106–107. p.)

Az antropológiai szakirodalom etnikai egyensúlyhelyzetnek hívja ezt a jelenséget. (Biczó 2008, 281–285. p.) Az ilyen típusba tartozó etnikai együttélési modellek esetében a nyelvi, kulturális és vallási hagyományaikat megőrző közösségek érintkezését még a manapság elterjedőben levő vegyes házasságok következményeként sem lehet-

séges egyelőre az asszimilációs vagy akkulturációs diskurzus keretei között értelmezni. (Biczó 2010, 105. p.) Az alábbiakban a hazai és nemzetközi etnicitáskutatás eredményeihez kapcsolódva azt vizsgálom, hogy az adott lokális régióban miként működik román–magyar viszonylatban az etnikai határtermelődés folyamata, milyen tényezők okozzák azt, hogy ezen eltérő vallású, nyelvű, kultúrájú, etnikai-nemzeti identitású csoportok viszonyában a majd háromszáz éves intenzív együttélés egyik fél részéről sem eredményez kultúravesztést.

Az együttélési gyakorlat milyenségét több tényező befolyásolja. A vizsgált három tövisháti falu vonatkozásában három összetevőnek van kulcsfontossága. Az első a kisebbség–többség kérdésköre. Mindhárom vizsgált helyi társadalomban az államalkotó többséghez tartozó románok markáns kisebbségi közösséget alkotnak, hasonlóan a korábban bemutatott Zabolához. Az együttélési gyakorlatot alapvetően határozza meg, hogy a magyar lakosok milyen arányban vannak jelen az egyes helyi társadalmakban. Míg Völcsökön és Bősházán arányuk majd 70 százalékos, addig Monón nem éri el a 60 százalékot sem. Emellett fontos annak hangsúlyozása, hogy az együtt élő etnikumok szegregációja (bár feltételezhetően az együttélés kezdetén jellemző volt) ma már nem meghatározó tényező, a két etnikum – Völcsök kivételével – már vegyes megtelepedésű. Ennek következtében a szomszédsági viszony a román és magyar családok között igen gyakori. A harmadik lényeges összetevő, hogy az eltérő vallásfelekezethez tartozás egyértelműen etnikai kötődést is jelöl, a románok minden esetben ortodox vallásúak, míg a magyarok reformátusok. A rendszerváltást követően megjelenő neoprotestáns felekezetek (pünkösdiek, Jehova tanúi, millenisták) esetében a vallási identitás egyfelől nem kötődik kizárólagosan egy etnikumhoz, más vonatkozásban pedig a vallásosság dimenziója jóval dominánsabb az etnikumhoz tartozásnál az egyének identitásstruktúrájában. A neoprotestáns felekezetek vegyes etnikai csoportosulása az etnikai elkülönülés évszázados hagyományos modelljét és gyakorlatát írja felül.

A tövisháti falvak évszázados együttélési gyakorlatát természetszerűleg jellemzik a kulturális transzfer folyamatai. A kulturális jelenségek kölcsönzői az esetek többségében a magyarok, akik az interetnikus kapcsolatok révén rituális és hiedelemelemeket, tárgyakat integrálnak saját etnikus hagyományrendszerükbe.

A magyarok és románok a külső megfigyelő számára stabil egyensúlyként érzékelt együttélési gyakorlata állandó és dinamikus alkalmazkodás a „másikhoz". Az alkalmazkodás a lokális kultúrában hagyományozódó minták alapján, az etnikai identitás formájában történő megnyilvánulásként megy végbe. (Biczó 2008, 281–286. p.)

Jóllehet a másik etnikum kultúrájához való hozzáállás alapvetően a kölcsönös toleranciára épül, a két etnikum közötti etnikai, vallási és kulturális határok ma is igen merevek. Eklatáns kifejezője ennek a vegyes házasság – mindkét etnikum körében jelen levő – teljes körű tiltása, egészen a rendszerváltás időszakáig. Azt követően ezek ugyan egyre gyakoribbá váltak, de egyelőre nem vezettek az etnikai egyensúlyhelyzet megbomlásához. A két etnikum „keveredésének" elkerülését szolgálta a munka és szórakozási alkalmak szigorú etnikai alapon való elkülönülése is. Az évszázados együttélés eredményeként a román–magyar etnikum viszonylatában a vizsgált tövisháti fal-

vakban a szimmetrikus viszony a meghatározó, amely döntően befolyásolja az egymásról formált képet és az együttélési gyakorlat minden aspektusát.

A tövisháti falvak gyakorlatában az a jellemző, hogy itt is kialakulnak és tartósan rögzülnek a szilárd etnikumközi viszonyok, de a terület szórványjellegéből következően nem figyelhető meg a jogi/adminisztratív aszimmetria szimbolikus átfordítása.

A mentális/szimbolikus szféra strukturáló ereje Biró A. Zoltán vélekedése alapján abban nyilvánul meg, hogy az egyes etnikai csoportokat, illetve azok tagjait mintegy egymástól távol, „a maguk helyén" tartja. (Biró 1996, 274. p.) Az etnikai csoportok, az etnikai csoportokhoz tartozó helyi közösségek vagy családok/személyek életterei határozottan elkülönülnek egymástól. (Barth 1969) Ennek az elkülönülésnek rendszerint fizikai alapjai is vannak. Mint korábban utaltunk rá, ez a fizikai elkülönülés a tövisháti falvak együttélési gyakorlatának kezdetén valószínűsíthetően itt is jelen volt. Jóllehet a tövisháti falvakban az etnikumok fizikai elkülönülése ma már nem meghatározó jellemző, de a mentális/szimbolikus síkon zajló elkülönülés következtében erősebb határok termelődnek, mint a tényleges fizikai távolságok. (Biró 1996, 259. p.) A mentális/szimbolikus távolságtartás gyakorlata a Tövisháton is igen kimunkált, összetett és sikeres. Akkor is eredményes, ha a két etnikumhoz tartozó személy között tényleges fizikai kapcsolat is van, ami a tövisháti falvakban a román–magyar szomszédsági kapcsolatok intenzitása miatt igen gyakori jelenség.

Ez az etnikai távolságtartás a vizsgált falvakban azáltal válik lehetségessé, hogy a mentális/szimbolikus síkon történő távolságtartásban még van egy fontos elem: a komplementaritás, a kölcsönös függés mindkét oldalon való elismerésének ténye. Biró ezt a jelenséget székelyföldi tapasztalatai alapján így írja le: „A felek elkülönülnek, de elismerik egymás létezését, kölcsönösen elismerik a másik által elfoglalt helyet és a másik által betöltött társadalmi funkciót. A fent-lent viszonyban a lenti félhez kapcsolódhat (és kapcsolódik) mentális/szimbolikus lefokozás, eltávolítás stb., de rendszerint nem kapcsolódik kizárás, megsemmisítés, erőszak stb. Ebben a még mindig meglehetősen tradicionálisnak nevezhető kezelési módban a másik etnikumhoz tartozó személy rendszerint soha nem a sajátnak érzett/tudott életvilág része, mindig idegen, más marad, akinek helye van/lehet a saját életvilág határánál. A kooperáció lehetséges, adott esetben szükséges is a másik féllel, de a saját világot nem alakíthatja, a saját világ alkotóeleme nem lehet. Ezért ritka a csoportok között a vegyes házasság." (Biró 1996, 256–260. p.) Napjainkra a magyar etnikumhoz tartozók mindennapi életvezetésének fontosabb területei mintegy felszabadulnak az etnicitás felmutatásának kényszere alól. (Biró 1996, 264–265. p.)

Ha nem csupán az etnikai határ termelésének általános eljárásai foglalkoztatnak bennünket, hanem egy adott régió etnikus viszonyait akarjuk leírni, akkor nem célravezető csupán a különbségekre összpontosítani. Eriksen meghatározó tézise, hogy az interetnikus kapcsolatokban erőteljes mozzanat a demarkációs vonalak kölcsönös fölmutatása és megerősítése, az ún. dichotomizáció. (Eriksen 2008, 46–48. p.) De a különbségek hangsúlyozott kinyilvánítása nem lehetséges, ha a találkozási eseményben nem kapna helyet jó néhány olyan inherens kölcsönös fölismerés, amelyek a

különbségek létezésére, figyelembevételére, elfogadott tényként való kezelésére vonatkoznak. A felek nem csupán fölmutatják a különbségeket, hanem ugyanakkor azok egy részét kiindulási alapként is kezelik. Ez pedig azt jelenti, hogy a különbségek kinyilvánításával az eltéréseket hangsúlyozzák, ugyanakkor egyes eltérések ki nem hangsúlyozott elismerésével, tényként való kezelésével a felek mintegy elismerik és „kiegészítik" egymást. A fundamentális élettér tekintetében egy hallgatólagos konszenzus alapján megosztoznak, lehetőleg oly módon, hogy a realizált élettereik ne ütközzenek, ne fedjék át egymást. Mindez nem zárja ki a szerep- és munkamegosztást sem, vagy az alkalmi jellegű konkrét együttműködést. (Biró 1996, 245–246. p.)

A különbözőség foka a találkozási eseményekben változó lehet. Ez kétségkívül összefügg azzal, hogy a két etnikum között a találkozási helyzetekben a komplementarizáció milyen formái és mértékei vannak gyakorlatban, a szóban forgó etnikumok tagjai milyen mértékben és milyen területeken veszik tudomásul azt, hogy más létezőként „elfogadják" egymást. (Biró 1996, 276. p.)

A hallgatólagosan elfogadott komplementarizáció szintje, jellege tulajdonképpen azt is befolyásolja, hogy egy interetnikus viszony milyen esélyekkel változtatható konfliktussossá, de jelzi annak esélyét is, hogy egy konfliktusos helyzet milyen mértékben előzhető meg vagy számolható fel. A vizsgált tövisháti falvakban a komplementarizáció aktuális szintjei és formái mélyen beépülnek a mindennapi gyakorlatba.

Az eltérő etnikai csoportok közötti határok fenntartásának fontos eleme a másik etnikumról formált kép sztereotípiáinak kialakítása és működtetése. (Bindorffer 2006) Ezek a sztereotípiák a tövisháti falvakban – eltérően a székelyföldi régiótól – egyértelműen a komplementarizáció jegyében születnek. Lényeges jellemzőjük a szimmetrikus viszonyok alapelvként való elfogadása, a másikat kirekesztő, lenéző, negatív vonások teljes hiánya, a sztereotípiarendszer kimunkálatlansága. Ezek a jellemzők egyértelműen következményei az évszázadok óta meglevő konfliktusmentes együttélésnek és a konszenzuális életgyakorlatoknak.

Az eltérő etnikumok tövisháti együttélési modellje a másik kölcsönös tiszteletére, elfogadására, a konfliktusmentes kapcsolatokra alapozódik. Az együttélés kényszere kölcsönös elfogadási és alkalmazkodási technikákat alakított ki. A helyi együttélési modell egyértelműen a komplementarizáció típusú kapcsolatokba sorolható. Ennek következtében etnikai jellegű konfliktusok a vizsgált településeken nincsenek. Az egymás mellett élő etnikumok mindennapi kapcsolatrendszerét, együttélési viszonyait nem terhelik problémák.

A találkozási helyzetek minden aspektusában megjelenő kölcsönös gesztusok politikájának pragmatikus és szimbolikus összetevői hatékonyan működnek. Az eltérő etnikumok közötti interakciók a kölcsönös elfogadást és tiszteletet kifejező gesztusokra épülnek, amelyek a köszönési formáktól, a szomszédsági kapcsolatokon keresztül egymás ünnepeinek megünnepléséig terjednek. A gesztusok politikáját erősíti, hogy a helyi vallási vezetők meghatározó szerepet játszanak annak érvényre juttatásában.

3. Összegzés

Az etnikai határképzés folyamatának termelődését és jellegzetes eltéréseiket két esettanulmányon keresztül mutattam be. Az etnikai együttélési helyzetek vonatkozásában kiemelt fontossága van a térben éléshez rendelt kategorizációnak. Az egyes csoportok eltérő módon tekintenek azokra az etnicizált terekre, amelyben olyan etnikailag elkülönülő csoportok élnek, amelyeket a dichotomizáció vagy a komplementarizáció folyamatában értelmeznek. A térbe zárt különbözőség így a másik etnikumot vagy szegregátumnak tekinti, vagy egy olyan térnek, amelyben az etnikus jelleg a meghatározó. Az első esetben a térbeli elkülönülés az ottani életforma leértékelését jelenti, míg a másikban pusztán a fizikai és szimbolikus határok meglétét a két csoport között. Az elkülönített csoportok életformáit tehát a térben élés egy meghatározott típusához rendelik, amelyek értéktelítettek. Az etnikai együttélési helyzetek Kárpát-medencei vizsgálata során azt tapasztaltam, hogy a roma–nem roma együttélési gyakorlatok minden esetben a szembenállásra épülnek, függetlenül attól, hogy románokkal, szászokkal vagy éppen magyarokkal élnek együtt. Tanulmányomban rámutattam, ha a térbeli elkülönülés feloldódik a roma és nem roma együtt élő részközösség között, akkor azokat, akik életformájukban és értékrendjükben közelítenek a másik csoporthoz, már nem a szembenállás kategóriájában azonosítják, de mindenki mást, aki nem közös térben él velük együtt és az övékével nem azonos életvitelt folytat, továbbra is a roma etnikumhoz tartozónak vélik, és a szembenállásra építik megítélésüket és a velük kialakított interakcióikat is. Ezzel szemben a nem roma etnikumokkal való együttélés során kezdetektől a komplementer kapcsolatviszony érvényesül, amely a különbségeket ugyan fizikai és/vagy szimbolikus módon fenntartja, de elismeri és a sajátéval egyenrangúnak tekinti a másik etnikai csoport önálló létkivitelezési formáját.

Azt láttuk, hogy az együttélési gyakorlat a Tövisháton az etnikai egyensúlyhelyzetnek köszönhetően kezdetektől konfliktusmentes volt a román és magyar lakosság között. Ezzel szemben Zabolán az etnikus folyamatok az asszimiláció fogalomkörében tűnnek értelmezhetőnek. A döntő különbség nem is ebben mutatkozik meg az etnikai határképződés folyamatát illetően. Azért alapvetően más a viszonyulás, mert a roma–nem roma együttélés a rurális közösségekben mindig aszimmetrikus kapcsolatokra épül, ahol minden esetben a romák az alárendeltek. A román–magyar együttélés viszonylatában azt találjuk, hogy itt a szimmetrikus viszonyok alapelvként működnek, ez esetben „az együttélés kényszere” a másik etnikai csoport kölcsönös elismerésén és tiszteletén alapul, ebben az esetben a kialakított másikról formált kép sztereotípiarendszere kevésbé kimunkált és nem kérdőjelezi meg alapjaiban a másik etnikum értékrendszerét. A két teljesen eltérő viszonyulás következtében az együttélés gyakorlata döntően más elvek és beállítódások mentén valósul meg.

Irodalom

Appadurai, Arjun 1996. Global Flow. In Appadurai, Arjun (ed.): *Modernity at Large.* Minneapolis–London, Minnesota University Press, 27–67. p.

Bakó Boglárka 2006. Cigány módra – magyar módra. Együttélési viszonyok egy mikroközösség sztereotípiatörténetein át. In Bakó Boglárka–Papp Richárd–Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák.* Budapest, Balassi Kiadó.

Barth, Fredric 1969. *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Bergen, Universitets Forlaget.

Barth, Fredrik 1996. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio,* 1, 3–25. p.

Beck Zoltán 2013. A romológia és annak valódi tárgya. *Romológia,* 2–3. sz. 8–34. p.

Berta Péter 2014. *Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Berta, Péter 2019. *Materializing Difference: Consumer Culture, Politics, and Ethnicity among Romanian Roma*. Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press.

Biczó Gábor 2012. Szempontok az etnikai együttélés egyensúlyi helyzeteinek elméletéhez. *Kultúra és Közösség,* 3. évf. 3–4. sz. 23–36. p.

Biczó Gábor 2008. A „hagyomány" rehabilitációja, mint a lokális identitás megértésének kulcsa a Kárpát-medence vegyes lakosságú közösségeiben. In Papp Richárd–Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 279–286. p.

Biczó Gábor 2010. Egy szilágysági magyar–román együttélési modell példája. *Debreceni Disputa,* 7. sz. 105–111. p.

Biczó Gábor 2013. Az etnikai együttélési egyensúlyhelyzetek elmélete: a szilágysági Tövishát északi falvainak példája. In Biczó, Gábor–Kotics, József (szerk.): *„Megvagyunk mi egymás mellett…" Magyar–román etnikai együttélési helyzetek a szilágysági Tövisháton*. Miskolc, Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet, 53–104. p.

Biczó Gábor 2014. Az alkalmazott antropológia és a gyakorlati értékű tudás: a történeti előzmények, a kritikai fordulat és az etikai önreflexió társadalomfilozófiai háttere. In Bocsi Veronika (szerk.): *Peremhelyzetben*. Debrecen, Didakt Kft., 11–30. p.

Biczó Gábor 2015. Alkalmazott társadalomtudományi kutatások és a roma kisebbségi közösségek integrációja – kortárs kihívások. In Bocsi Veronika (szerk.): *Peremhelyzetben*. Debrecen, Didakt Kft., 11–30. p.

Biczó, Gábor 2017. Challange and/or Chance: The Sociocultural Integration of Romani People in Central Europe In Biczó Gábor, Bálint Péter (szerk.): *Peremhelyzetben II.* = In Marginal Position II.: romológiai írások = Writings form the Field of Romology. Debrecen, Didakt Kft., 31–49. p.

Biczó Gábor 2020. Az alkalmazott romológia és a hazai kritikai etnográfiai fordulat. In Cseh Fruzsina–Mészáros Csaba–Borsos Balázs (szerk.): *Számvetés és tervezés: A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 431–448. p.

Biczó Gábor–Kotics József (szerk.) 2003. *„Megvagyunk mi egymás mellett…" Magyar–román etnikai együttélési helyzetek a szilágysági Tövisháton.* Miskolc-Egyetemváros, Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet.

Bindorffer Györgyi 2006. Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban. In Bakó Boglárka–Papp Richárd–Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Budapest, Balassi Kiadó.

Biró A. Zoltán 1996. A megmutatkozás kényszere és módszertana. In *Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 247–277. p.

Borbély Sándor 2016. Kompenzációs mechanizmusok és egyensúlyteremtő stratégiák egy vegyes (magyar–roma) etnikai összetételű határvidéki településen. *Erdélyi Társadalom,* 14. évf. 1. sz. 19–216. p.

Brubaker, Rogers 2004. *Ethnicity without groups.* Harvard, Harvard University Press.

Cronin, Bruce 1999. *Community under anarchy: Transitional identity and the Evolution of Ccooperation.* New York, Columbia University Press.

Dupcsik Csaba 2005. A magyarországi cigányvizsgálatok cigányképe. In Neményi Mária–Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai.* Budapest, 255–282. p.

Dupcsik Csaba 2018. *A magyarországi cigányok/romák a hétköznapi és a tudományos diskurzusok tükrében: A magyarországi cigányság a cigánykutatások tükrében, 1890–2008.* Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.

Durst Judit 2010. „Gondolom, hogy cigányok… ennyi gyerekkel…" Etnicitás és reprodukció két észak-magyarországi romungro közösség példáján. In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségtermelő társadalom.* Budapest, Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, 173–194. p.

Eidheim, Harold 1969. «When Ethnic Identity is a Social Stigma» In F. Barth (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries.* Oslo, Universitetsforlaget, 39–57. p.

Eriksen, Thomas Hylland 2008. *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák.* Budapest–Pécs, Gondolat Kiadó–Pécsi Tudományegyetem.

Eriksen, Thomas Hylland 2010. *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. Pluto Press. https://doi.org/10.2307/j.ctt183h0h1.

Feischmidt Margit 2010. Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában. In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest, Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, 7–29. p.

Formoso, Bernard (2000): Cigányok és letelepültek. In Prónai Csaba (szerk.): *Cigányok Európában 1. Nyugat-Európa. Válogatás Bernard Formoso, Patrick Williams, Leonardo Piasere tanulmányiból.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 11–181. p.

Fosztó László 2009. *Ritual Revitalisation after Socialism: Community, Personhood, and Conversion among the Roma in a Transylvanian Village.* Münster, LIT Verlag.

Jenkins, Richard 2002. Az etnicitás újragondolása: identitás, kategorizáló és hatalom. *Magyar Kisebbség IV.* (26), 243–268. p.

Janky Béla 2016. A szegénység újratermelődése. A struktúrától a kultúráig, és vissza. Gondolatok Orlando Patterson és Ethan Fosse „The Cultural Matrix: Understanding Black Youth" című kötete kapcsán. *SOCIO.HU: Társadalomtudományi Szemle,* 2. 89–102. p.

Kinda István 2011. *Hagyományok béklyójában. Tanulmányok a falusi életmódok és kényszerstratégiák témaköréből*. Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár, Székely Nemzeti Múzeum–Kriza János Néprajzi Társaság.

Kotics József 1999. Integráció vagy szegregáció? Cigányok a háromszéki Zabolán. *Korunk*, 9. évf. 2. sz. 35–46. p.

Kotics József 2018. Egy székelyföldi multietnikus település cigány közösségének integrációs folyamata. Egy megismételt kutatás tanulságai. *Néprajzi Látóhatár*, 18. évf. 1. sz. 107–124. p.

Kovács Éva–Vidra Zsuzsanna–Virág Tünde (szerk.) 2013. *Kint és bent. Lokalitás és etnicitás a peremvidékeken.* Budapest, L'Harmattan Kiadó.

Ladányi János–Szelényi Iván (2004*): A kirekesztettség változó formái. Közép-és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Lucassen, Leo 1998. *Gypsies and other itinerant groups: a socio-historical approach.* New York, St. Martin's Press.

Majtényi Balázs–Majtényi György 2012. *Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010.* Budapest, Libri Kiadó.

Majtényi, Balázs–Majtényi, György 2016. *A Contemporary History of Exclusion: The Roma Issue in Hungary from 1945 to 2015*. Budapest–New York, CEU.

Marcus, George 1995. Ethnography in/of the World-System. The Emergence of multi-sited ethnography. In George Marcus: *Thick and Thin*. Princeton, Princeton University Press.

Nagy Pál 2008. Cigány csoportok és együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. In *Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. országos konferenciája.* Budapest, Történelemtanárok Egylete, 35–50. p.

Nemes Nagy József 2009. *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Oblath Márton 2006. A „cigány" kategória diszkurzív és történeti konstrukciója *Anthropolis*, 3. évf. 1. sz. 51–60. p.

Oláh Sándor 1996. Szimbolikus elhatárolódás egy település cigány lakói között. In *Egy más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról.* Csíkszereda, Helyzet könyvek, 207–225. p.

Orsós Anna (szerk.) 2015. *A romológia alapjai*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Wlislocki Henrik Szakkollégium.

Pattersen, Orlando–Fosse, Ethan (Ed.) 2015. *The Cultural Matrix: Understanding Black Youth.* Harvard University Press.

Peti Lehel 2007. Adaptálódás és szegregáció. A kulturális különbségek kommunikálása a cigány–magyar együttélésben egy Kis-Küküllő menti településen. In Ilyés Sándor–Pozsony Ferenc (szerk.): *Lokalitások, határok, találkozások. Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 15, 2–54. p.

Piasere, Leonoardo 1997. *A ciganológusok szerelmei. Válogatott tanulmányok*. Budapest, ELTE BTK.

Plessis, Anton du 2001. Exploring the Concept of Identity in World Politics. In Pessis, Anton du (Ed.): *Politics of Identity and Exclusion in Africa: From Violent Confrontation to Peaceful Cooperation*. Pretoria, University of Pretoria, 12–25. p.

Pozsony Ferenc 2003. Magyarok, románok és cigányok a háromszéki Zabolán. In Bakó Boglárka (szerk.): *Lokális világok Együttélés a Kárpát-medencében.* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 109–138. p.

Pozsony Ferenc 2012. *Zabola. Egy polgárosult falu kulturális öröksége.* Sepsiszentgyörgy, Háromszék Vármegye Kiadó, 109–120. p.

Prónai Csaba 1995. *Cigánykutatás és kulturális antropológia.* Budapest–Kaposvár, ELTE BTK.

Rao, Aparna (Ed.) 1987. *The Other Nomads. Peripatetic minorities in cross-cultural perspective.* Köln, Böhlau.

Rajko, Đurić 2021. *Romology.* Belgrade, Social Inclusion and Poverty Reduction Unit of the Government of the Republic of Serbia.

Steward, S. Michael 1994. *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest, Max Weber Alapítvány, T–Twins Kiadó.

Szabó Á. Töhötöm 2003. Határképzés – egy multietnikus falu térszerkezete. In Dimény Attila–Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Népi kultúra, társadalom Háromszéken.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság /Kriza Könyvek, 17./, 120–129. p.

Szuhay Péter 1999. *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest, Panoráma Kiadó.

Varga E. Árpád 2010. *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850 és 2002 között.* http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm (Letöltés: 2023.01.31.)

Willems, Wim 1996. Außenbilder von Sinti und Roma in der frühen Zigeunerforschung. In Giere, Jacqueline (Hg.): *Die gesellschaftliche Konstruktion des Zigeuners. Zur Genese eines Vorurteils.* (Wissenschaftliche Reihe des Fritz Bauer Instituts, Bd. 2) Frankfurt a.M., New York, Campus Verlag, 87–108. p.

Willems, Wim 1997. *In search of the true Gypsy. From Enlightenment to Final Solution.* London–Portland, Oregon, Frank Cass.

Willems, Wim–Lucassen, Leo 1998. The Church of Knowledge: Representation of Gypsies in Encyclopaedia. In Lucassen, Leo (Ed.): *Gypsies and other itinerant groups: a socio-historical approach.* New York, St. Martin's Press, 35–52. p.

József Kotics

Stigmatising Distinction. Patterns of Living With Roma in the Carpathian Basin

The research on Roma/Gypsy people in Hungary is extensive, and their common characteristic is that they have very different perspectives due to the wide range of disciplinary approaches. Although both international and domestic investigations are now attempting to define themselves as a separate scientific discipline under the heading of Romani studies/Gypsiology, these efforts are not considered to be very successful, since they represent a very heterogeneous vision. In my study, I take stock of the main features of the different disciplinary approaches. In doing so, I argue that the study of Gypsy–Hungarian coexistence can be achieved by bringing together social-historical, sociological, and anthropological perspectives. In the other major unit of the paper, I present the production of the process of ethnic boundary formation and their characteristic differences through two case studies. In my study of ethnic coexistence situations in the Carpathian Basin, I found that Roma and non-Roma coexistence practices are always based on opposition (dichotomization), regardless of whether they live with Romanians, Saxons, or Hungarians. On the contrary, in living together with non-Roma ethnic groups, a complementary relationship prevails from the very beginning, which maintains differences in a physical and/or symbolic way, but recognises and considers the other ethnic group's independent form of existence as equal to its own.

Ötvös Anna

Dr. Grosschmid Géza 1919-es levele a kassai Városi Lakáshivatalhoz

Anna Ötvös
Letter of Dr. Géza Grosschmid to the City Housing Office of Košice, 1919
Keywords: Géza Grosschmid; Sándor Márai; Géza Radványi; Margit Ratkovszky; Kassa; Košice; Mészáros Street House; City Housing Office; Soviet Republic; public property

Grosschmid Géza nemcsak Márai Sándor író és Radványi Géza filmrendező édesapja,[1] hanem a két világháború közötti csehszlovákiai magyar politika egyik kiemelkedő alakja, az Országos Keresztényszocialista Párt prágai szenátora volt, akinek 1918–1919 előtti életével és tevékenységével ennek ellenére eddig kevéssé foglalkozott a történetírás.[2] A Kassai Városi Levéltárban található egy hétoldalas kézzel írott, Lakásbizottsághoz szóló levele,[3] amelyben azt kérvényezi, hogy a Munkástanács ne vegye köztulajdonba családi házukat, és mentesítsék őket a lakbérfizetés alól is. Tulajdonképpen egy kérvényről és egy kitöltött kérdőívről van szó, amelyek 1919. június 23-án érkeztek a Városi Lakáshivatal címére, majd egy hónap múlva, július 23-án az irattárba kerültek.

Az alábbi tanulmányban ebből a dokumentumból kiindulva igyekszem feltárni Grosschmid Géza előéletét, a kisebbségi politizálást megelőző értelmiségi és hivatalno-

1 Mindketten a Grosschmid vezetéknevet viselték születésükkor, de a családi legenda alapján édesapjuk kívánságára – mert művészi pályát választottak –, megváltoztatták a vezetéknevüket. Sándor a család nemesi előnevét, a Márait választotta, Géza pedig apai nagymamája vezetéknevét, a Radványit. A tanulmány a 23-160-00677 sz. Kultminor projekt keretében valósult meg.

2 Grosschmid Géza személyével és munkásságával kapcsolatos irodalom: Csanda Gábor: Jegyzetek Grosschmid Géza könyvéhez. *Fórum Társadalomtudományi Szemle,* 2018, 3. sz. 61–76. p.; Dr. Rokolya Gábor: Márai apja. *Notarius Hungaricus,* 2017, 4. sz. 12–15. p.; Szeghy-Gayer Veronika: *Felvidékből Szlovenszkó: Magyar értelmiségi útkeresések Eperjesen és Kassán a két világháború között.* Pozsony, Kalligram, 2016.; Szarka László: Grosschmid Géza, a Polgár és a politikus. In Rokolya Gábor (szerk.): *Dr. Grosschmid Géza (1872–1934) emlékezete.* Budapest, Közjegyzői Akadémia Kiadó, 2017, 5–34. p.; Turczel Lajos: *Két kor mezsgyéjén. A magyar irodalom fejlődési feltételei és problémái Csehszlovákiában 1918 és 1938 között.* Bratislava, Madách, 1967.

3 Archív mesta Košice (továbbiakban AMK), 1919, č. šk. 2331, inv. č. 1252.

ki pályáját. A vizsgált forrásból ugyanis, amely az általa írt „önéletrajzot" is magában foglalja, jól kirajzolódik 1918 előtti munkássága, életpályájának eddig feltáratlan szakasza.

Egyebek között fontos részleteket tudunk meg belőle Grosschmidék Mészáros utcai családi házáról, ahol az eredeti lakásuk kétharmadában 2019. január 22-étől működik a Márai Sándor Emlékkiállítás, amely a Csemadok Kassai Városi Választmányának a tulajdona, fenntartója pedig a Szlovák Nemzeti Múzeum – Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma. Ezen kívül megismerkedhetünk a család lakáskörülményeivel, az aktuális – 1919-es – és múltbeli szociális helyzetükkel, valamint részleteket tudhatunk meg a családtörténetükre vonatkozóan is. Az iratban található dokumentumok egyúttal fontos adalékok a Tanácsköztársaság kassai történetéhez, a háztulajdonosok akkori helyzetéhez is. Grosschmid mentesítési kérelmét és a kitöltött kérdőívet teljes terjedelmében közlöm a dolgozat mellékleteként.[4]

Tanácsköztársaság Kassán

Az 1919. március 21-én megalakult Magyarországi Tanácsköztársaság irányító szerve, a Forradalmi Kormányzótanács nagy hangsúlyt fektetett a szociálpolitikára. Rendeleteket hoztak, hogy javítsák a bérből és munkából élők életkörülményeit, és egyebek között a súlyos lakáshiányt igyekeztek megoldani. 1919. március 27-én megjelent rendeletükkel szabályozták a lakóházak köztulajdonba vételét, és mindenkit lakbérfizetésre köteleztek. A X. számú rendelet 1. §-a így szólt: „minden lakóház a hozzátartozó beltelekkel, valamint a ház tartozékaival együtt a »Magyar Tanácsköztársaság« tulajdona."[5]

A magyar Vörös Hadsereg 1919. június 6-án vonult be Kassára, ahol a lakosság nagy ovációval fogadta őket, amit aztán gyors kiábrándulás követett. Kezdetét vette a bolsevista vörös uralom, a proletárdiktatúra, és igyekeztek minél előbb érvényt szerezni Kassán is a Forradalmi Kormányzótanács rendeleteinek, így június 17-én itt is elrendelték a lakóházak szocializálását. Először is megkezdték a háztulajdonosok adatainak az összeírását. Minden ingatlantulajdonos kapott egy kérdőívet „Kérdések és feleletek a lakóházak köztulajdonba vételénél" címmel. A feleleteket a háztulajdonosnak vagy törvényes helyettesének kellett megadnia, és eljuttatnia a Munkás és Katonatanács

4 A levél a kérdőívvel együtt a mai helyesírásnak és központozásnak megfelelően van átírva, a levélíró által aláhúzott részek pedig kurzívval jelölve. A levélből részleteket közlök, amire külön lábjegyzetben már nem hivatkozom.

5 *A lakóházak szocializálása: A Forradalmi Kormányzótanácsnak a lakóházak köztulajdonba vételéről szóló X. számú rendeletének magyarázata.* Budapest, A Közoktatásügyi Népbiztosság kiadása, 1919, 3. p.

Lakásbizottságának.[6] Mindenkinek joga volt mentesítési kérvényt írni házának köztulajdonba vétele alól.

Így tett Grosschmid Géza is, aki ügyvédként nagyon alaposan és felkészülten fogalmazta meg kérvényét. Ebből megtudjuk, hogy feleségével együtt mindketten tulajdonosaik az ingatlannak: „*Grosschmid Géza dr.*, pénzintézeti ügyész és cégvezető[7] és neje született *Ratkovszky Margit*, okl. felsőbb leányiskolai tanítónő,[8] kassai lakosoknak kérvénye, melyben a bent felhozott okokból Kassán, *Mészáros utca 41. sz. a. fekvő ház- és beltelek köztulajdonba való vétele alól való mentesítését,* illetve annak egyéni tulajdonukul való meghagyását kérik."

A Mészáros utcai Grosschmid-ház

A kassai telekkönyv szerint az ingatlant, az egyemeletes lakóházat és az udvart felerészben vásárolták 1912. szeptember 17-én, és 1934. február 14-én adták el.[9] Grosschmid részletesen leírja, hogy a ház megvételét felesége nagybátyja, Ratkovszky Mátyás[10] segítette, aki „a régebbi austriai *szocialista írók* egyik elismerten kiváló tagja, neki halálesetre szóló ajándék formájában *kifejezetten írást adott, hogy az egy családi ház részbeni megszerzésére fordítassék*. Az ő felfogása szerint minden fáradtságos – akár testi, akár szellemi – munkából élő embernek a maga békés otthonához joga van s kitartással, szorgalommal és becsületes munkával ennek elérésére kell törekednie. Nőtlen és takarékos ember lévén, hosszú életén át (83 éves korában halt meg 917-ben) jelentékeny vagyonra tett szert, ámde ezt még életében *szétosztotta socialista célokat (kezdő munkásokat segítő) alapítványokra*."

Márai Sándor életrajzi művében, az *Egy polgár vallomásai*ban szintén megemlékezik Ratkovszky Mátyásról: „Ennek a bácsinak elképzelhetetlenül sok pénze volt, senki sem tudta biztosan, mennyi, de a pesszimisták is úgy vélekedtek, hogy van neki vagy százezer forintja. S ami a legkülönösebb, ez a gazdag rokon soha nem foglalkozott üzletekkel, s pénzét elvont filozófiai tanulmányokkal és pedagógiai szolgálatokkal kereste. […] Mint neves jogtanár, a Theresianum előadója, magyar grófok jogtanácsosa és bizalmasa, az elsők egyike volt Ausztriában, aki, évtizedekkel Adler Viktor előtt, nyilvános

6 Molnár Miklós: *Kassától Košicéig. Történelmi adatgyűjtemény az 1918–1919 évi forradalom, vörös uralom és a csehszlovák állam megalakulása idejéből V.* Kézirat, Kassa, 1942, 342. p.

7 Kassai Jelzálogbank Részvénytársaság.

8 Ratkovszky Margit az 1895–1896-os iskolai évtől tanított a Kassai Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskolában egészen 1902-ig.

9 Katastrálny úrad Košice, Pozemková kniha Košice, číslo vložky 2124.

10 Mathias Georg Ratkovsky (1830–1917) jogtudós, Bécsben élt, és a Theresianum (eredetileg Collegium Theresianum, majd Theresianische Akademie) – nemes származású ifjak nevelésére szakosodott nevelőintézet, később akadémia – tanára volt.

előadásokban a szocializmus hívének vallotta magát. Ez a szemlélet tiszta volt, pártpolitikai érdekek nem fertőzték meg. Előadásokat tartott az iparosoknak és a munkásoknak a szocializmusról, Marxról és Lassalle-ról. Ő alapította az első osztrák munkáskooperatívát, s tízezer forintot adott az első munkásjóléti egylet céljaira. […] Vagyonát még életében szétosztotta rokonai között. Anyám húszezer forintot kapott, s ebből vettük a »saját házat«. […] A háború harmadik esztendejében halt meg a bácsi, s szó szerint éhen halt; a bécsi rokonok mesélték, hogy élete utolsó hónapjaiban elajándékozta a szegényeknek mindenét, még élelmiszerjegyeit is."[11]

A továbbiakban a kérvényből megtudjuk, hogy Grosschmidék először egy telket vásároltak a Róka utca (1919-ben Jókai utca) és a Széchenyi liget (ma Jesenský utca és Városi park) sarkán, ám a talaj rossz minősége miatt mégsem építkeztek oda,[12] hanem eladták, és megvették a Mészáros utcai romos állapotú épületet.

A helyreállítási munkálatokban sokat segített Grosschmid öccse, Károly, aki mérnök volt, és nagy hozzáértéssel segített a restaurálásban. A ház ekkor kapta szép neoreneszánsz stílusú homlokzatát és a bejárat fölé a homlokzat síkjából kiugró díszített zárt erkélyt is.[13] A télikert vagy veranda, amely az első emeleten található, tágas, üvegtetővel és ablakokkal zárt helyiség, szintén ekkor épült.[14] Márai Sándor így emlékezik vissza családi házukra: „Ezt a karácsonyt már az új, a »saját házban« ünnepeljük. Apám arrivált. Az új ház pompás, nagyúri, talán nincs is abban a pillanatban párja a városban; […]. […] Több mint tucat boltíves szoba tárul itt, s oly szokatlan, előkelő volt minden; a kertben sziklákkal övezett, vadregényes szökőkút csobogott; a folyosó rácsáról futóvirág hullott le az udvarra; s a kapu fölött szürke terméskőbe vésve ott díszlett a család címere."[15]

„A házat tisztán családi háznak, a magunk és 4 gyermekünk[16] részére szánva, alakítottuk át, úgy, hogy az emeleten van ez idő szerinti lakásunk, a földszinten pedig 4 kisebb 1 szobából s fürdőszobából és kettő, 2 két kis szobából álló lakosztály van, melyeket gyermekeink önállósításáig butorozva adunk bérbe. – Ezen szobákhoz kony-

11 Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai.* Budapest, Helikon, 2019, 108–109., 114–115. p.

12 A telekre 1911-ben Györgyi Dénes építész tervezett egy többlakásos Grosschmied-bérvillát (sic!). Kubinszky Mihály: *Györgyi Dénes*. Budapest, Akadémiai, 1974, 15., 30., 33., [43. p.] 7. kép. Köszönöm Szeghy-Gayer Veronikának, hogy erre a nagyszerű információra felhívta a figyelmem.

13 A rajta levő latin felirat: REST.A.DNI.MCM.XIII. (Restituta Anno Domini 1913. = Felújíttatott az Úr 1913. évében.)

14 A ház átalakítására kiadott engedély megtalálható a Városi Közlönyben, 1913. ápr. 15., 4.sz. 92. p. A kivitelező Homolányi István építész-vállalkozó volt. Grosschmid Géza 1913. szeptember 30-án kérvényezte a ház használhatási engedélyének megadását, amit a Városi Tanács 1913. október 28-án megadott. AMK, Fond Technické oddelenie, Mäsiarska 35.

15 Márai: *i. m.,* 252–253. p.

16 A négy testvér: Márai Sándor (1900–1989), Dr. Jáky Gyuláné, szül. Grosschmid Katalin (1904–1986), Radványi Géza (1907–1986), Márai Gábor (1909–1985).

ha, spajz, cselédszoba nincs, mert úgy volt tervezve, hogy gyermekeink velünk közös háztartásban fognak élni."

Sajnos, a Grosschmid gyerekek felnőttkorukban nem laktak a szülői házban, sőt Kassára sem tértek vissza.

Grosschmid felesége

Grosschmid Géza levelében ezután rátér felesége családtörténetére, aki kisgyermekként árvaságra jutott, majd tanítónőnek tanult, hogy önállósíthassa és eltarthassa magát.

Ratkovszky Margit 1874. január 24-én született Kassán, édesanyja, Jelenffy Mária 1877-ben, édesapja, Ratkovszky János pedig 1884-ben halt meg. Margitot mostohanővére, Irma nevelte, és cudarul bánt vele. Erről Márai így ír az *Egy polgár vallomásai*ban: „A helybeli nővér fogadta magához anyámat, ez a nő »nevelte«. Kegyetlen és szenvedélyes nő volt; a családban féltek tőle, mint a szoknyát öltött sátántól, gyűlölték. Gazdagon éltek, úriasan, nagy házat vittek."[17] Ratkovszky Irma Stadler Sándor takarékpénztári igazgató felesége volt.

Margit szakmát tanult, polgári iskolai tanítónői oklevelet szerzett, és a kassai királyi állami felsőbb leányiskolában dolgozott, előbb megbízott tanerőként, majd segédtanítónőként. Az iskolai értesítőkből tudjuk, hogy tanított magyart, németet, történelmet, földrajzt és számtant, később kézimunkát és tornát is, az internátusban pedig nevelőnőként foglalkoztatták.[18]

A *Felsőmagyarország* 1898. december 23-ai lapszámában olvasható, hogy: „Dr. Grosschmid Géza ügyvédjelölt f. hó 19-én jegyezte el Ratkovszky Margit kisasszonyt a kassai felsőbb leányiskola tanárnői karának egyik legbájosabbikát. Gratulálunk!"[19] A fiatalok 1899. június 28-án házasodtak össze Kassán a premontreiek templomában.[20]

Grosschmidné 1902-ig dolgozott tanítónőként, „mint férjes asszonynak a 2. gyermek utáni súlyos betegségéből felépülve, tovább tanítania nem lehetett". Több mint százhúsz év távlatából nehéz rekonstruálni a történteket, de valószínűleg a szüléssel kapcsolatban valamilyen komplikáció léphetett fel az anyánál.[21] Még a felsőbb leányis-

17 Márai: *i. m.,* 87. p.

18 *A kassai m. kir. állami felsőbb leányiskola és a vele kapcsolatos női kereskedelmi tanfolyam értesitője az 1895–96. iskolai évről.* Kassa, 1896, 18. p.; *Ua. az 1896–97. iskolai évről.* Kassa, 1897, 40. p.; *Ua. az 1897–98. iskolai évről.* Kassa, 1898, 17., 63. p.; *Ua. az 1899–1900. iskolai évről.* Kassa, 1900, 25. p.

19 Hymen. *Felsőmagyarország, Kassai Szemle,* 1898. dec. 23., 2. p.

20 Házasság. *Magyarország,* 1899. jún. 29., 8. p.

21 Második gyermekük, Klementina 1902. május 16-án született. Sajnos 5 hónapos korában meghalt.

kolai értesítőbe is belekerült: „Évközben Grosschmid Gézáné családi körülmények miatt nyert május 1-től június 8-ig ötheti szabadságot; de mivel ezalatt súlyosan megbetegedett, többé nem taníthatott."[22] Sőt, a *Felsőmagyarország* 1902. június 4-ei számában pedig megjelent egy hír, mely szerint „Dr. Grosschmidt Gézáné szül. Ratkovszky Margit, a helybeli felsőbb leányiskola tanítónője ma délután meghalt".[23] A másnapi újságban pedig a helyreigazítás: „Dr. Grosschmidt Gézáné szül. Ratkovszky Margit, úrhölgy él és Isten segítségével a javulás útján van."[24] Szerencsére Grosschmidné felépült, de már nem tért vissza tanítani.

Gyermekkor és tanulóévek

Grosschmid Géza kérvényében ezután rátér saját gyermekkorára. „Két éves koromban, mint *tisztviselő* (pénzügyi titkár) árvája, özvegy édesanyámmal *vagyon nélkül* maradtam. Havi 36 frt. pensióból tartotta fenn anyám magát öcsémet és engem."[25] Édesapjuk, Grosschmid Károly 1874. július 9-én halt meg, Géza még kétéves sem volt, öccse, Károly pedig utószülöttként jött a világra apja halála után.[26] Márai Sándor így jellemzi nagyanyját édesapja elbeszélései alapján: „Ez az erős asszony, R. Klementine, három gyerekkel, pár forintos nyugdíjjal maradt egyedül, s elszántan ment neki az életnek, a régi asszonyok konok szövő-fonó, krajcárokból bűvészkedő, az élet minden apró-cseprő nyersanyagát kegyetlen-áhitatosan megbecsülő, hősies kicsinyességével tartotta a kis család egyensúlyát. Szigorú, aszkétaarcú asszony volt, kemény keresztény, aki tudta, hogy az élet kötelesség. Nem voltak »komplexumai«. Dolga volt itt a földön, elvégezte."[27]

Mindkét fiú a premontrei főgimnáziumban tanult Kassán. *„12 éves koromtól kezdve tanítottam nálamnál* fiatalabb tanulókat s mert mindig jeles tanuló voltam, ösztöndíjakból (csekély évi 120 frt. majd később 250 frt.) s keresményemből fedeztem ruhá-

22 *A kassai m. kir. állami felsőbb leányiskola és a vele kapcsolatos internátus értesitője az 1901–1902. iskolai évről.* Kassa, 1902, 73. p.

23 Halálozás. *Felsőmagyarország,* 1902. jún. 4., 4. p.

24 Helyreigazítás. *Felsőmagyarország,* 1902. jún. 5., 4. p.

25 Anyjuk, Grosschmid Clementin nevét megtaláljuk a kassai címtárakban a pénzügyi nyugdíjasok névsorában 1891-től 1898-ig, haláláig. *Kassai Kalauz, Czim-Naptár 1891. közönséges évre […].* Kassa, 1891, 55. p.; *Ua. 1892. szökő évre […].* Kassa, 1892, 62. p.; *Ua. 1893-ik közönséges évre.* Kassa, 1892, 59. p.; *Ua. az 1894. évre […].* Kassa, 1894, 37. p.; *Ua. […] 1895. közönséges évre.* Kassa, 1895, 22. p.; *Ua. […] 1896. szökő-évre.* Kassa, 1895, 41. p.; *Ua. […] 1897. közönséges évre.* Kassa, 1896, 40. p.; *Kassai Kalauz. Naptár az 1898. közönséges évre […].* Kassa, 1898, 40. p.

26 Grosschmid Géza 1872. december 1-jén született egy fiú ikerpár egyikeként, testvére, Gyula nem sokkal később, 1873. március 19-én meghalt. Grosschmid Károly 1874. december 5-én született.

27 Márai: *i. m.,* 127–128. p.

zatom, iskolai költségleteim a középiskolában s később ellátásomat is az egyetemen." Grosschmid Géza jeles tanuló volt, az első osztálytól tandíjmentes, ezenkívül jutalmazottja a Taschler-alapítványnak, ami évi 15–40 forintot jelentett a rászoruló diákoknak, és második osztályos korától támogatta őt a Jettim-alapítvány is 60–120 forinttal évente. Grosschmid tagja volt a főgimnázium gyorsírókörének, a Fenyvessi-körnek is negyedik osztályos korától, majd később bekapcsolódott az önképzőkörbe, a későbbi Bajzakör munkájába. Aktívan részt vett az iskolai életben, amit tanárai megfelelő módon értékeltek. A diákok eredményeik elismeréseként gyakran részesültek pénzjutalomban tanáraik felajánlásaiból.[28]

Jogászként – szakmai élete és Kassa város társadalmában betöltött szerepei

Grosschmid Géza az érettségi után[29] Budapesten tanult a Királyi Magyar Tudományegyetem jogi karán.[30] Mikor befejezte az egyetemet, visszatért Kassára. 1896-ban neve már szerepel az ügyvédjelöltek névsorában.[31] 1900. április 12-étől Szmrecsányi László királyi közjegyző helyettese lett.[32] „Mikor feleségemmel egybekeltem, közjegyzőhelyettes voltam s mint ilyen lettem intézeti jogi képviselővé megválasztva s azóta szakadatlanul – voltaképp tehát állandóan mint alkalmazott dolgoztam." 1902-ben nevezték ki a Kassai Jelzálogbank részvénytársaság jogtanácsosává és cégvezetőjévé,[33] ami azt jelentette, hogy nyugdíjjogosult tisztviselő lett. Ebből kifolyólag

28 *A jászóvári premontrei kanonokrend kassai főgymnáziumának évi jelentése az 1883–84-ik tanévről.* Kassa, 1884, 81., 108. p.; *Ua. az 1884–85-ik tanévről.* Kassa, 1885, 87., 110. p.; *Ua. az 1885–86-ik tanévről.* Kassa, 1886, 162., 182. p.; *Ua. az 1886–87-ik tanévről.* Kassa, 1887, 67., 98., 114., 115. p.; *Ua. az 1887–88-ik tanévről.* Kassa, 1888, 166., 167., 182., 190., 191. p.; *Ua. az 1888–89-ik tanévről.* Kassa, 1889, 77., 78., 94., 101., 103. p.; *Ua. az 1889–90-ik tanévről.* Kassa, 1890, 101., 103., 130., 133. p.; *Ua. az 1890–91-ik tanévről.* Kassa, 1891, 128., 180., 184. p.

29 Štátny archív v Košiciach, Fond Hlavné gymnázium premonštrátov v Košiciach 1783–1919, č. šk.: 61, inv. č.: 502. Kimutatás az 1884–1892. években megtartott érettségi vizsgálatokról. *A jászóvári premontrei kanonokrend kassai főgymnáziumának évi jelentése az 1891–92-ik tanévről.* Kassa, 1892, 108. p.

30 Grosschmid Gézával kapcsolatban az egyetemi levéltárban csupán a szigorlati jegyzőkönyve maradt fenn. Ebből megtudjuk, hogy 1895-ben végzett az egyetemen, és 1896. június 6-án avatták doktorrá. Köszönöm az értékes információt Székely Hunornak, az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár levéltárosának.

31 *Kassai Kalauz. Czimtár […] 1897. közönséges évre […].* Kassa, 1896, 38. p.

32 AMK, Fond Prezídium, č. spisu XII. 140/900. *Kassai Kalauz, Naptár az 1900-ik közönséges évre […].* Kassa, 1900, 38. p.

33 A Jelzálogbank igazgatósági elnöke Szmrecsányi László volt. *Kassai Kalauz. Naptár az 1903-ik közönséges évre […].* Kassa, 1903, 87. p.

nem folytathatott ügyvédi magánpraxist, de dr. Horváth Lajos kassai ügyvéddel közösen nyitottak egy ügyvédi irodát a Jelzálogbank épületében, a Fő utca 4-ben.[34]

Grosschmid Géza levelében egyebek között ezt írja: „részt vettem szülővárosom csaknem minden kultúrmozgalmában s ügyésze vagyok (természetesen fizetés nélkül) számos egyesületnek." 1905-ben nevezték ki a Kassai Kereskedők Körének ügyészévé,[35] majd 1909-ben a Kassai Katholikus Autonomkör ügyésze lett, amely egyesületnek dr. Fischer-Colbrie Ágost megyés püspök volt a védnöke.[36] Az 1909-ben megalakított Városszépítő Egyesület egyik alapítója és évekig választmányi tagja is volt Grosschmid.[37] Ez az egyesület volt a tulajdonosa Kassa első mozijának, az Uránia Mozgófénykép Színháznak is, majd fuzionáltak a Korcsolyázó és Tennisz Egyesülettel.[38] Így télen-nyáron, kültéren és beltéren egyaránt segítették a kassaiak – főleg a fiatalok – kulturális, sport- és szabadidős tevékenységét.

Majd így folytatja levelét: „*Tanítottam 12 éven át* – a háborút és Tisza korszakot kivéve – *a közigazgatási tanfolyamon* előbb évi 400, mondd: Négyszáz, majd 800 kor. tiszteletdíjért *heti 4 órá*ban a magánjogot." A Községi Közigazgatási Tanfolyam 1900. szeptember 1-jén kezdte meg a tevékenységét Kassán. Ennek az egyéves jegyzőképzésnek volt az egyik előadója a kezdetektől 1909–1910-ig dr. Grosschmid Géza, aki magánjogról tartott előadásokat, majd politikai okokból lemondott, és 1917-ben folytatta az előadásokat a tanfolyam megszűnéséig, 1919-ig.[39] Emellett 1906-tól volt a Kassai Királyi Jog- és Államtudományi Karon a jogtudományi államvizsgálati bizottság kültagja egészen 1918–1919-ig.[40] Az 1914–1915-ös iskolai év első felében – mivel három tanár is elhagyta a kart – a miniszter engedélyével kültagok helyettesíthették őket, és így Grosschmid tanította heti öt órában a magyar magánjogot.[41] Az iskola évkönyvéből

34 Dr. Horváth Lajos (1877–1963) 1901-ben doktorált a budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem jogi karán, és 1903-tól dolgozott ügyvédként Kassán. Gašpar, Ján–Mihóková, Mária–Blašková, Eleonóra: *Lexikón Košičanov 1848–1938. A–I., 1. köt.* Košice, Equilibria, 2014, 436. p.

35 *Kassa szab. kir. város és Abaujtorna vármegye czim- és lakásjegyzéke 1906.* Kassa, 1905, 60. p.

36 *Kassa szab. kir. város és Abauj-Torna vármegye cim- és lakásjegyzéke 1910. évre.* Kassa, [é. n.], 82. p.

37 Uo. 91. p.

38 *Kassa szab. kir. város és teljes cimtára 1911. évre.* Kassa, [é. n.], 58., 71. p. *Kassa szab. kir. város cím- és lakásjegyzéke 1913–1914. évre.* Kassa, [é. n.], 174–175. p.

39 *A Kassai Közigazgatási tanfolyam évkönyve.* Kassa, Kassai Jegyzőjelölтek Egyesülete, 1943, 5–6. p. Potemra, Michal: *Obecno-administratívny kurz v Košiciach v rokoch 1900–1919.* Bratislava, Slovenská archívna správa, 1976, č. 1, 21., 24., 40–41. p.

40 *A Kassai Kir. Jog- és Államtudományi Kar évkönyve 1906–1907-ről.* Budapest, Athenaeum, 1907, 6. p.; *A Kassai Kir. Jog- és Államtudományi Kar évkönyve 1914–1915.* Kassa, 1915, 30. p. *A Kassai Kir. Jog- és Államtudományi Kar évkönyve 1918–1919.* Kassa, 1919, 34. p.

41 *A Kassai Kir. Jog- és Államtudományi Kar évkönyve 1914–15-ről.* Kassa, 1915, 7., 9., 32–33. p.

azt is megtudjuk, hogy Grosschmid a számára kiutalt tiszteletdíjból nagyobb összeget ajánlott fel az akadémián bevezetett villamos óra és jelzőkészülék költségeire.[42]

1908-ban a Függetlenségi Párt képviselőjeként beválasztották Kassa szabad királyi város törvényhatósági bizottságába,[43] és így több városi szakbizottságnak is a tagja lett, pl. a községi iskolaszéknek, a tanügyi, jogügyi, egészségügyi és az építkezési szakbizottságnak, valamint a színügyi bizottságnak is.[44]

Dr. Grosschmid Géza 1905 és 1907 között póttagja volt a Kassai Ügyvédi Kamarának,[45] majd 1911-ben megválasztották a választmány póttagjává,[46] amely posztot 1913-ig töltötte be. 1919-ben pedig ő lett a kamara elnöke,[47] ugyanis „az ügyvédi kamara tisztviselői és választmánya a Károlyi-féle forradalom hatása alatt lemondtak".[48] Az új tisztikar és választmány utolsó volt Kassán, 1920-ban ugyanis a kassai ügyvédi és közjegyzői kamarák megszűntek.[49]

A hivatalos levelet egy elszámolás zárja, amely a ház anyagi bevételeire és kiadásaira vonatkozik, amivel bizonyítani szeretnék, hogy anyagilag is ráfizetés a családi ház fenntartása, tehát a lakbér fizetését se követeljék tőlük. A levélhez van csatolva a kitöltött kérdőív: „Kérdések és feleletek a lakóházak köztulajdonba vételénél", amely 25 kérdést tartalmaz a háztulajdonosra és családjára, valamint az ingatlanra vonatkozóan.

Kassán a kiadott kérdőíveken csaknem az összes – hozzávetőlegesen háromezer – háztulajdonostól beérkeztek a kívánt adatok. Természetesen többségük élt a lehetőséggel, és mentesítést kértek a szocializálás alól. A lakásbizottság az idő rövidsége miatt a rendelet végrehajtását már nem tudta elvégezni, csak az előkészítő munkálatokig jutottak.[50] A Vörös Hadsereg 1919. július elején elhagyta a várost, és a Tanácsköztársaság rendeletei érvényüket veszítették.

Márai Sándor így emlékezik vissza vallomásaiban erre a zűrzavaros időszakra: „Lakott még egy »forradalmár« is a szomszédos proliházban, a helyi szociáldemokrata párt vezetője, nyomdász, majd szerkesztő és népvezér; hetilapot adott ki, s nyomtatványában konok és kérlelhetetlen következetességgel leplezte le a »burzsujok« üzelmeit... Ez a forradalmár a szomszéd ház ablakaiból természetesen gyomrunkba látott, szeme előtt hordta be kandallós ebédlőnkbe a szobalány a burzsujebédet, szeme láttára

42 Uo., 16. p.

43 Potemra, *i. m.,* 40. p.

44 *Kassa [...]cim- és lakásjegyzéke 1910. évre. 52., 54–55. p.; Kassa [...]cimtára 1911. évre. 53–54., 56. p.; Kassa [...]cím- és lakásjegyzéke 1913–1914. évre.* 123–124. p.

45 Ügyvédi kamarai közgyűlés. *Felsőmagyarország,* 1905. márc. 28., 3. p.

46 Választás az ügyvédi kamarába. *Felsőmagyarország,* 1911. márc. 31., 3–4. p.

47 Dr. Ungár Joób: A*hogy én láttam őket.* [h. n.], 1943, 143. p.

48 Dr. Kálniczky Géza: *A Košicei-Kassai ítélőtábla története.* [h. n.], 1929, 97. p.

49 Uo. 147. p.

50 Molnár, *i. m.,* 349–350. p.

nevelték a burzsujgyermekeket; s nemegyszer kiszerkesztette apámat. Mikor, sok esztendővel később, a vörös forradalom néhány rövid hétre kirobbant városunkban is, mikor a cselédek felmondás nélkül odébbálltak, s a szomszéd ház lakói néhány kótyagos órára birtokba vették a világot, a mi »forradalmár« szomszédunk egészen különösen viselkedett; helyi hatalmasság volt akkor, afféle vidéki népbiztos, s minden pillanatban börtönbe vitethette apámat; de kéretlenül élelmiszereket küldött át, s önként, jószántából elintézte, hogy ne kvártélyozzanak be hozzánk senkit az elvtársak közül. A »burzsujház« lakóinak haja szála sem görbült a forradalmi napokban. A proli szomszédok átnéztek rajtunk, mint a levegőn."[51]

„Az Édesapa […] példázza műveltség és magatartás összefonódását, a polgári erényeket, amelyek között lelhető a megértés, a tapintat, a türelem, a »valóságos igény«, az udvariasság, a társas érintkezés minősége, a lakáskultúra, a nem karrierépítő, hanem a közösség érdekeit szolgáló közéletiség."[52]

Mellékletek

Kérvény
Pecsét: Kassa város tanácsa
Érkezett: 1919. JUN 23.
1252 szám. Melléklet 3 dr.
Tudomásul szolgál irattárba.
Kassa, 1919. július hó 23.

Városi lakáshivatal!
Kassán.

A Kassán, *Mészáros utca 41.* szám alatti ház és udvar alólírott tulajdonosai: Grosschmid Géza dr., pénzintézeti tisztviselő (cégvezető) és ügyvéd és neje: született Ratkovszky Margit, volt kassai felsőbb leányiskolai tanítónő, mindketten kassai születésű, kassai lakosok, kérjük a fent körülírt háznak és belteleknek köztulajdonba való vételét mellőzve, *azt egyéni tulajdonunkként meghagyni.*

Ezen kérelmet *indokolják* a következők: A kassai 138. számú telekjegyzőkönyvben 1. sorszám, 150. helyrajzi szám alatt felvett, Mészáros utca 41. sz. alatti egyemeletes lakóház és udvar (kiterjedése 218 /négyszög/öl) *felerészben való* telekkönyvi és tényleges *tulajdonosa*: Grosschmid Gézáné született Ratkovszky Margit, *évek során át*, –

51 Márai, *i. m.,* 255–256. p. A szóban forgó szociáldemokrata politikus Surányi Lajos (1885–1969) volt.

52 Fried István: Márai Sándor – 2019-ben. Beszámoló egy helyzetről, lehetőségek kitapogatása. *Irodalomtörténet,* 2020, 1. sz. 15. p.

férjhez menetele után is – tényleg működött *felsőbb leányiskolai tanítónő*. A házat *1912-ben* vettük közösen, sok évi takarékoskodásunk félretett filléreiből, továbbá azon 24.000 korona névértékű záloglevél egyenértékéből (circa: 22.000 kor.), melyet a % alatt hiteles (hiteles) másolatban csatolt s kívánatra eredetiben felmutatható levél tanúsága szerint nőm nagybátyja: Ratkovszky Mátyás dr., *bécsi tanár*, a 2 % alatti igazolása szerint és a régebbi ausztriai *szocialista írók* egyik elismerten kiváló tagja, neki halálesetre szóló ajándék formájában *kifejezetten írást adott, hogy az egy családi ház részbeni megszerzésére fordítassék*. Az ő felfogása szerint minden fáradtságos – akár testi, akár szellemi – munkából élő embernek a maga békés otthonához joga van s kitartással, szorgalommal és becsületes munkával ennek elérésére kell törekednie. Nőtlen és takarékos ember lévén, hosszú életén át (83 éves korában halt meg 1917-ben) jelentékeny vagyonra tett szert, ámde ezt még életében *szétosztotta socialista célokat (kezdő munkásokat segítő) alapítványokra*. (Alapitólevelek az alsóausztriai, morva, stajer helyhatóságoknál, esetleg beszerezhetők.) Így vagyonának csak egy kis töredékét juttatta a föntiekhez hasonló meghatározott céllal (családi ház) rokonainak, a többit visszaadta a közösségnek.

Ez volt a kiinduló pontja és indoka annak, hogy megvettük először a Róka (most: Jókai) utca és a Széchényi rét sarkán fekvő telket majd mikor az építkezés a talaj iszapos volta miatt egy, egylakásos házra is drágábbnak mutatkozott, mint a mostani, akkor nagyon elavult állapotban volt háznak megvétele, e telket eladva szereztük meg ezen Mészáros utca 41. sz. alatti házat, átírási illetékekkel és költségekkel együtt circa 41.000 koronáért. A vételár kifizettetéséhez, a telekkönyv tanúsága szerint, kölcsönvettünk az Ágostai hitv. ev. iskola alappénztárától 18.000 koronát, ezt később, a Kassai Tptár rt. útján az erre és az átalakítási költségekre kölcsönvett 35.000 koronás törlesztéses kölcsönből fedeztük s *azóta félévi részletekben törlesztjük*. A ház csinosabb külseje annak köszönhető, hogy fivérem: Grosschmid Károly, okl. mérnök, akkor Kassán időzött s ő nagy hozzáértéssel, izléssel sőt szeretettel tervezte s ellenőrizte az átalakítási munkálatokat. *A házat tisztán családi háznak, a magunk és 4 gyermekünk részére szánva, alakítottuk át, úgy, hogy az emeleten van ez idő szerinti lakásunk, a földszinten pedig 4 kisebb 1 szobából s fürdőszobából és kettő, 2 két kis szobából álló lakosztály van, melyeket gyermekeink önállósításáig bútorozva adunk bérbe.* – Ezen szobákhoz konyha, spajz, cselédszoba nincs, mert úgy volt tervezve, hogy gyermekeink velünk közös háztartásban fognak élni. – (Ezek a szobák egyébként a háború s a megszállás tartama alatt állandóan igénybe voltak véve s alig jövedelmeztek valamit.)

A háznak *családi ház jellege* ezzel igazolva van s az a körülmény, hogy *a fele bebizonyítottan a feleségem külön* e célre nyert saját vagyonából lett szerezve, hogy ő maga is, – mint az Kassán köztudomású – korán árvaságra jutva, *mint szellemi munkás tartotta fenn* magát, hogy *az ő munkájából*, megtakarított fizetéséből s mikor, mint férjes asszonynak a 2. gyermek utáni súlyos betegségéből felépülve, tovább tanítania nem lehetett, az akkor kapott *4000 korona végkielégítéséből* s végül említett *nagybátyja, ugyancsak szellemi munkás, e célra juttatott hagyományából* lett szerezve, – nyilvánvalóvá teszi, *hogy az őt illető fele házrész egyéni tulajdonában hagyandó* s miután *mint épp a ház fele részét* (az emeletet) *lakjuk, lakásunk a köztulajdonba való vételtől men-*

tesítendő és így ez után lakbér sem esedékes, miért is annak fizetése alól föltétlenül felmentésünket kérjük.

De felmentendő a ház köztulajdonba való vétele alól a ház másik fele része is. – Mert igaz ugyan, hogy ügyvéd is, de egyúttal – 17 év óta – *tisztviselő* is voltam és vagyok s a Kassai Jelzálogbankkal kötött szerződésem úgy szólván kizárólag ott viselt cégvezetői s ügyészi állásomra köt le. – Mikor feleségemmel egybekeltem, közjegyzőhelyettes voltam s mint ilyen lettem intézeti jogi képviselővé megválasztva s azóta szakadatlanúl – voltaképp tehát állandóan mint alkalmazott dolgoztam. – Mint a Kassai Jelzálogbank rt. jogtanácsosa és cégvezetője kezdettől fogva *fixfizetéses* és *nyugdíjjogosult* tisztviselő voltam és vagyok. – Ez az alkalmaztatás, az azzal kapcsolatos teljes lekötöttség volt az oka, hogy kiterjedt ügyvédi magánpraxist nem folytathattam s *mert hivatali teendőim a délelőtti órákban egészen az intézeti házban* (Fő utca 4. sz.) *levő hivatalos helyiségemhez kötöttek*, volt segédemet: Dr. Horváth Lajost azért fogadtam társul magamhoz, hogy a külső munkákat (tárgyalás, utazás stb.) ellássa. Ily módon *megosztott* s elért jövedelmem elég volt ugyan a tisztességes megélhetésre és *négy gyermekem* nevelésére, vagyongyűjtésről azonban, nagy takarékosság mellett is – engem soha nem látott senki még vendéglőben vagy kávéházban sem – csak igen szerény mértékben lehetett szó s az a csekély értékpapír vagyon, a mit részint cautióként kellett letennem a pénzintézetnél, részint ott van őrizetben (összesen circa 52/m. koronám) a változott viszonyoknál fogva amúgy is értékét veszítette.

Ma közel 50 éves vagyok s hosszú, küzdelmes éveknek csak a fáradtsága maradna meg, ha életkörülményeim méltányló figyelembe nem vétetnének. Röviden ki kell tehát térnem ezekre is. Két éves koromban, mint *tisztviselő* (pénzügyi titkár) árvája, özvegy édesanyámmal *vagyon nélkül* maradtam. Havi 36 frt. pensióból tartotta fenn anyám magát öcsémet és engem. *12 éves koromtól kezdve tanítottam nálamnál* fiatalabb tanulókat s mert mindig jeles tanuló voltam, ösztöndíjakból (csekély évi 120 frt. majd később 250 frt.) s keresményemből fedeztem ruházatom, iskolai költségleteim a középiskolában s később ellátásomat is az egyetemen. – A nappali szabad időt kenyérkeresetre kellvén fordítani, éjjel tanultam s elvégeztem tanulmányaimat ily csendesen tűrt küzdelmes éveken át úgy, hogy nem kértem soha sem rokontól, sem idegentől segítséget, vagy támogatást. – Az egyetemet elvégezve éveken át szegény beteg anyámat ápoltam s a Kassai Tptárnál beváltott váltók igazolják, hogy sokáig dolgoztam arra, hogy a halála után fennmaradt tartozásokat kifizessem, amik hosszú betegsége alatt szaporodtak fel. Házasodásomkor sem a pénzre néztem s így – a külső látszat ellenére – csak megfeszített munkával s különösen feleségem egyszerűségével s igénytelenségével sikerült lassan-lassan azt az egyensúlyt s otthont megteremteni, amelybe a háború előtt eljutottunk. Azóta a pénzintézeti ügyészség alig jövedelmezett s különösen 1918-ig feléltük addig megtakarított pénzünket. –

Így is azonban részt vettem szülővárosom csaknem minden kultúrmozgalmában s ügyésze vagyok (természetesen fizetés nélkül) számos egyesületnek. *Tanítottam 12 éven át* – a háborút és Tisza korszakot kivéve – *a közigazgatási tanfolyamon* előbb évi 400, mondd: Négyszáz, majd 800 kor. tiszteletdíjért *heti 4 órá*ban a magánjogot. Bizony nem a pénzért, de közérdekből. – Mint *tiszteletbeli megyei főügyész* a háború-

ban *szolgálattételre* lettem felhívva, mert Juhász Béla dr. táblabíróvá lett kinevezve, utóda Halmy Károly dr. pedig bevonult, majd elmebeteg lett – és *3 éven keresztül*, nem kijárások hadimilliomosok védelme s az ügyvédi foglalkozást beárnyékoló üzletkötések után futkostam – *hanem sok száz hadi özvegy és hadi árva családi és vagyoni ügyét hoztam fáradtságos, nagy munkával rendbe*. Ezért évi 800 kor. tiszteletdíj illetett. Nem kérkedni akarok ezek felsorolásával, csak *bizonyítani, hogy nyugodt öntudattal* hivatkozhatom arra, hogy minden fillért, a miből az én házrészemet szereztem, kemény és becsületes munkával érdemeltem ki s azért *nem lehet* az ily kérdésekben *általánosítani* s mérlegelendők conkrét eset körülményei a communisálásnál is.

Előadom még, hogy a ház ez idő szerinti jövedelme:

1.) Guttmann Béla, kereskedő által bírt butorozott lakás havi bére:	120 . –
2.) Lugomerszky György, volt katonatiszt: ” ”	80 . –
3.) Schäffer József és neje (szabó): ” ”	70 . –
4.) A háború alatt kiadott 1. emeleti butorozott szoba:	80 . –
Összesen:	350. –
Ebből bútorhasználatért lejön 30 % . . . . . :	105 . –
Marad:	245. –
Ehhez jön a Dr. Boósz Lászlóné és veje Marton százados által bútor nélkül bírt helyiségek havi bére:	55 . –
Így az általam bevett havi házbér jövedelem kitesz:	300 . –
Tehát 1 évre:	3 600 kor.

Ezzel szemben köz- és dologi terhek s tartozási kamat e ház után:

1.) Adók (jöv. és vagyonadón kívül) . . .	1306 kor. 28 fil.	
2.) Csatorna és vízdíj	436 kor. 32 fil.	
3.) Szemétfuvarozás	59 kor. 80 fil.	
4.) Tűzbiztosítás	80 kor. –	
5.) Kéményseprés	110 kor. 12 fil.	
6.) Törlesztéses kölcsön évi annuitása . . .	2116 kor.	4 108 k. 52 f.
/:(Kassai Tptár rt.) nál:/ Összesen: 4 108 kor. 52 fil. Hiány:		508 k. 52 f.

illetve *az általam bírt lakásért* ezen hiányon kívül terhemre esik a házmestertartás, világitás, karbantartás költsége s a befektetett összeg kamata úgy, hogy a saját *magam által bírt lakásért tulajdonkép magas lakbért fizetek* a házhoz azonban, mint életem munkája eredményéhez s mint fáradtsággal szerzett és fenntartott otthonomhoz ragaszkodom.

Könnyebb áttekinthetés végett csatolom 3 % alatt a kitöltött kérdőívet is. – mindenkor készen vagyunk, teljes tisztelettel

Dr. Grosschmid Géza
Grosschmid Gézáné szül. Ratkovszky Margit

Kérdőív

Kérdések / Feleletek

1. Hol van alkalmazva a háztulajdonos és milyen minőségben? *Kassai Jelzálogbank rt.-nál cégvezető s jogtanácsos (Pénzint. […])*

2. Volt-e a háztulajdonos korábban önálló iparos, kereskedő, birtokos stb. s ha igen, mennyi ideig? (Hány évig?) –

3. Ha a háztulajdonos nem volna alkalmazott, kisiparos-e? *Nem.*

4. Ha kisiparos, dolgozott-e, vagy dolgozik-e segédmunkásokkal és mennyivel? *Nem.*

5. Mikor szerezte a házat? *1912-ben.*

6. Miből, keresetéből, örökségből, hozományból vagy kölcsönből szerezte-e a házat? *Feleségem a maga házrészét tanítónői keresményéből és e célra kapott külön vagyonából, – én keresményemből.*

7. Ha kölcsönből, mennyi adósság terheli a házat? *Kassai Tptári 35 000 k. törl. kölcsön. (Ma: 34714 k 92 f)*

8. Mennyit tesznek ki a házat terhelő közterhek? *1802 k 40 f.*

9. Mennyi a háznak bruttó (nyers) és mennyi a netto (tiszta) jövedelme? *3 600 k. (Évi hiány 508 k 52 f. l. kérvény.)*

10. Hány lakója van a háznak? *5.*

11. A tulajdonos benn lakik-e házában, igen vagy nem? *Igen, benne lakik.*

12. Ha nem, miért nem? és hol lakik? –

13. Van-e a tulajdonosnak a vizsgált házon kívül más háza? *Nincs.*

14. Hány helyiségből áll a tulajdonos lakása, hány helyiségből állnak a házban levő többi lakások és mennyi bért fizetnek? *Tulajdonos 6 szoba, 1 fürdő. Többi lakás 1 szobás utcai, 2 szobás utcai, 1 szoba fülke udvari, bútorozott, 2 udv. szoba.*

15. A lakók idegenek-e vagy rokonok? *Idegenek.*

16. Nem külföldi állampolgár-e a háztulajdonos? *Nem.*

17. Ha a háznak több tulajdonosa van, kik azok és mi azoknak a foglalkozása? *Tulajdonosok: Grosschmid Géza dr. ½ és felesége szül. Ratkovszky Margit v. tanítónő.*

18. Ha a tulajdonos özvegyasszony, vagy kiskorú gyermek (ki a gyám) és mi volt férjnek (apának) a foglalkozása? –

19. Ha a tulajdonos rokkant, öreg és munkaképtelen ember, van-e a házból befolyó bérjövedelmen kívül más jövedelme? *Feleségem beteges, más jövedelmező vagyona nincs. Én ez idő szerint a pénzint. munkások csoportjában.*

20. Milyen telken fekszik a ház, van-e hozzá konyhakert ás milyen terjedelmü? (hány □-öl?) *Kassa 138 sz. tkv. […] 1 sor 150 hrszám 218□ öl, (Mészáros u. 41. sz.)*

21. Van-e a háztulajdonosnak a házbérjövedelmen kívül más jövedelme is és miből? *l. a 20 rovatot.*

22. Van-e a háztulajdonosnak a városon kívül villája vagy egyéb lakható épülete? *Nincs.*

23. Kívánja-e a háztulajdonos, hogy háza szocializálva legyen, vagy sem? *Nem.*

24. Mennyit ér a ház telekkel együtt? *Került circa 80/m koronába. Becslés útján állapítható meg mai értéke.*

25. A háztulajdonos neve és családtagjainak száma? *Grosschmid Géza dr. és neje Ratkovszky Margit (47 – 45 éves), Sándor (19), Kató (15), Géza (12) és Gábor (10) éves. Összesen 6 és 1 cseléd.*

Anna Ötvös

Letter of Dr. Géza Grosschmid to the City Housing Office of Košice, 1919

On 23 June 1919, Dr. Géza Grosschmid, a lawyer and legal advisor in Kassa (Košice), wrote a letter to the Municipal Housing Committee requesting that their family house in Mészáros Street be exempted from public ownership. In his petition, he discusses in detail the history of his and his wife's family, their financial situation, their housing conditions, and also summarises his own biography, which also reveals the little-known career of Grosschmid, who later became a politician, before 1919. The information in the document also contains valuable details about the family and their house. The letter is accompanied by a questionnaire filled in by thousands of homeowners during the Soviet Republic on the socialisation of their houses.

FÓRUM Társadalomtudományi Szemle, XXV. évfolyam 2023/2, Somorja

MISAD KATALIN

Sas Andor oktatói tevékenységének állomásai[1]

KATALIN MISAD
Stages in Andor Sas's Teaching Career
Keywords: Andor Sas's work as a secondary school teacher; his oeuvre as a college and university professor; his work as a translator and scholar

Bevezetés

Sas Andor történészt, irodalomtörténészt, főiskolai és egyetemi oktatót a szlovákiai magyar tudományos-szellemi élet kiemelkedő alakjaként tartjuk számon. Kortársai a magyar történetírás egyik legkiválóbb művelőjeként, a szlovákiai magyar szellemi élet egyik legképzettebb és legjelentősebb tudósaként, emellett kifogástalan jellemű emberként emlegették; egykori kollégái, tanítványai pedig a kiváló tanárt tisztelték benne, akinek fő pedagógiai elve az volt, hogy a tanárnak egész lényével kell azonosulnia azzal a tevékenységgel, amelyet hivatásául választott.

Rövid életrajzi kitekintés

Sas Andor 1887. január 22-én született Budapesten. Az anyakönyvbe Spitzer Andor néven jegyezték be, vezetéknevét később magyarosította. Apja a magyar királyi államvasutak tisztviselőjeként dolgozott, anyja elemi iskolai tanítónő volt. A családban a magyar mellett németül is beszéltek, így gyermekként két nyelvet sajátított el egyszerre. Általános és középiskolai tanulmányait Budapesten végezte, 1904-ben érettségizett. Egyetemi tanulmányait Berlinben és Budapesten folytatta, hogy melyik felsőoktatási intézményekben, arról nincs megbízható adat. (Szalatnai 1963, 401–402. p., Párkány

1 A témával kapcsolatos kutatások a *Kultúrna pamäť, problematika prekladu a plurilingvizmus v kontexte maďarskej literatúry a lingvistiky* című VEGA/01/0106/21 projekt; valamint a Fórum Kisebbségkutató Intézet keretében működő Gramma Nyelvi Iroda munkaterve alapján folytak a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén (Comenius University, Faculty of Arts, Department of Hungarian Language and Literature, Bratislava).

1975, 7–8. p., Gaucsík 2005, 27. p.) A budapesti egyetemen, ahol filológiát hallgatott, Babits Mihállyal, Kosztolányi Dezsővel, Juhász Gyulával és Balázs Bélával együtt tagja volt a kor híres irodalmi önképzőkörének, a Négyesy-szemináriumnak. Szalatnai Rezső így ír erről Sas Andorra emlékező cikkében: „[...] Mindent tudott nagy kortársairól, ismerte ifjúságuk titkait, ő maga volt a tiszta emlékezet. Mindig arra gondoltam, ha Sas Andor megírná ezt az időszakot, érdekfeszítő könyv kerekedne ebből." (Szalatnai 1963, 401. p.)

Tudományos pályájának indulása a múlt század első évtizedének végére tehető. A polgári radikális eszméket valló, latin műveltséggel bíró s több nyelven beszélő Sas kezdetben irodalmi értekezéseket, recenziókat írt. 1909-ben, mindössze huszonkét évesen már a korabeli Magyarország egyik legtekintélyesebb tudományos folyóiratában, az *Egyetemes Philológiai Közlöny*ben jelent meg írása a klasszicizmus és a romantika határán alkotó német költőről, Friedrich Hölderlinről. 1910-ben Sas magyar–német szakos tanári diplomát, valamint filozófiai (később jogi, majd közgazdaságtudományi) doktorátust szerzett, majd elszegődött az író Hatvany Lajosékhoz nevelőnek. Tanítványai kíséretében ekkor beutazta Európát. Tudományos tevékenysége már ekkor figyelemre méltó volt, a humanista szakember mércéjével írt irodalmi és történelmi tanulmányait, esszéit, recenzióit 1919-ig terjedően a magyar tudományos élet irányadó folyóiratai, a *Huszadik Század*, a *Nyugat*, az *Athenaeum* közölték. (Párkány 1975, 11. p.; Csanda 1957, 4. p., 1982, 305. p.; Flaskár 1973, 2. p.; Haraszti 1987, 53. p.)

1919-ben a Magyar Tanácsköztársaság közoktatásügyi népbiztossága – példaképe és mestere, Lukács György aláírásával – a budapesti Marx–Engels Munkásegyetem főiskolai tanárává nevezte ki, az első magyar proletárdiktatúra bukása után azonban elbocsátották állásból. Sas az emigráció mellett döntött, útlevele adatai szerint 1920-ban elhagyta Magyarországot, s rövid időre Bécsben telepedett le. Mivel itt sem sikerült biztos állást szereznie, szükségmegoldásként óraadó tanárként tevékenykedett: Közel-Keletről származó, Bécsben tanuló diákokat oktatott az angol nyelv közvetítésével németre. (Párkány 1975, 26. p.) A család ily módon bizonytalan megélhetése, valamint az Ausztriában fokozatosan hatalomhoz jutó jobboldali erők miatti aggodalom új otthon keresésére sarkallta. A húszas évek elején Csehszlovákiában lelt új hazára, ahol nemcsak tanári álláshoz jutott, de évről évre nagyobb érvénnyel vett részt a kisebbségi magyarság szellemi életében is. (Szalatnai 1963, 401. p.; Turczel 1967, 133. p.; Csanda 1982, 305. p.; Haraszti 1987, 54. p.)

Középiskolai pedagógusként folytatott tevékenysége

1921-ben egy újsághirdetésben olvasott felhívás alapján Sas megpályázta a munkácsi kereskedelmi akadémia szabad tanári állását. Életének további tizenkét évét töltötte az akkor Csehszlovákiához tartozó város középiskolájában, ahol a fiatal tehetségek gondozását felvállaló Berzeviczy-önképzőkört is vezette. (Szalatnai 1963, 401. p.) Közben jelentős, levéltári kutatásokon alapuló tudományos munkát végzett. Ennek

eredményeként látott napvilágot a *Szabadalmas Munkács város levéltára 1376–1850. A régi városi archívum történetének, anyagának és csoportosítási rendjének ismertetése című munkája. Oklevelek, pecsétek és térképek hasonmásaival négy műlapon* (Munkács, Munkács Városa, 1927), valamint több Munkács történetéről írt tanulmánya. (Csanda 1983, 17. p.; Filep 1999, 91. p.; Fedinec 2002, 171. p.) Elismerést hozó történelmi témájú cikkei a *Századunk*ban, valamint tekintélyes németországi folyóiratokban, többek között a *Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung*ban és a *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichté*ben jelentek meg. (Szerényi 1933, 161. p.; Turczel 1967, 252. p.) A munkácsi évek alatt több gazdaságtörténeti tanulmányt is írt, közülük az egyiket *Egy magyar nagybirtok történetéhez. A Schönborn-uradalom a 18. században* címen 1931-ben folytatásban közölte a *Századunk* folyóirat. (Vö. Turczel 1967, 135. p.)

Tudományos tevékenységével párhuzamosan jelentős fordítói munkát is végzett. *A csehszlovák történelem kistükre*[2] (Munkács, Novina Könyvkiadóvállalat, 1932) címen jelentette meg Kamil Krofta cseh történész magyarra fordított munkáját, mely Csehország történetét az állami és a keresztény élet kezdeteitől az első világháborúig öleli fel. (Fedinec 2002, 210. p.)

1933-ban a kárpátaljai városból családjával Pozsonyba költözött, ahol a Csehszlovák Állami Tanítóképző Intézet magyar tagozatának tanára lett. Szalatnai Rezsőtől átvette az intézményhez kötődő Móricz Zsigmond-önképzőkör irányítását, s folytatta annak hagyományait. Fő célja az volt, hogy a magyar pedagógusjelölteket felkészítse „[…] a magyar hivatásra, valamint a kisebbségi sorsban maradt magyar közösséggel való kapcsolattartásra". (Krammer 1941, 187. p.) Az intézetben főként irodalomtörténetet oktatott, de tanítványainak nem csak tanárként mutatott jó példát, közülük nem egy tanúsított tudományos érdeklődést egyik-másik kutatási területe iránt. (Párkány 1975, 94–95. p.; Csanda 1982, 306. p.)

Sas tudományos tevékenységének fókuszában ez időben a cseh–magyar kapcsolatok álltak. A haladó értelmiség lapjában, a *Magyar Újság*ban 1937-ben folytatásokban jelentette meg a *Riedl Szende hídverési kísérlete a cseh és magyar szellemiség között a Bach-korszak Prágájában* (*1854–1860)* című, ma is hasznos forrásként emlegetett monografikus tanulmányát, mely első részében a prágai Károly Egyetemen tevékenykedő, a cseh–magyar kulturális kapcsolatokat kutató és építő Riedl Szendéről ad teljes képet, a továbbiakban pedig szélesebb betekintést nyújt a cseh–magyar baráti kapcsolatok történetébe is. (Turczel 1967, 135. p.; Csanda 1982, 306. p.; Mészáros 2020, 38–39. p.) A kismonográfia ugyanezen a címen s még ugyanebben az évben önálló kötetben is megjelent (Bratislava, Slovenská grafia, 1937). E mű megjelenése után írta a szerzőről Vass László a *Magyar Nap*ban: „A benső barátokon s ismerősökön kívül ki vesz itt tudomást arról, hogy közöttünk dolgozik a magyar történetírás egyik leg-

2 A mű eredeti címe: Malé dějiny československé (Praha, Matice česká, 1931).

kiválóbb s legszerényebb alakja, Sas Andor dr., akinek a cseh–magyar kultúrhatásokról írt munkáit [...] egy hálásabb utókor nélkülözhetetlen forrásként fogja majd használni?" (Vass 1938)

1939-ben Sas a pozsonyi magyar gimnázium tanára lett, ám a szlovák állam fennállásának második évében elveszítette állását. A fasiszta törvények hallgatásra kényszerítették, zsidó származása miatt a puszta léte is veszélybe került. Tanári tevékenységét azonban így sem szakította meg: magánórákat adott olyan fiataloknak, akiket a hatalom származásuk miatt kiszorított az iskolarendszerből. (Szalatnai 1963, 401. p.; Párkány 1975, 67. p.; Csanda 1982, 306. p.; Haraszti 1987, 54. p.)

Kényszerített visszavonulása időszakában, de már az ezt megelőző években is több pedagógiai témájú munkát fordított csehből magyarra. 1937-ben *A népiskolai tanítók képesítő vizsgálata* címen jelentette meg a főiskolai tanár Norbert Černý által jegyzett új tanügyi szabályzat magyar fordítását, melyet a magyar pedagógusoknak írt előszóval látott el. 1938-ban *A pedagógia történetének vezérfonala*[3] (Prága, Csehszlovák Grafikai Unió) címen tette közzé Otakar Kádnernak, a prágai Károly Egyetem Pedagógiai Intézete oktatójának a tanítóképző intézetek negyedik évfolyama számára írt pedagógiatörténeti munkáját, melyet kibővített a magyar pedagógia történetének áttekintésével. Magyarra fordította továbbá František Heřmáneknek a gimnáziumok és reálgimnáziumok 6. és 7. osztálya számára kiadott latin olvasókönyvének cseh nyelvű bevezetését, valamint közreműködött a szemelvényi rész összeállításában is.[4] (Párkány 1975, 95–96. p.; Mátej 1983, 10. p.)

Fordítói tevékenységének további fontos részét alkották Masaryk- és Čapek-fordításai. Előbb Tomáš Garrigue Masaryk két filozófiai témájú munkáját fordította magyarra. Az első, mely a szekularizált társadalomban élő ember lelki válságáról írt elmélkedéseket tartalmaz, *A modern ember és a vallás*[5] (Bratislava, Prager Könyvkiadó Vállalat, 1935) cím alatt jelent meg. A második, melyben a szerző a munka általános kérdéseivel, továbbá a szellemi, ezen belül is főképp a tudományos munka elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozik, *Hogyan dolgozzunk?*[6] (Užhorod-Ungvár, Novina Kiadóvállalat, 1936) címen került kiadásra. 1933 és 1937 között magyarra fordította Karel Čapeknek a köztársasági elnöki tisztséget betöltő Tomáš Garrigue Masarykkal folytatott beszélgetéseiből összeállított trilógiáját, melyet *Beszélgetések Masaryk Garrigue Tamással*[7] címen jelentetett meg. Az első kötet alcíme Ifjúkor, a másodiké Élet és munka, a harmadiké Gondolkodás és élet (Mukačevo-Munkács, Novina

3 A mű eredeti címe: Stručné dějiny pedagogiky (Praha, Česká grafická Unie, 1922).

4 A mű eredeti címe: Latinská čítanka pre 6. a 7. triedu gymnázií a reálnych gymnázií. Časť A. Diel 1. (Praha–Prešov, Československá grafická Unie, 1935).

5 A mű eredeti címe: Moderní člověk a náboženství (Praha, Naše doba,1934).

6 A mű eredeti címe: Jak pracovat? (Praha, Čin, 1936).

7 A mű eredeti címe: Hovory s T. G. Masarykem (Praha, Čin, 1928–1935).

Könyvkiadóvállalat, 1933, 1935, 1937). (Vö. Csanda 1963, 438–439. p.; Fedinec 2002, 273. p.)

Kutatói tevékenységét a hallgatás éveiben is folytatta. A második világháború idején a pozsonyi óvárosháza levéltárában kutatott. Ekkor egy nagyobb munkán, A diéták városának napjai a bécsi kongresszus idejétől a nagy márciusig című tanulmányán dolgozott, mely részét képezi annak a jelentős történelmi monográfiának, mely halála után *A koronázó város. A bécsi kongresszustól a nagy márciusig (1815–1848)* címen jelent meg (Bratislava, Madách, 1973). (Turczel 1967, 135. p.; Párkány 1975, 67.p.; Csanda 1982, 306. p.)

Felsőoktatási pályája

Sas Andor felsőoktatási pályája 1950-ben[8] a Szlovák Egyetem (ma: Comenius Egyetem) Bölcsészettudományi Karán indult el, szervezeti hovatartozását tekintve a szlovák nyelvi tanszék keretében működő ún. magyar altanszéken, melynek 1951. december 1-jétől vezetője volt. Mivel a szlovákiai magyarságot érintő jogi visszarendeződés éveiben a kapuikat újra megnyitó magyar tannyelvű iskolákban nagyfokú pedagógushiány mutatkozott, a Szlovák Kommunista Párt Központi Bizottsága határozatban mondta ki, hogy a magyar pedagógusképzés biztosítása céljából magyar tagozatot kell indítani az egyetem Pedagógiai Karán, melynek következtében 1951 és 1952 között ugyanannak a felsőoktatási intézménynek két különböző fakultásán működött magyar tanszék. Egy újabb politikai döntés értelmében azonban a Pedagógiai Kar szerepét 1953-ban az alapiskolai alsó tagozat számára tanítókat képező, magyar tagozattal is rendelkező Felsőbb Pedagógiai Iskola és a középiskolai tanárokat nevelő Pedagógiai Főiskola vette át. (Vö. Turczel 1973, 3–4. p., 2002, 8–9. p.; Csanda 1983, 15–16. p.; Gaucsík 2005, 27. p.; Misad 2020, 15. p.) Az átszervezés következtében Sas a Pedagógiai Főiskola Társadalomtudományi Tanszékén 1952. november 1-jétől a magyar irodalom helyettes docense volt. Docenssé 1954. február 1-jével nevezték ki. 1959-ben, a Pedagógiai Főiskola megszűnése után a Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karán megalakult magyar tanszék oktatója s egyben vezetője lett. (Turczel 2002, 8. p.; Gaucsík 2005, 27. p.; Popély 2006, 234. p.)

8 A felhasznált forrásmunkák eltérően rögzítik Sas Andor felsőoktatási tevékenységének kezdetét, illetve a munkaadó intézmény nevét. Szalatnai szerint 1949-ben kezdte meg működését a Magyar Pedagógiai Főiskolán, (1963, 401. p.) Csanda visszaemlékezésében 1951-ben kezdett el tanítani a mai Comenius Egyetem Pedagógiai és Bölcsészettudományi Karának akkor egyesített tanszékén. (1983, 15. p.). Gaucsík István 1950-re teszi Sas felsőoktatási pályájának kezdetét. Mivel adatai a Szlovák Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött Sas Andor-hagyaték 2648/51. számú, illetve 6.133/1954-S/PAM jelzésű dokumentumaiból származnak (2005, 27. p.), ezt az évszámot tekintem hitelesnek.

Tanárként a legkiválóbbak között emlegették. Pályatársa, Szalatnai Rezső így írt róla: „Nagy s elsőkézből szerzett tudását kitűnő metodikával adta át tanítványainak, akik előtt, a tanítás retorikája közben megnyílt ez a szemérmes, zárkózott lélek. Egy nemzedéket nevelt fel a magyar irodalom becsületes és rangos oktatására." (Szalatnai 1963, 401. p.) Tanszéki kollégája, Turczel Lajos ekképp vélekedett tanári minőségéről: „Kevés olyan pedagógus van, akit úgy szerettek volna a tanítványai, mint őt. És ennek a szeretetnek az aranyfedezetét a kiváló nevelő imponáló tudása, nagyszerű előadói képessége, rendkívüli szerénysége és embersége jelentette." (Turczel 1962) Tanítványa s később életrajzírója, Párkány Antal számára a tudós tanár példaképe volt: „Benne a kiváló pedagógust, a tudományos írót, a kifogástalan jellemű embert láthatták diákjai, és akik ismerték, túlzás nélkül mondhatják, hogy ez olyan viszonyt alakított ki a tanár és tanítványai között, amelyre ritkán akad példa a legkiválóbb pedagógusok esetében is." (Párkány 1975, 94. p.)

A felsőoktatásban töltött évek alatt is különös figyelemmel fordult a középiskolai irodalomoktatás felé. Szerzőként jegyezték a magyar tannyelvű középiskolák 9. és 10. osztálya számára készült *Magyar irodalmi olvasókönyv*ben (Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1955), majd a 12. osztály számára összeállított *Szemelvények a 20. század irodalmából* című szöveggyűjteményben (Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1961). Emellett középiskolai irodalomtankönyvek lektoraként is munkálkodott. Saját bevallása szerint a tankönyvszerzők a segédlet készülése közben s a kézirat benyújtása előtt is gyakran kikérték a véleményét. Társszerzőként, illetve tanácsadóként a középiskolai anyanyelvi nevelés tanterveinek kidolgozásában is közreműködött. Ő fordította a csehszlovákiai magyar tannyelvű iskolákban segédkönyvként használt 1948. május 9-i alkotmányt, melyet előbb *Az 1948. május 9-i alkotmánytörvény*, majd *A Csehszlovák Köztársaság 1948. május 9-i alkotmánya*[9] (Bratislava, Štátne nakladateľstvo, 1952) címen jelentetett meg. (Vö. Párkány 1975, 96. p.)

Tudományos tevékenységének újabb eredményeit az ötvenes években tette közzé: előbb *Történelmi és irodalmi tanulmányok* (Bratislava, Csehszlovákiai Magyar Kiadó, 1953), egy évvel később *Magyar humoristák* (Pozsony, Csehszlovákiai Magyar Kiadó, 1954) című kötete látott napvilágot. A munkácsi korszaka alatt végzett gazdaságtörténeti kutatásainak mintegy kiteljesedéseként jelentette meg 1955-ben az *Egy kárpáti latifundium a hűbéri világ alkonyán. A munkácsi Schönborn-uradalom társadalmi és gazdasági viszonyai a XIX. század első felében* (Bratislava, Csehszlovákiai Magyar Kiadó, 1955) című munkáját. (Turczel 1967, 135. p.; Csanda 1983, 306–307. p.; Filep 1999, 91. p.; Gaucsík 2023)

1962-ben bekövetkezett halála után, 1973-ban jelent meg korábban írt jelentős történelmi monográfiája, *A koronázó város. A bécsi kongresszustól a nagy márciusig*

9 Eredeti címe: Ústava Československej republiky z 9. mája 1948 (Bratislava, Štátne nakladateľstvo, 1948).

(1815–1848) (Bratislava, Madách, 1973). (Turczel 1967, 135. p.; Párkány 1975, 67. p.; Csanda 1982, 306. p.). Töredékesen fennmaradt másik történelmi munkáját *A szlovákiai zsidók üldözése (1939–1945)* (Pozsony, Kalligram, 1993) címen Csanda Gábor kéziratból rendezte sajtó alá. (Filep 1999, 91. p.; Turczel 2002, 9. p.; Csanda 2020, 87. p.)

Összegzés

Írásomban elsősorban Sas Andor pedagógiai tevékenységének áttekintésére törekedtem, de nem hagyhattam figyelmen kívül – csupán az említés szintjét vállalva – a középiskolai, majd főiskolai és egyetemi oktatóként végzett tudományos és fordítói tevékenységét, illetve az ezt bizonyítandó legfontosabb munkáit sem. Történelmi, irodalom- és eszmetörténeti, levéltár- és gazdaságtörténeti művei jelenleg értékelésre vagy újraértékelésre várnak, miközben többféle megközelítésre épülő, új kutatásokat ösztönöznek.

Hivatkozások

Csanda Gábor 2020. A tanszék publikációs tevékenysége. In Misad Katalin–Csehy Zoltán (szerk.): *Monumenta Posoniensia. Tanulmánykötet az önálló pozsonyi magyar tanszék megalakulásának 60. évfordulója alkalmából.* Pozsony, Szenci Molnár Albert Egyesület, 54–92. p.

Csanda Sándor 1957. Köszöntjük Sas Andort. *Hét*, 2. évf. 5. sz. 4–5. p.

Csanda Sándor 1963. *Csehszlovák–magyar kulturális kapcsolatok.* Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

Csanda Sándor 1982. *Első nemzedék.* Bratislava, Madách.

Csanda Sándor 1983. A Komenský Egyetem Magyar Tanszékének filológiai munkássága. In M. Róna Judit (szerk.): *Hungarológiai oktatás régen és ma.* Budapest, Tankönyvkiadó, 15–18. p.

Fedinec Csilla 2002. *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944.* Galánta–Dunaszerdahely, Fórum Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó. https://mek.oszk.hu/01800/01843/01843.pdf (Letöltés: 2023. március 16.)

Filep Tamás Gusztáv 1999. A (cseh)szlovákiai magyar irodalom, tudományosság és könyvkiadás nyolc évtizede. In Filep Tamás Gusztáv–Tóth László (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. III. Irodalom, tudomány, könyvkiadás, színház, képzőművészet, ének, zene, tánc.* Budapest, Ister, 5–125. p.

Flaskár Izabella 1973. *Dr. Sas Andor munkássága 1945 után.* Diplomová práca. Bratislava, Filozofická fakulta Univerzity Komenského. Katedra maďarského jazyka a literatúry.

Gaucsík István 2005. Sas Andor gazdaságtörténeti munkái. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 7. évf. 1. sz. 26–38. p.

Haraszti Mária 1987. Bőséggel termő fa. Száz éve született Sas Andor. *Irodalmi Szemle*, 30. évf. 1. sz. 53–55. p.

Krammer Jenő 1941. Pozsonyi diák. Beszámoló a pozsonyi Arany János és Móricz Zsigmond önképzőkör 1940–1941. évi működéséről. *Nevelésügyi Szemle*, 5. évf. 7–8. sz. 187–188. p.

Mátej, Jozef 1983. Vývin dejín pedagogiky v Československu po roku 1945. *Paedagogica. Zborník Filozofickej a Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského*, 6. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 9–31. p.

Mészáros András 2020. Irodalomtudomány a magyar tanszéken a rendszerváltásig. Hagyomány és kontextus. In Misad Katalin–Csehy Zoltán (szerk.): *Monumenta Posoniensia. Tanulmánykötet az önálló pozsonyi magyar tanszék megalakulásának 60. évfordulója alkalmából.* Pozsony, Szenci Molnár Albert Egyesület, 34–53. p.

Párkány Antal 1975. *Sas Andor helye a csehszlovákiai magyar kulturális életben.* Bratislava, Madách.

Popély Árpád 2006. *A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992.* Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.

Szalatnai Rezső 1963. Sas Andor (1887–1962). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 67. évf. 3. sz. 401–402. p.

Szerényi Ferdinánd 1933. Könyvszemle. *Magyar Figyelő*, 1. évf. 1–2. sz. 161. p.

Turczel Lajos 1962. Búcsú Sas Andortól. *Irodalmi Szemle*, 5. évf. 5. sz. 507–508. p.

Turczel Lajos 1967. *Két kor mezsgyéjén.* Bratislava, Tatran Magyar Üzem.

Turczel Lajos 1973. Elnöki megnyitó. In Studeníková, Etela (szerk.): *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského XXV.* Bratislava, Univerzita Komenského, 3–5. p.

Turczel Lajos 2002. A tanszék múltja és jelene. In Kiss Jolán–Madarásová, Jitka (szerk.): *A pozsonyi magyar tanszék múltja és jelene. A Comenius Egyetem magyar tanszékének 40 éve. Minulosť a prítomnosť Katedry maďarského jazyka a literatúry. Štyridsať rokov Katedry maďarského jazyka a literatúry Univerzity Komenského v Bratislave.* Pozsony/Bratislava, Kultúrny Inštitút Maďarskej republiky–Vydavateľstvo Kalligram, 7–12. p.

Vass László 1938. A kiművelt emberfő hiánya. *Magyar Nap*, 1938. február 20.

Katalin Misad

Stages in Andor Sas's Teaching Career

In this paper, I have primarily tried to give an overview of Andor Sas's pedagogical activities, but I could not ignore—at the level of mentioning—his scientific and translation activities as a high school teacher, then as a college and university lecturer, and his most important works as evidence of this. His works in history, literary and intellectual history, archival and economic history are currently awaiting evaluation or re-evaluation, while stimulating new research based on multiple approaches.

Csehy Zoltán

Sas Andor és a (cseh)szlovákiai magyar irodalom

Zoltán Csehy
Andor Sas and the Hungarian Literature in (Czecho)Slovakia
Keywords: Hungarian literature; minority literature; Andor Sas; cultural and political ideologies; Sovietization; literary criticism

„Sok ember olyan, mint a kaméleon: tetszéseként válthat színt. Sok olyan, mint a vitorla: magában mozdulatlan áll; de minden támadó szélnek enged, s annak változásaként változtatja irányait, most éjszak, majd dél felé. Sok ember eszközzé tétetik; mert egyébre nem való. Sok eszközzé teszi magát, hogy saját célait érje el. Ez gonosz, amaz együgyű; s reájok támaszkodván, mindenikben kárt vallhatsz" – írja Kölcsey Ferenc a *Parainesis*ben. (Kölcsey 2008, 232–233. p.) Kamélon, vagy vitorla volt-e Sas Andor? Eszközzé tette-e magát, vagy őt használták eszközként?

A sokféle érdeklődés és a sokféleképpen traumatizált és fertőzött szociokulturális légkör bonyodalmas viszonyrendszerében nehéz választ adni egy ilyen esszébe illő kérdésre. A szlovákiai magyar irodalomtörténetekben „enciklopédikus érdeklődésű és felkészültségű" egyéniségként jelenik meg (Szeberényi 2000, 34. p.), aki már fiatalon elismerésre méltó alapozottságú irodalomtudományi munkákat és elmélyült bölcseleti recenziókat publikált az *Egyetemes Philológiai Közlöny*ben és a korszak számos más, kiemelkedő fórumában. 1910-ben írt például egy különlenyomatként is kiadott, pozitivista keretek között maradó, de a szellemtörténeti irány egyes aspektusaira is kikacsintó jelentős Hölderlin-tanulmányt. (Párkány 1975, 11–19. p.; Mészáros 2021, 3–24. p.) Madáchról és Hegelről az *Athenaeum*ban publikált dolgozatát Szerb Antal irodalomtörténete is hivatkozta. (Szerb 1934, 109. p.)

A modern recepció szerint eleve nagyobb volumenű gazdaság- és kultúrtörténeti munkái hosszabb távon pozitívabb fogadtatásra találtak, mint irodalomtudományi írásai, és alighanem időtállóbbaknak is bizonyultak. Fried István elismeri, hogy ugyan „Madáchról, Hölderlinről fontos mondanivalója akadt", ám Sas kutatásainak központi terepe szerinte elsősorban „a gazdaság- és a művelődéstörténet" volt. (Fried 1974, 534. p.) Görömbei András is inkább a történészek közé sorolja, és az 1945 utáni korszakról szóló irodalomtörténetében munkásságát nem is tárgyalja. (Görömbei 1982, 54. p.) Sas 1945 utáni működéséről a Comenius Egyetemen ugyan született egy szak-

dolgozat Jaroslava Pašiaková vezetésével, de irodalomtudományi munkásságára vonatkozólag ebben sem találni lényeges meglátásokat. (Flaskár 1973)

Írásom tárgya a (cseh)szlovákiai magyar irodalom problematizálásának, illetve értékelésének megjelenése Sas munkásságában. A terep a vártnál szűkebb és sikamlósabb, s talán nem árulok el titkot, hogy alighanem a gazdag Sas-repertoár marginálisabb része. A téma nehéz korszakokban bukkan fel, a történelmi kontextus színjátékaihoz még a legdörzsöltebb kaméleon is nehezen idomul, a fényes és kevéssé fényes szelek is össze-vissza cibálják a vitorlát. Az életveszélyes színtükröző játékok és az egyre viharosabb, szeszélyesebb szelek nem kedveznek a maradandó értékek létrejöttének, főként akkor, ha az alkotó nyilvános térben mozog és folyamatos megfelelésre kényszerül.

Sas Andor 1932-ben költözött Pozsonyba (Párkány 1975, 47. p.), bekapcsolódott a frissen alakult Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság munkájába, intenzíven publikált a *Magyar Figyelő* hasábjain. E publikációk között találjuk az első szlovákiai magyar irodalmi tárgyú írását is, egy meglehetősen gyenge és langyos recenziót az Alžbeta Göllnerová által szerkesztett, Pavol Bujnák tiszteletére kiadott emlékkönyvről. (Sas 1935, 244–246. p.) Bujnák a pozsonyi hungarológia történetének egyik legsötétebb karaktere, a nacionalista szervilizmus és az ideológiailag determinált karrierista áltudós iskolapéldája Göllnerovával együtt. Bujnák nacionalista kultúraszemléletének csúcsa alighanem az 1933-ban publikált *Literatúra maďarská na území ČSR* (Magyar irodalom a Csehszlovák Köztársaság területén) című dolgozat, mely területi alapon szlávosítja el utólagosan is a magyar irodalom aktuálisan Csehszlovákiára eső részét. (Bujnák 1933, 378–390. p.) Bujnák ténykedéséről Vájlok Sándor közölt radikális bírálatot Vajtay Dénes álnéven egy évvel Sas Andor recenziója előtt: „A tanulmány, melynek egyedüli célja kimutatni azt, hogy mit köszönhet a magyar irodalom Szlovenszkónak, lojális nemzetieskedésében politikai mellékíze miatt sokszor a nevetség határán jár. Eltekintve attól a dilettáns kritikai módszertől, mely a művészetet nem a műben és annak szellemiségében keresi, hanem az író őseitől és tartózkodási helyeitől teszi függővé, leginkább a tanulmány szelleme hibáztatható. Tárgyilagosságot, tárgyi hozzáértést hiába keresünk benne, a szerkezet ereje, színe csak egy feladatot tart szeme előtt, hogy céljának megfeleljen. El is éri ezt. Az olcsó dekoratív nacionalizmus lehetetlen tárgyi tévedésekre vezeti a szerzőt és erőltetetté tette a tanulmányt.” (Vajtay 1934, 124. p.)

Bujnák irodalomtudományi és nyelvészeti munkái meglehetősen csekély értékű, sőt olykor kifejezetten áltudományos művek sora. (Turczel 2004, 57. p.) Jiří Januška Bujnák prágai ténykedéseit kutatva 2012-ben tárt fel számos új dokumentumot, melyek egyértelművé teszik, hogy Bujnák célja az itteni magyarság „csehszlovák szellemben történő átnevelése” volt a prágai német egyetem „államellenes és nemzetellenes” lelkületével szemben. 1924-es habilitációs kérelmében sem tudományos erényeit állította előtérbe, hanem azt a tudatformáló nevelői munkát, melynek célja a csehszlovák hazafiság belenevelése lenne a csehszlovákiai magyar fiatalokba. (Januška 2012, 74–75. p.)

Alžbeta Göllnerová (később Gwerková), Bujnák tanítványa, Móricz, Kosztolányi, Szabó Dezső és Wass Albert regényeinek szlovák fordítója komparatisztikai munkáiba ugyancsak hagyta beszüremleni a zsurnálnacionalista ideológiát. Az említett emlékkönyvben sem hazudtolta meg magát, problematikus Mikszáth-tanulmánya, melyről Kniezsa István rövid kritikájában csak annyit jegyzett meg, hogy „a szerkesztő pedig Mikszáth Kálmánnak a tót néphez való viszonyát vázolja, de teljesen félreérti", kifejezetten botrányos. (Kniezsa 1935, 497. p.) De botrányosan nívótlan és torzító Göllnerová Eötvös-monográfiája is. Az ideológiai kiélezettségnek minduntalan engedő szerző még a releváns szakirodalmat sem ismeri. (Szalatnai 1938, 87–90. p.; Sárkány 1938, 548–549. p.) Az emlékkönyvben mindössze két sikerültebb munka akad: Emil Boleslav Lukáč Ady-tanulmánya és Zapf László úttörő dolgozata az ún. szlovenszkói magyar irodalomról. Még Párkány Antal, Sas iskolásan benevolens monográfusa is felrója Sasnak, amiért nem tett legalább egy elmarasztaló megjegyzést Göllnerová beteges nacionalizmusára, melynek alaptézise szerint a magyar nép „ösztönszerű ellenszenvet érez" a szlovákokkal szemben. (Párkány 1975, 83. p.) Sas udvarias és langyos, noha ekkor még aligha sejtheti, hogy a pozsonyi hungarológia és a vágyott magyar tanszék ügye 1959-ben majd az ő nyakába szakad. Mentségére legyen mondva, hogy az állami támogatásból megjelenő *Magyar Figyelő*t a cenzúra szemmel tartotta, az első duplaszámát el is kobozta, tehát az óvatosságra az aktivizmus mellett is minden oka meglehetett. Csanda Sándor viszont Sast a nemzetek közötti közeledés szinte kifogyhatatlanul naiv bizalommal megáldott munkásaként láttatta, s ezzel magyarázta Sas heroikus nagyvonalúságát: „Kapcsolattörténeti tanulmányaira az is jellemző, hogy a cseh és szlovák szerzőket (Kamil Krofta, Ján Kollár, Göllnerová) még akkor sem kritizálta, ha erre oka lett volna, mert munkásságukban azt értékelte, ami összekötő és nem elválasztó jellegű volt." (Csanda 1977, 275. p.)[1]

Sas Csehszlovákiában sorra állította elő saját lojalitásának emlékműveit: 1933-tól 1936-ig sorozatban jelenteti meg Masaryk-fordításait,[2] majd a bibliográfiák szerint

1 Csanda Sándor portrévá formálódó írása lényegében Párkány Antal Sas-monográfiájának kritikai bírálata ürügyén született. (Párkány, 1975)

2 Ezzel nincs egyedül. Sas betagozódott Váradi Aladár *A magyar Masaryk* projektjének fordítói közé (a munkát a Masaryk Művek Magyar Kiadóbizottsága irányította). Ugyancsak Masarykot fordít Szalatnai Rezső (*Erkölcsi problémák*, 1935), Donner Pál (*Politikai gondolatok,* 1935), dr. Szerényi Ferdinánd (*A nemzetiségi kérdés,* 1935) és dr. Váradi Aladár (*Az antiszemitizmus,* 1935). Sas Karel Čapek *Beszélgetések Masaryk Garrigue Tamással* című művét is lefordította: az első kötetet 1933-ban, a másodikat 1935-ben. Sas 1935-ben óriási mennyiségű, közel 500 oldalnyi szöveget ültetett át magyarra Masaryktól (*A modern ember és a vallás,* valamint az említett beszélgetőkönyv második része). Sas fordításait 1936-ban és 1937-ben újabb Masaryk-könyvek követték (*Hogyan dolgozzunk?* és a beszélgetőkönyv harmadik része). A magyar Masaryk-sorozat darabjairól összefoglaló kritikát Surányi Géza írt a *Magyar Figyelő*be. (Surányi 1935, 98–101. p.) A beszélgetőkönyv második kötetét ugyanott Hatvani János bírálta. (Hatvani, 1935, 102. p.), az elsőről korábban Szerényi Ferdinánd

1938-ban a *Dr. Beneš Eduárd pályája és műve* című (Sturm-Oswald) jelentéktelen brosúrát is lefordította magyarra. A háború, a holokauszt traumája után a vitorla ismét fordulni kénytelen, Sas az 1950-es években Klement Gottwald munkásságának is adózott egy fordítással. 1951-ben magyarította Gottwald *Köztársaságunk útja a szocializmus felé 1946–1948* című munkájának egy részét (az első kötetet Takács Sándor és Mayer Imre fordította, ez 1950-ben jelent meg a Pravda kiadó gondozásában, ezt követte a második kötet, Sas fordítása 1951-ben, ugyanott).

Sas intenzív és gondolkodó baloldaliságát az 1950-es évekre kemény sztálinizmussá fejlesztette. 1953-as *Történelmi és irodalmi tanulmányok* című könyve Gottwald, Lenin és Sztálin elképzeléseinek kis szlovákiai magyar apoteózisa. A második fejezet címe *(Dolgozókkal menetelő tudomány és irodalom)* egyben ars poetica és tudományos program is lesz a számára. A gyűjtemény egyetlen írást sem tartalmaz, mely a csehszlovákiai magyar írásbeliségre vonatkozna, ugyanakkor az új kisebbségi élet alapparadigmájának politikai hálózatát ijesztő opportunizmussal és a korszak jellegéből magyarázható pragmatizmussal feszíti ki. A legfrappánsabb és legpontosabb ítéletet alighanem Duba Gyula fogalmazta meg a könyvről: „Dicséretei sematikusak, nyelvezete azonban visszafogott. Bizonyos tudományos mértéktartás igényével ír, s nem lelkendezik. De megadja a császárnak, ami a császáré…" (Duba, 2012, 49. p.)

A csehszlovákiai magyar irodalomtörténet-írás kiemelt szerepet tulajdonít Sas Andornak (Fábry, Egri Viktor és Szabó Béla mellett) a „harmadvirágzás irodalmának megindításában". (Szeberényi 2000, 38. p.) Sas az *Új Szó*ban 1949-től azonnal hozzálát a „haladó magyar irodalmi hagyomány" terjesztéséhez. „Irodalomkritikai munkássága is számottevő. A minden irodalmi értéket menteni akaró, építő jellegű kritikát művelte" – írja Szeberényi Zoltán. (Szeberényi 2000, 39. p.) Dénes György közismert alapigazságként rögzíti Sasról: „Szívügye volt a szlovákiai magyar irodalmi élet. Bölcs és jóindulatú bírálatokkal segítette a fiatalokat, az indulókat, sosem fukarkodott tanácsot adni, s igyekezett mindent szétosztani ismereteinek gazdag kincstárából." (Párkány 1975, 138. p.)[3] Szalatnai Rezső szinte ugyanezt mondja: „Nemcsak a katedrán volt elsőrangú nevelő, hanem az irodalmi életben is: fiatal tehetségek felfedezője s irányítója a szlovákiai magyarok között." (Párkány 1975, 137. p.)[4] A tanárember saját tapasztalatból is tudja, hogy a bírálás vagy biztató útnak indítás nem kell, hogy írásban is meg-

írt. (Szerényi 1933, 161. p.) Fónod Zoltán Sas helyzetét így jellemezte: „Helyzeténél fogva arra kényszerült, hogy a polgári demokratikus állam iránti lojalitását bizonyítva csehszlovák államférfiak műveiből (Masaryk, Beneš, Krofta) vagy a róluk szóló kiadványokból néhányat magyarra fordítson." (Fónod 1993, 262. p.)

3 Eredetileg a *Hét* című lapban jelent meg nekrológként –des– szignóval: Dénes György 1962. Búcsú Sas Andortól. *Hét,* 7. évf. 36. sz. 5. p.

4 Ez az írás eredetileg az *Élet és Irodalom* hasábjain jelent meg Sz. R. szignóval, ugyancsak nekrológként: Szalatnai Rezső 1962. Sas Andor elhunytára. *Élet és Irodalom,* 6. évf. 39. sz. 12. p.

mutatkozzon, hiszen ez a tanári pálya szerves és egészséges részét képezi. Alighanem Sas Andor tehetséggondozó készsége is inkább láthatatlanul e pálya keretein belül maradhatott, hiszen a csehszlovákiai magyar irodalommal kapcsolatos, publikált írásainak száma viszonylag kicsi, a napilapos írásokat is beszámolva, és a témát igencsak tágan értelmezve mintegy 15–20 közlemény közé tehető. Ez ugyan valamennyire jelzi, hogy a csehszlovákiai magyar irodalommal való foglalkozás és a tehetséggondozás ténye valószínűleg nem pusztán az udvarias nekrológszólamok rutinmondata, de sejteti azt is, hogy Sasnak a csehszlovákiai magyar irodalommal kapcsolatban nem voltak nagyobb irodalomtörténészi vagy kritikusi tervei. A Sas-írások között mindössze egyetlen írás kifejezetten felfedező karakterű: Sas Duba Gyula korai karcolataiban éles szemmel látja meg az ígéretes írót. (Szeberényi 2000, 39. p.)

Sas 1950-ben S. A. szignóval írt lelkes ajánlót Egri Viktor *Fény a faluban* című drámájáról az *Új Szó*ban. Egri műve a „gottwaldi ötéves terv kulturális zónájának napja alatt érlelődött", a műfaja optimista játék, a kigyúló fény az intrikáló kulákokat is leleplezi, Kerekes Annuska pedig a gazdag parasztlegény helyett hozzámegy a derék villanyszerelőhöz. (Sas 1950, 4. p.) A szocialista realizmus esztétikai programját megvalósítani látszó mű sematizmusba fullad, ám Sas korának megannyi vonalas kritikusához hasonlóan Egri művében az új, forradalmi esztétikumot keresi. Egri Viktor pályájára Sas élénkebben figyelt: 1954-ben a *Márton elindul* című Egri-regényt is recenzeálta. A regényt ugyancsak társadalmi szempontból tartja fontosnak: a szocialista kultúráért zajló törekvések sikeres megnyilvánulását látja benne, mely az osztályharcos öntudatosulástól a „népközi testvéries elfogulatlanságban" feloldódó nacionalizmus kérdéséig sok társadalmi témát vet fel. (Sas 1954, 4. p.) Egri egy trilógia létrehozásán fáradozva alkotta meg a művet. A *Márton elindul* korábbi, *Fölkél a nap* (1928) című regényének az új kulturális elvárásrendszerhez igazított változata. Egri a korábban lélektanilag hitelesebb főhősből Görömbei András szavaival élve „a sematizmus közismert módszereivel formált" öntudatos pártmunkást. Görömbei meggyőző érvelését azzal is megerősíti, hogy a regényt már Fábry Zoltán is reménytelenül elhibázottnak tartotta. (Görömbei 1982, 125. p.)

Sas tárgyat nemegyszer a kortárs irodalom sematikus munkáiból választ. Ilyen alapanyag például Bakó László kárpátaljai költő *Rohanó évek sodrában* című verskötete is, melyről Sas is írt recenziót. (Sas 1957, 7. p.) Ezekben a szövegekben nem pusztán egy új, a szovjet modellre támaszkodó esztétikai minőség kialakulásának lehetőségét érzékelte, hanem az ún. proletár internacionalizmus ideológiájának példáit is meglátta bennük, s ezt az általa választott idézetek is alátámasztják. Pl.: „Egyre szebb a kikelet, / orosz ukrán adj kezet /, járjunk tovább győztesen / örökifjú földeken." Bakó hozzávetőlegesen ugyanazt a szerepet töltötte be a kárpátaljai magyar irodalomban, mint nálunk Dénes György vagy L. Gály Olga. Bakó László munkáira a folyamatosan modelleket kereső új hazai irodalmi élet fokozottan odafigyelt, 1958-ban a *Hét* hasábjain Sándor László így jellemezte Bakó köteteit: „verseskötetei mind tudatosabban és formailag mind egyénibb és kiforrottabb hangon fejezik ki nemcsak a kárpátontúli magyar és ukrán mikrokozmosz problémáit, hanem korunk égetően fontos, általános mondani-

valóját is. Bakó László fő témaköre az alkotó, teremtő munka, amelynek mámora ott lüktet a szovjet emberek szívében, és amely sok új csoda véghezvitelére serkenti a dolgozó tömegeket." (Sándor 1958, 12. p.) Sas Kovács Vilmos kárpátaljai verskötetében 1958-ban is a szovjet kultúrpolitikai frissítő energiáit hangsúlyozta (Sas, 1958d, 4. p.), s Kovácsban a szovjet polgárban feloldódó magyar költő ideális profilját pillantotta meg.

Sas *Dávid Teréz társadalmi színműve* címmel írt ismertetést a *Lidércfény* szlovák nyelvű előadásáról. (Sas 1958a, 7. p.) Noha a „földbirtokosság csökevényeivel terhelt dekadens család" regenerálásában a főhősnő nem veszi ki maximálisan a részét, a darab Sas szerint mégis jelentős. A *Lidércfény* valóban viszonylagos sikerdarabnak számított a korszak irodalmában. Görömbei épp azt tartja a dráma egyik érdemének, amit Sas kifogásol, nevezetesen a „két társadalmi osztály atmoszférájának sikerült rajzát". (Görömbei 1982, 205. p.) A szlovák és szlovákiai magyar fogadtatást a legtömörebben Tóth Tibor foglalta össze: „A darabbal foglalkozó beszámolók igen ellentétesek voltak, a szlovák napisajtó szinte egységesen pálcát tört a szerző és a színház dramaturgja fölött, a *Večerník* című esti lap kritikusa ízetlen elménckedéssel »áprilisi tréfá«-nak minősítette a *Lidércfény* bemutatóját, s ehhez az elítélő, negatív véleményhez csatlakozott két magyar hetilap, az *Új Ifjúság*, majd a rádióbemutatót oly lelkesülten kommentáló *A Hét* is. Ugyanakkor szlovák részről a *Kultúrny život*, az írószövetség hetilapja, a magyar nyelvű lapok közül pedig az *Új Szó* igyekezett tárgyilagosságát megőrizve értékelni Dávid Teréz darabját és kijelölni helyét a szlovákiai drámaírásban." (Tóth 1958, 1418. p.) Sas Andor *Új Szó*-beli kritikája tehát Tóth szerint a korabeli írások között a tárgyszerű értékelések közé sorolható.

Sas Duba Gyula humoreszkjeiről 1959-ben írt recenziója (Sas 1959a, 6. p.) az egyik legjobb, legszakmaibb irodalmi írása: a humor természetrajza Sast eleve foglalkoztatta, a kontextusrajz is ennek megfelelően a szokásos társadalmi-politikai erővonalakat elmosva poétikaivá alakul át. Sas meglátása szerint Dubát „mértéktartó, a jó ízlés határaira jellemző vidámság jellemzi", noha Karinthy Frigyes hatása talán még túlságosan erőteljesen van jelen nála a saját hangért való küzdelemben. Sas jótékony „bábáskodását" Gály Iván örökítette meg: Dubát egyenesen Sas Andor felfedezettjének mondja, „akinek az akkor 24 éves szerző, a kassai gépészeti felsőiskola érettségiző diákja három kéziratot küldött. A *Költővé lettem*, az *Újjászületés* és a *Felleg Kelemen súg* című írások Sas Andor felfigyeltető jegyzeteivel ellátva a *Fáklya* 1954. júniusi számában jelentek meg". (Gály 1959, 320. p.)

Sas Győry Dezsőről 1960-ban írt a *Szabad Földműves*ben egy köszöntőszöveget, melyben a Győry által képviselt politikai magatartásformákat teszi hangsúlyossá. (Sas 1960, 5. p.) Mécs Lászlót meg nem nevezve („egy itteni papköltő édeskés lírai termékei"), de rá utalva pozicionálja mintegy ellenpéldaként Győry értékesebbnek vélt líráját. A szerzők társadalmi pozicionálásának marxista maximái az irodalmi élet úgynevezett polgári hagyományainak ösztönszerű bírálatát is maga után vonja. Az *Amit az irodalmi élet a Nagy Októbernek köszönhet* című eszmefuttatás a szocialista irodalompolitika erényeit igyekezett számbavenni. (Sas, 1958b, 7. p.) A szocialista vívmányok Sas sze-

rint a következők: az írók kizsákmányolásának megszűnése a magánkiadók által, a zavartalan alkotómunka feltételeinek megteremtése, a stabil honoráriumok. A szocialista kultúra szerinte tematikus gazdagságot eredményezett, és az olvasó tömegek „hallatlan" megnövekedését hozta magával. Az íróvá nevelés programja is kiemelten fontos pozícióba került: „a nem polgári eredetű, tehát avult hagyományok által nem béklyózott egyéniségek kiemelése irodalmi munkára proletár,- általában plebejus és elfogulatlan értelmiségi körökből" kulcsfontosságúvá vált. A szovjet irodalom kezdettől „őrködött az irodalom kártevőinek elszigetelésére, mert voltak olyanok is, akik arccal hátrafelé, a letűnt múlton siránkozva próbálták forgatni a tollat" – írja meglepően zavaros cikkében az amúgy általában kiegyensúlyozott nyelvezetű Sas. Az új eszmék illusztrálására és a tömegek megelégedésére szolgáló szovjetizált irodalom jegyében kibomló koncepció azonban Sas lelkesedését később kételyekkel is megtöltötte. A *Széttekintés egy kritikus műhelyében és a kritika feladata körül* című 1959-es írása ugyan Turczel Lajos *Írások mérlegen* című könyvéről szól, de a marxista alapozású műbírálat általános kérdéseit is számbaveszi. Sas itt is elmondja, mennyire új jelenség a hagyományos kritika mellett, hogy egyre nagyobb teret kapnak „az olvasó tömegek kollektív kritikai megnyilvánulásai a mind sűrűbben tartott nyilvános megbeszéléseken, vitaösszejöveteleken". Turczelben az úgynevezett pedagógiai kritika megtestesítőjét látja meg, s bár helyenként finoman a tudomására hozza, hogy módszere talán nem elég marxista, mert az igazi marxista „a dialektikus fejlődés menetében magyaráz és értékel jelenségeket", végeredményben elismerősen veszi tudomásul az általa képviselt új tendenciákat. Olyan érzésünk lehet, mintha a szöveg egy idő után okos, tettetett szigorral megírt, figyelemelterelő, vagyis végső soron védelmező látszatkritikává válna, mert az explicit vonalasság hiányának kifejtő bírálata helyett Sas csupa felszíni elembe köt bele. Turczel pl. megrovásban részesül, mert a Toldit a magyar irodalom „örök kincsének" nevezi időtálló érték helyett. (Sas 1959b, 8. p.)

Sas 1958-ban írt kritikát Rácz Olivér *Kassai dalok* című verskötetéről, melyet a líra hangulatteremtő erejéről szóló fejtegetéssel indít, majd azon nyomban a világkép lírai megteremthetőségének terepeire kormányozza a figyelmet. A költő feladatot kap, a „korélményt" kell adekvát módon kifejeznie, Sas elsősorban a „politikai" verseket elemzi, és egy-egy Kassa-történeti csemegénél örömmel el is időz. Ráczot a „polgári jellegű emlékek" foglalkoztatják, ráadásul a „a dekadens költészetre emlékeztető árnyalással", és Sas szerint szerencséseb lenne, ha a lírája jövőorientáltabb lenne. „Rácz Olivérre a Nyugat folyóiratnak magas esztétikai kultúrát képviselő, de öncéloskodó iránya hatott" – von mérleget. (Sas 1958c, 139. p.) „A költészet ne legyen túlzásba vitt önelemzés, rejtélyes mélységek keresgélése egy befelé irányított reflektor vagy látcső segítségével, hanem pezsdítsen, terjesszen napfényt s ez fokozza az életkedvet, az alkotó a közösségért munkálkodó tettvágyat" – teremt programot a kritikus Rácz számára. (Sas 1958c, 140. p.) A kritika legizgalmasabb és ma is időtálló része bizarr módon a lándzsa és az alabárd szakszerű, történészi alaposságú megkülönböztetése: ez azonban poétikai értelemben se nem ront, se nem javít Rácz verseinek megítélésén. Sas mentségére legyen mondva, hogy csak közvetve sugallja a szocialista realizmus

poétikai irányelveit, tételesen ebben a szövegben ilyesmi nem jelenik meg. A kor kritikusainak jelentős része eleve képtelen arra, hogy a kötet belső világából teremtsen potenciális értelmezői keretet. Rácz megítélése Sas olvasatában nem egyedi, a Sas-tanítvány Turczel Lajos vagy a kor pártos vonalának szószólójaként ismert L. Gály Olga kritikái hasonló szellemben készültek. (Görömbei 1982, 194. p.) Rácz kötetének valóban súlyos hibája a nyugatos epigonizmus, de ez nem kultúrpolitikai-ideológiai hiányosság, hanem poétikai defektus.

Sas Zala József *Csallóközi útravaló* című könyvéről írt kritikája *(Realista hang a lírában)* kivételesen érdekes, mert egy regionális irodalomkoncepció felől nyit, s ennek a táj misztifikálása ad keretet. Számbaveszi a csallóközi előzményeket Amade Lászlótól Samarjay Károlyig, majd előbb a kötet anatómiájának matematikai leírása következik átlagszámítással (128 oldal, 75 vers, átlagban 4–6 strófa), majd azt fejtegeti, kell-e, lehet-e ismertetni a kötet „tartalmát". Zala József kis karakterrajzát megteremtve egyetlen ugrással jut oda, hogy „Semmi olyanfajta küzdelmesség nem mutatkozik, mint amilyen Ady Endre költészetére jellemző". Zala József és Ady? Kapja fel önkéntelenül a fejét az olvasó. Csakhamar kiderül, hogy itt nem ekvivalencia vagy mester-tanítvány viszony áll fenn, hanem kontraszt, méghozzá kifejezetten éles. Sas hangsúlyozza, hogy Zala szerencsére nem dekadens, „sehol semmi titánkodás, semmi megfeszült igyekvés" (Sas 1959c, 316. p.), helyette viszont van természetesség, egyszerűség, „nyugodt optimizmus", vagyis realizmus. Sas szerint Zala sokkal inkább emlékeztet Arany Jánosra vagy Tompa Mihályra, bár egy bekezdéssel később már a József Attila-hatás és a tőle való elkülönülés kérdéseivel küszködik. Sas eszmefuttatásának nem igazán esztétikai tétjei vannak, hanem társadalmiak, a költészetet valamiféle párhuzamos tükörpozíciónak látja, talán ez magyarázza az irodalomtörténetinek álcázott, ám végeredményben munkásosztály- vagy néptörténeti párhuzamok láncolattá fűzését is. Elhibázott vagy ma nevetséges szakaszokat emel ki a könyvből (mentségére legyen mondva, hogy Zala könyvében nem könnyű jó verset találni). Sas pl. egy orosz katona verses leveléből idéz, melyet amerikai társához intézett:

> „A nép egyformán óhajt békességet
> nálunk és túl az óceánon is;
> álljatok mellénk a megértés végett,
> igaz barátként. Üdvözöl, Borisz." (Sas 1959c, 317. p.)

Sas pozitív kritikai megfigyelései sem javítanak Zala későbbiekben is végletesen sematikusnak tartott, „irodalmunk történetének legnagyobb verskonjunktúrája idején" született verseinek megítélésén. (Szeberényi 2000, 117. p.)

Sas ugyancsak 1959-ben írt portrét Forbáth Imréről *Egy költő, aki harcos, hű fia korának* címmel. Önéletrajzi versek ürügyén bontja ki a pályaképet, melynek lényege, hogy „Forbáth csüggeteg átmeneteket leküzdve hű maradt a kommunizmus nagy eszméjéhez". (Sas 1959d, 152. p.) Egyes „divatszerű izmusok"-nak köszönhetően Forbáth „a kábulatos beszéd ingoványán próbált lépéseket tenni" (Sas 1959d, 153. p.), ám

amiben igazán nagy lesz, az a szocialista rapszódia műfaja. Forbáthot Sas alapvetően értékként láttatja, s ez nem is annyira költészeti teljesítményével, mint inkább életpályájának és baloldali, marxista elkötelezettségének tulajdonítható. Forbáth és Győry Dezső Sas rendszerében etalonképző szerepűnek mutatkozik a csehszlovákiai magyar irodalom alakulástörténetében.

Sast az ún. haladó hagyományok keresése motiválta Vághi Miklós-portréjának (a szövegben később Vági, 1920–1943) megalkotására is 1961-ben. Vági Kirgizföldön született, ahol apja hadifogolyként nősült meg, majd ahonnan visszatért Kassára, ahol saját kiadásban 1939-ig két kötetet is kiadott, s így vált a Horthy-rendszer célpontjává. *Fogjunk fegyvert* című versét nyilvánosan osztogatta, ezért izgatásért ítélték el, majd az ügy Budapestre került, 1940-ben pedig a *Magyar Nemzet* Sas szerint *Tízhónapi börtönt kapott a kassai borbélylegény egy kommunista versért* címmel tárgyalta az ügyet. (Sas 1961, 666. p.)[5] Hasonló meghurcoltatás éri, mihelyt új kötetet akar kiadni. Sas ezután Ady-epigonizmusára hívja fel a figyelmet. A hatalmas Vági-citátum ijesztő, de létező költői erejét egy öngyilkos naivitásig feszülő spontaneitás adja, de az idézett vers a versben megszólaló én mártírságig fokozott hipertóniája politikai közhelyekbe szédül. Sas azonban kegyes felmentést ad a valóban vakmerő, tragikus sorsú, vélhetőleg munkaszolgálatosként a Don-kanyarban elpusztult fiatalembernek: „nemcsak a kiérlelt, művészi értékű verses alkotások tartoznak az irodalom történetébe, hanem a feléjük való törekvések is, az irodalmi érdeklődés, az átlagos kísérletek talaján kibontakozó színvonal, az egyes író kapcsolata a társadalmi körülményekkel, viaskodása rosszul s emberhez méltó törhetetlensége boldog közösségi élet feltételeinek kiharcolására." (Sas 1961, 668. p.)

Sas Andor csehszlovákiai magyar irodalomról szóló írásai több, ideológiailag másként, de szinte folytonosan fertőzött korszakokban készültek. E szövegekben Sas nem alkotott meg koherens kritikusi nyelvet, nem fejlesztett ki értékképző és értékmentő technikákat, kritikai reflexiói, eszmefuttatásai jobbára elnagyoltak maradtak, és a társadalmi mozgások párhuzamaiként, ideológiai illusztrációkként elgondolt sémákra épültek. A poétikai megfontolások minduntalan a háttérben rekedtek, folyamatrajzok nem készültek, a művek számbavételénél és ambivalens kezelésénél aligha történt

5 Az adat hiteles, a *Magyar Nemzet* 1940. márc. 10-ei, 57. számában valóban van egy ilyen című rövidhír a 19. oldalon. A 19 éves fiú itt Wurm Mihály néven szerepel. „A Kúria szombaton fellebbezés folytán tárgyalta Wurm Mihály 19 éves kassai borbélysegéd és Zsurabló Anna gépírónő bűnügyét. A borbélysegéd *Fegyvert a kézbe* címmel verset írt, amely kommunista szólamokat és izgató jellegű kijelentéseket tartalmazott. A verset Zsurabló Anna sokszorosította. Az ügyészség Wurm ellen izgatás bűntette miatt emelt vádat. A kassai törvényszék Wurm Miklóst annak idején kéthónapi fogházra ítélte, míg a gépíró kisasszonyt felmentette. A Kúria a szombati tárgyaláson megváltoztatta az alsóbíróságok ítéletét és Wurm Miklóst tíz hónapi börtönre ítélte, de bűnösnek mondotta ki Zsurabló Annát is, akit egyhónapi fogházra ítélt, a büntetés végrehajtását azonban háromévi próbaidőre felfüggesztette."

több, a kritikai esemény tulajdonképpen elmaradt, ráadásul a kritikák nyelvezete is a legtöbbször leckefelmondósan sematikusra sikeredett.

„Mi tette Sas Andort olyan szeretve tisztelt emberré, hogy akik még ismerhették, csak a nagyoknak kijáró jelzőkkel tudják jellemezni? Hogy mindazt, amit tett, igazi szenvedéllyel tette? Vagy fáradhatatlansága, teljességre törekvése, mindenre odafigyelése? A tudományos pontosság iránti alázata? Kifogástalan jelleme, amellyel a kiváló pedagógus példaképpé tudott nőni diákjai szemében? Az a képessége-e, hogy teljes lényével azonosulni tudott mindenkori munkájával, s mindezt nem a babérok megszerzésének szándékával? Azt hiszem, mindez együtt, s még egy apróság, ami az igazán nagy egyéniségnek mindig sajátja: szerénysége" – írta Haraszti Mária Sas Andor 100. születésnapjára. (Haraszti 1987, 53. p.)

Sas Andor érdemeit ez az írás sem akarta elvitatni, ám az nem hallgatható el, hogy ma, amikor az alkotó ember egyénisége kényszerűen kihátrál a műve mögül és a szövegek magukra maradnak, Sas csehszlovákiai magyar irodalom terepén végzett tevékenységének írásban ránk hagyományozódott, nyilvános, elérhető része nem emeli őt a korszak jelentékeny irodalomtörténészei közé. „Ne a nagy írót vagy kritikust keressük benne! – írta Sasról 1965-ben Balázs Béla. – Tiszteljük, becsüljük és értékeljük őt úgy, mint jeles nevelőt, mint példamutató embert, mint a csehszlovákiai magyarság szellemi életének fáradhatatlan munkását." (Balázs 1965, 10. p.) Próbáljuk meg. Többet úgysem tehetünk.

Irodalom

Balázs Béla 1965. Igaz ember. Tegyük közkinccsé Sas Andor irodalmi hagyatékát. *Új Szó,* 18. évf. 92. sz. 10. p.

Bujnák, Pavel Dr. 1933. „Literatúra maďarská na území ČSR". In: *Československá vlastivěda VII*. Praha, Sfinx, 378–390. p.

Csanda Sándor 1977. Pályaképvázlat Sas Andorról. *Irodalmi Szemle*, 20. évf. 3. sz. 274–275. p.

Duba Gyula 2012. Emlékezzünk régiekről. Három évforduló okán. *Irodalmi Szemle*, 55. évf. 8. sz. 46–51.p.

Flaskár Izabella 1973. *Dr. Sas Andor munkássága 1945 után.* Bratislava, FiF UK. (Jelzete: DP 32.)

Fónod Zoltán 1993. *Üzenet. A magyar irodalom története Cseh/Szlovákiában 1918–1945*. Pozsony, Madách–Posonium.

Fried István 1974. Sas Andor: A koronázó város a bécsi kongresszustól a nagy márciusig. 1818–1848. *Helikon*, 20. évf. 3-4. sz. 534–535. p.

Gály Iván 1959. A nevettetés művészete. Duba Gyula szatírái és humoreszkjei. *Irodalmi Szemle*, 2. évf. 2. sz. 319–321. p.

Görömbei András 1982. *A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Haraszti Mária 1987. Bőséggel termő fa. Száz éve született Sas Andor. *Irodalmi Szemle*, 30. évf. 1. sz. 53–55. p.

Hatvani János 1935. Karel Čapek: Beszélgetések Masaryk Garrigue Tamással. II. kötet. *Magyar Figyelő*, 3. évf. 1. sz. 102. p.

Januška, Jiří 2012. Dějiny výuky maďarštiny a maďarské filologie na českých univerzitách. *Acta Universitatis Carolinae*, tomus 52, fasc. 2, 69–100. p.

Kniezsa István 1935. *Pavlovi Bujnákovi ctitelia, priatelia, žiaci.* Századok, 69. évf. 1–3. sz. 496–497. p.

Kölcsey Ferenc 2008. *Összes költeményei. Nemzeti hagyományok. Parainesis*. Budapest, Osiris.

Mészáros András 2021. Sas Andor fiatalkori írásai. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 23. évf. 4. sz. 3–24. p.

Párkány Antal 1975. *Sas Andor helye a csehszlovákiai magyar kulturális életben.* Bratislava, Madách. (Eredetileg szigorlati munkaként íródott a pozsonyi Comenius Egyetem magyar tanszékén, jelzete: RIG 1388.)

Sándor László 1958. A kárpátontúli magyar irodalom. *Hét*, 3. évf. 2. sz. 12. p.

Sárkány Oszkár 1938. Göllnerová Alžbeta: József Eötvös. *Századok*, 72. évf. 9–10. sz. 548–549. p.

Sas Andor 1935. Pavlovi Bujnákovi ctitelia, priatelia, žiaci. Usporiadala Alžbeta Göllnerová. *Magyar Figyelő*, 2. évf. 1–2. sz. 244–246. p.

Sas Andor 1950. Mit olvassunk? Egri Viktor: Fény a faluban, *Új Szó*, 3. évf. 208. sz. 4. p.

Sas Andor 1953. *Történelmi és irodalmi tanulmányok*. Bratislava, Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó.

Sas Andor 1954. Márton elindul. Egri Viktor trilógiájának első kötete. *Új Szó*, 7. évf. 6. sz. 4. p.

Sas Andor 1957. Magyar verskötet Kárpát-Ukrajnából, *Új Szó*, 10. évf. 69. sz. 7. p.

Sas Andor 1958a. Dávid Teréz társadalmi színműve. *Új Szó,* 11. évf. 105. sz. 7. p.

Sas Andror 1958b. Amit az irodalmi élet a Nagy Októbernek köszönhet. *Új Szó*, 11. évf. 316. sz. 7. p.

Sas Andor 1958c. Egy verskötet friss és hagyományt-őrző értékei. *Irodalmi Szemle*, 1. évf. 1. sz. 136–140. p.

Sas Andor 1958d. Egy személyben szovjet polgár és magyar író versei. *Új Szó,* 11. évf. 329. sz. 4. p.

Sas Andor 1959a. Egy fiatal humoristánk írásai. *Új Szó,* 12. évf. 293. sz. 6. p.

Sas Andor 1959b. Széttekintés egy kritikus műhelyében és a kritika feladata körül. *Új Szó*, 12. évf. 113. sz. 8–9. p.

Sas Andor 1959c. Realista hang a lírában (Zala József versei). *Irodalmi Szemle*, 2. évf. 2. sz. 315–318. p.

Sas Andor 1959d. Egy költő, aki harcos, hű fia korának. *Irodalmi Szemle*, 2. évf. 1. sz. 152–155. p.

Sas Andor 1960. Győry Dezső csehszlovákiai évei, *Szabad Földműves*, 11. évf. 24–25. sz. 5. p.

Sas Andor 1961. Versírásért pokoljárás — Vági Miklós emlékezete. *Irodalmi Szemle*, 4. évf. 6. sz. 666–668. p.

Surányi Géza 1935. A magyar Masaryk. Szerkeszti: Váradi Aladár dr. *Magyar Figyelő*, 3. évf. 1. sz. 98–101. p.

Szalatnai Rezső 1938. Egy szlovák Eötvös József-monográfia. *Korunk*, 3. évf. 1. sz. 87–90. p.

Szeberényi Zoltán 2000. *A magyar irodalom Szlovákiában I. (1945–1999).* Pozsony, AB-ART.

Szerb Antal 1934. *Magyar irodalomtörténet.* Cluj–Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh.

Szerényi Ferdinánd 1933. Karel Čapek–Sas Andor: Beszélgetések Masaryk Garrigue Tamással. *Magyar Figyelő*, 1. évf. 1–2. sz. 161. p.

Tóth Tibor 1958. Magyar drámaírás Szlovákiában. *Korunk*, 17. évf. 9. sz. 1416–1419. p.

Turczel Lajos 1995. *Visszatekintésesek kisebbségi életünk első szakaszára.* Dunaszerdahely, Lilium Aurum.

Turczel Lajos 2004. Bujnák, Pavol (címszó). In Fónod Zoltán (szerk.): *A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona 1918–2004*. Pozsony, Madách–Posonium, 57. p.
Vajtay Dénes 1934. „Csehszlovák hazai tudomány". Magyar irodalom a csehszlovák köztársaság területén. *Magyar Minerva*, 5. évf. 1–10. sz. 124–125. p.

Zoltán Csehy
Andor Sas and the Hungarian Literature in (Czecho)Slovakia

The subject of this article is the emergence of the problematization and evaluation of Hungarian literature in (Czecho)Slovakia in the work of Andor Sas (1887–1932), especially in his work as a critic. Sas's works were created in ideologically infected times, and this is also reflected in the language and perspective of the texts. Sas primarily dealt with the Hungarian literature in Slovakia in his journalistic critical texts, cultivating what is known as pedagogical criticism. In the memory of his contemporaries, he lives as one of the most significant shapers of minority literature, as a supporter of young talents, but based on his remaining writings, this exceptional role is dwarfed. In the 1950s, Sas showed himself to be a supporter of literary Sovietization, and most of his literary political texts can be interpreted as a demonstration of loyalty. On the other hand, Gyula Duba's discovery as a writer is proof that he was also able to assert more serious aesthetic points of view.

Csanda Gábor

Sas Andor posztumusz publikációi*

Gábor Csanda
Posthumous Publications of Andor Sas
Keywords: legacy and afterlife; Bratislava; Bratislava Jewry; Jews in Bratislava; legal and economic history; persecution of Jews in Slovakia between 1939 and 1945

Bevezető helyett a Sas Andor-művek utóéletében bekövetkezett legutóbbi örvendetes kutatásokat szeretném említeni.

A jelenkori jó helyzet e téren elsősorban a történész Gaucsík István fáradhatatlan – évtizedek óta tartó – gazdaságtörténeti kutatásainak és publikációinak köszönhető, melyek a Sas-kép folyamatosan frissülő megőrzését-alakítását eredményezték.[1] Gaucsík nem mellesleg a Szlovák Nemzeti Múzeum Levéltárában található Sas-hagyatékot is megvizsgálta és elemezte.[2] Nagyon fontos új szempontokkal és adalékokkal, tisztázó tényekkel szolgál Sasról legújabb tanulmánya is, melyben a szakmai párbeszédet sürgeti. (Gaucsík 2021)[3]

* A dolgozat a *Sas Andor helye a (cseh)szlovákiai magyar tudományos életben* című, a Comenius Egyetem BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke és a Szenczi Molnár Albert Egyesület által 2022. december 8-án megrendezett szimpóziumra íródott. Ugyanitt Misad Katalin SA oktatói tevékenységét tekintette át, Csehy Zoltán Sas Andor és a (cseh)szlovákiai magyar irodalom címmel, Mészáros András Sas filozófiatörténetileg vizsgálható írásairól adott elő, Gaucsík István pedig a SA gazdaságtörténeti munkásságáról nyújtott áttekintést.

1 Nemkülönben annak a népszerűsítő tevékenységének, melyet Sas életét s munkásságát tekintve kifejt: olyan szakmai és laikus rendezvények résztvevője és kezdeményezője, melyek a Sas-kép folyamatosan frissülő megőrzését-alakítását eredményezték. (Legutóbb a Pozsonyi Casino-beli előadása említhető: Elképzelt párbeszéd Sas Andorral. 2022. október 4.)

2 Mikrofilológiai vizsgálódásának eredményei közt két életrajzi is akad: megemlíti Sas Péter nevű fiával kapcsolatban, hogy „1945 februárjában Auschwitzban halt meg" (Gaucsík 2005a, 27. p.), valamint hogy családi neve nem Singer, hanem Spitzer volt, s közli a Spitzer szülők életrajzi adatait (Gaucsík 2021, 404. p.)

3 A tanulmány Sas két háború közti kereskedelem-, zsidó-, uradalom-és vállalkozástörténeti publikációit elemzi, valamint az 1955-ben megjelent uradalomtörténeti munkáját (*Egy kárpáti latifundium a hűbéri világ alkonyán. A munkácsi Schönborn-uradalom társadalmi és gazdasági viszonyai a XIX. század első felében*). Ez utóbbira nézvést leszögezi: „Általában elmondható, hogy megállapításai értékét kisebbíti, illetve bizonytalanná teszi az, hogy sok helyen – néha oldalakon keresztül – nincs sem levéltári forrásmegjelölés, sem hivatkozás a szakirodalomra." (Gaucsík 2021, 430. p.) Gl-nak ezúton is köszönöm a könyvét.

Másodsorban feltétlen kiemelendő a filozófiatörténész Mészáros Andrásnak Sas Andor fiatalkori írásait elemző tanulmánya (Mészáros 2021),[4] amely azért is hat a reveláció erejével, mert elsőként elemzi Sasnak azokat a tanulmányait és recenzióit, melyekből a szerző korai szellemi tájékozódása és a magyar filozófiatörténet-írásban játszott szerepe kirajzolódik. Ezek az írások Mészáros szerint „azokban a »boldog béke-időkben« születtek, amikor még nem »kényszerkorban« élt, és amikor azt írhatta és írta meg, ami intellektuálisan érdekelte, és amire műveltsége, szakmai felkészültsége predesztinálta". (Mészáros 2021, 4. p.) Ami egybecseng Filep Tamás Gusztávnak egy korai meglátásával: „Az ötvenes években az első korszak neves tudósa, Sas Andor, csatlakozván az uralkodó ideológiához, föladta polgári radikális eszményeit és elvesztette szakszerűségét". (Filep 1999, 91. p.)[5]

1. Sas Andor: A koronázó város a bécsi kongresszustól a nagy márciusig 1818–1848 (Bratislava, Madách, 1973, 334 p.)

A művet a Madách jelentette meg azzal a kiadói előszóval, hogy a kézirat szerkesztését Kosáry Domokos történészre (a későbbi akadémikusra és MTA-elnökre) bízta, mivel a szerzőnek már nem állt módjában végleges formába öntenie. „Hangsúlyozzuk azonban, hogy itt csak a szerző saját anyaga végső formájának kialakításáról volt szó, és nem kiegészítéséről esetleges további adatokkal." (Sas 1973, 5. p.)

Sas monográfusa, Párkány Antal szerint „a többszöri címváltoztatással egyidejűleg nem excesszív szándékú, de jelentős szövegcsökkentésre, helyenként átstilizálásra is sor került". Párkány összevetette az eredeti (értsd: a leadott szerzői) kéziratot a végsővel (értsd: a lektorálttal), s kimutatja, hogy az utóbbi terjedelme mintegy egyharmadával kisebb.[6]

A Párkány-féle monográfiájáról írt rövid ismertetőjében Szalatnai fájlalja a Sas-mű megrövidítését: „Tíz eredeti műve jelent meg könyv alakban, köztük található az 1973-ban, *sajnos, hiányosan kiadott* monográfia a reformkori Pozsonyról, elsőrangú, eredeti anyagot világosan bemutató munka." (Szalatnai 1976; kiemelés: CsG.)

Sasnak a posztumusz kiadott reformkori Pozsony-művét illetően egyedül a németországi emigrációban élő Peéry Rezsőnek[7] tűnt föl, hogy ebből a monográfiából a

4 MA-nak ezúton is köszönöm a tanulmányt.

5 A szakmailag csekély jelentőségű, szélesebb olvasóközönségnek szánt recepcióra Sas irodalomtörténészi teljesítményéről lásd: a napisajtóban Csanda 2012.

6 „Az eredeti kézirat 17 fejezete és 127 címe közül a kiadásra került könyv 4 fejezetet és 59 címet őrzött meg." (Párkány 1975, 121. p.)

7 Mint ahogy Peéry volt az – az állhatatosság és rendíthetetlenség régi magyar neveltjeként –, aki Párkány Sas-monográfiáját olvasva néhány megjegyzéssel a monográfusnál is azonnal jellemzőbb képet alkot Sasról és a korszellemről Szalatnai Rezsőnek: „A mi otthonunkat pusztító tájfunról is beszámol az értő fülnek ez a könyv! Mit kellett alkalmazkodnia, alázkod-

lényeg hiányzik: a reformkor magyar szereplői és mozgalmai, az országgyűlési ifjúság, a líceumi magyar tanulók, Petőfi… (Filep 2001, 162. p.)[8]

Miért kellett várni a kiadással egy évtizedet?[9] 1972-ben volt kettős Sas-évforduló, születésének 75., halálának 10. évfordulója; a munka „halála előtt a doktori védelemre már elő volt készítve". (Turczel 1977, 67. p.)

Nekrológjában Szalatnai is kész műként hivatkozik rá. (Szalatnai 1963, 132. p.) Még korábbi befejezést feltételez Kovács Endre írása, mely jellemzi a monográfiát, és már Sas halála előtt négy évvel kész műnek mondja: „Az elkészült mű mögött nem egy-két év megfeszített munkáját érezzük, hanem egy egész, kutatásban, elmélkedésben eltöltött gazdag életét." (y-j 1958, 103. p.) Kovács Endre elmondja, miként jutott a kézirathoz: „Sas Andor, a neves szlovákiai magyar tudós tisztelői és barátai az idős professzor tudta nélkül eljuttatták hozzám többszáz oldalas tudományos értekezését. Örömmel vettem kézbe Sas Andor kéziratát, mely a bécsi kongresszustól a szabadságharc idejéig terjedő korszakban tárgyalja Szlovákia fővárosának[10] életét. Várakozá-

nia, megalkudnia, hazudnia, hátrálnia szegény Andorkának, amíg a maga világát és szellemi örökségét részint torzítva, részint tagadva, részint átalakítva, szorgalmának roppant teljesítménye jogán elismerték végre! Hát ez a gerinchajlítás, alakoskodás, bújócska, álöltözetbe vedlés, hajbókolás az, amit mi nem vállaltunk, nem vállalhattunk […], talán azért, mert bennünket előzőleg nem tört meg az alkalmazkodásra, lojalizmusra nevelő, arra késztető emigránssors, mint szegény idősebb barátunkat, aki azonban e morális polka ellenére minden válság után eltalált a szakemberi tisztességhez és derék munkához […] Csak most éreztem meg igazán, milyen nehéz utat kellett megtenned!" (Filep 2001, 271. p.)

8 Peérynek ezeket a magyar vonatkozású hiányokat kritizáló, 1974. február 28-án írt levelére válaszolva Szalatnai (az év március 10-i levelében) írja: „Sas barátunk ezt a szöveget (a cseh és szlovák írók említése nélkül) 1940-ben adta nekem megőrzésre, én 1945-ben visszaadtam neki, s megmondtam, hogy a reformkori Pozsonyról nem lehet írni fél-portrét. Ugyanis kimaradt belőle a reformkor története […] Petőfi is, Kossuth is, mindenki. Mráz kényszerítette Sast, hogy vegye be a szlovák szereplőket. […] Sasnak nem volt magyar tudata, féltette pozícióját, nem merte vállalni a reformkori Pozsony magyar színeit. Így torz a könyv!" (Filep 2001, 162–163. p.)

9 Ezt a kérdést Fried István is fölteszi rövid recenziójában: „nehezen érthető, mi akadályozta ezt a Pozsony történetére nézve alapvetően fontos írásának kiadását – több mint tíz esztendőn keresztül." (Fried 1974, 534. p.)

10 A cikkben Pozsony helyett következetesen „Szlovákia fővárosa" áll. Ami a Sas-monográfia tárgyát képezve anakronizmus, s Kovács alighanem Pozsonyt is mondott, de ez így akkor, az '50-es években nem jelenhetett meg. (A beszélgetés bevezetőjében említődik, hogy Kovács Endrének is szülővárosa, ám ő valójában 1914-ben, hároméves korában költözött Pozsonyba a szüleivel.) Turczel megjegyzi, hogy a mű eredeti címét (*A diéták városának napjai a bécsi kongresszus idejétől a nagy márciusig 1818–1848*) sokkal alkalmasabbnak tartotta. (1977, 67. p.) Nem kizárt, hogy a címben a kiadó a Pozsony megnevezést kerülgette, noha Pozsony a műben végig Pozsonyként szerepel (a kiadói előszóban is). A könyv második, bővített kiadása már címébe foglalta a városnevet: P*ozsony, az egykori koronázó város a bécsi kongresszus-*

somat megindokolja a tudós szerző korábbi munkássága, de megokolta érdeklődésemet maga a választott téma is." (y-j 1958, 101. p.)[11] Az ötoldalas beszélgetés fele Sas kéziratos monográfiájáról szól.

A miért kellett a kézirat kiadásával ilyen sokáig várni kérdésre adható válaszok előtt pontosan tudnunk kellene, mit értünk „a kézirat" alatt. Itt célszerű utalni Szalatnainak arra az (e dolgozat 6. lábjegyzetében idézett) adalékára, mely szerint a szerző 1940-ben nála hagyta megőrzésre „a szöveget", amely szöveg azonban akkor még nem említett „cseh és szlovák írókat", s hogy Sas „a szlovák szereplők"-kel való későbbi megtoldását Andrej Mráz irodalomtörténész-kritikus[12] utasítására hajtotta végre. Vagyis olyan kéziratról van szó, melyet 1940-ben Sas már megírt, amelyen azonban (vélhetően az '50-es években, kilencéves egyetemi tevékenysége során) tovább dolgozott, toldozgatta-bővítette, míg végül tizenegy évvel halála után a szaklektor által harmadára csökkentve megjelent.

Az Irodalmi Szemlében Zalabai Zsigmond recenzeálja, röviden, felületesen; a Hétben Egri Viktor ismerteti a tartalmát; Párkány az Új Szóban, lényegében későbbi monográfiája vonatkozó fejezetét összefoglalva. Tárgyilagosan: Fried 1974.

2. Sas Andor: A szlovákiai zsidók üldözése 1939–1945 (Pozsony, Kalligram, 1993, 264 p. A szöveget gondozta és szerkesztette Csanda Gábor)

Még többet, több mint harminc évet kellett várni Sas következő kéziratának megjelentetésére. Ennek oka kétségtelenül az államszocialista rendszer bevett gyakorlata volt: a zsidókérdésről nem lehetett beszélni, publikálni, főként nem az első szlovák állam idején elkövetett gaztettekről vagy a holokausztról.[13]

---

tól a nagy márciusig 1818–1848 (Pozsony, Pannónia Könyvkiadó, 1995). (Nehezen érthető, miért engedte át a mű újraközlését a Madách egy másik kiadónak, mely újra kinyomtatta a korábbit változtatás nélkül [még a kiadó előszót is egy az egyben átvéve]; a bővítés a könyvben szereplő képekre vonatkozik. A második kiadás mérete és külleme arra enged következtetni, hogy szükség lehetett egy a városba látogatókat megcélzó Pozsony-könyvre, a Sas-mű azonban nem turisták számára íródott.) Mértékadónak Gaucsík István közlése tartható, aki a Szlovák Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött Sas-hagyatékot megvizsgálta; eszerint Sas Andor 1957. április 3-án átadta a Szlovákiai Szépirodalmi Kiadó magyar szerkesztőségének (ez volt a Madách elődje) 260 oldalas kéziratát, melynek címe: *Pozsony napjai a bécsi kongresszustól a nagy márciusig (1815–1848).* (Gaucsík 2005a, 34. p.)

11 1958 az Irodalmi Szemle indulásának éve, az eleinte negyedéves folyóiratnak ekkor két száma jelent meg.

12 Andrej Mrázt (1904–1964) 1941-ben nevezték ki egyetemi tanárrá, 1952-ben a Szlovák Tudományos Akadémia akadémikusává, 1953-tól a Comenius Egyetem (Univerzita Komenského) BTK szlovák nyelv és irodalom tanszékének vezetője. (Sas ugyanezen az egyetemen az 1959-ben alakult önálló magyar tanszéknek lett vezetője.)

13 Fazekas Józsefnek – a Kalligram Kiadó akkori főszerkesztőjének – a könyvbe szánt, de kéziratban maradt összefoglalója szerint: „Mindaz, ami Szlovákiában 1939 és 1945 között tör-

A kéziratról szélesebb körben a Párkány-féle Sas-monográfia adott elsőként tájékoztatást,[14] könyve 100–117. oldalain: „A fejezetek részleteinek sokaságából a nyilvánosság elé eddig nem került, hézagpótló dokumentumokat tartalmazó, figyelemre méltó adatokat is bőven nyújtó kéziratból néhány idézetet és összegező gondolatot ismertetünk" – írja bevezetésül, zárásként pedig megjegyzi, hogy „a szerző sokszor feleslegesen nagy energiát fordít a kevésbé fontos események részletező leírására", (101. p.) valamint hogy „olykor megszakadt a kiterjedt anyag folyamatossága, a felaprózódik a lényeg, aminek véleményünk szerint az anyag felhalmozása a legfőbb oka." (117. p.) A Párkány által vizsgált, cím nélküli, 390 oldalas kézirat „ismeretlen kezektől származó beavatkozások jegyeit viselte magán, mert nemcsak a másodpéldányok lapjaival, hanem más, már publikált kéziratokkal is össze volt keverve". (100. p.)

Magam apámnak, Sas egyetemi munkatársának hagyatékából jutottam a kézirathoz: Csanda Sándor évekig őrizgette, s többször is megpróbálta kiadatni, eredménytelenül. Az én példányom komplett volt, címmel ellátva, javítások nélküli számozott gépirat. A Juraj Špitzerrel való találkozásomkor, a kézirat szerkesztése során Špitzer is mutatott egy kéziratot, mely azonos volt az általam használttal, de annak töredéke, csak mintegy negyede; ő közölte azt is, hogy Sas több helyen is megőrzésre, mintegy biztonságba helyezte kézirata egy-egy példányát.

A kéziratot nyelvileg javítottam, ezenkívül apróbb stilisztikai javításokat hajtottam végre, és rövidítettem: az azonos vagy csaknem azonos részeket kihagytam belőle. Sas munkája sokkal inkább tűnt gyűjtőmunka eredményének, mint történeti összefoglalónak. Azt láttam, hogy a szerző – vélhetően az 1945 és 1948 közötti három évben – összegyűjtött minden számára hozzáférhető és akkor fellelhető dokumentumot, amely a Tiso-féle önálló Szlovákia zsidóságának jog- és vagyonfosztásával, deportálásával, majd likvidálásával volt kapcsolatos. Ezt a nagy mennyiségű, főként levéltári forrást azonban csak részben tudta rendszerezni és értelmezni, az adatolást, a forrásmunkákra való hivatkozást nélkülözve. A szöveghez a befejezése után sosem tért vissza, nem javítgatta, nem csiszolta. Esszéisztikus stílusából ítélve az ismeretterjesztés lehetett az elsődleges célja.[15]

tént, s ami e könyvben most az olvasó előtt feltárul, a szlovák történelem legvitatottabb és legérzékenyebb fejezete. Talán ezért nem meglepő az a tény, hogy az elmúlt évtizedek során a megjelentetésére tett eredménytelen, eleve kudarcra ítélt kísérletekhez hasonlóan Sas Andor könyve a hivatalos szervek és az udvari történetírás szemében ma is nem kívánt (nem támogatott) műnek számít." (Fazekas 1993)

14 Egészen pontosan Párkány egy napilapban közölt cikke, mely később a Sas-monográfia részeként is megjelent. (Dr. Párkány Antal: Kor- és irodalomtörténeti hagyaték. Sas Andor megtalált kéziratai. *Új Szó*, 1974. január 23., 4. p.)

15 Lévén pedagógus, a könyv fejezetein átsüt az okító-nevelő szándék. E tapasztalatok többsége napjainkig nem avult el, szemléltetésül egy konkrét példa: „A napi sajtó egyes számainak élete kérészélet. Régi lappéldányokat nem szokás elővenni és újra elolvasni. De amikor a

Röviddel a könyv megjelenése után a munkát Karsai László elemzi, igen kritikusan, s mind a szerző, mind a szerkesztő szemére veti – okkal – a tárgyi tévedéseket, pontatlanságokat, a hibás és történelmietlen elemzéseket, sorolva, s jelezve, hogy ez csak néhány kiragadott példa. „A fő problémát nem is ezek a tárgybeli tévedések és hiányosságok jelentik, hanem az, hogy Sas nem tud válaszolni a fentebb már jelzett kérdésekre: miért hagyták abba 1942 végén a szlovák hatóságok a zsidók deportálását, és a nácik miért tűrték ezt." (Karsai 1993, 237. p.) A szerkesztő mulasztásaira és következetlenségeire természetesen nincs mentség (hiszen a neve előtt még ez is szerepel: „a szöveget gondozta"): egyszerűen, ahogy a *Koronázó város* esetében Kosáry Domokost, itt is fel kellett volna kérni egy szaklektort. A szerzőére viszont több is van: Sas egyedül, magányosan, idegen és ellenséges közegben, a magyarok teljes jogfosztottsága éveiben, még erősen zsidóellenes közhangulatban végezte munkáját, feltehetően titokban, nyomorogva,[16] állás nélkül, valamint az idő tájt még a holokausztkutatás is gyerekcipőben járt. Amit kijegyzetelt és megfogalmazott, azt nem volt módja ellenőrizni vagy ütköztetni, s miután munkáját befejezte, nem korrigálta, nem javítgatta, vélhetően fiókja mélyére süllyesztette.

Karsai László ugyanakkor megemlíti, hogy a Sas-könyvnek a szlovákiai Zsidó Tanácsról szóló fejezete (66–86. p.) „igen sok értékes és érdekes adalékot közöl. Gyanítható, hogy apparátusának munkáját közvetlen közelről ismerhette". (Karsai 1993, 239. p.)

Példa a könyv kedvező fogadtatására: Tóth 1993, 273–274. p.; Zeman 1996, 110–112. p.[17]

Máig idézett munka; legutóbb lásd: Lang 2022.

3. Sas Andor: A pozsonyi zsidóság 18. és 19. századi jog- és gazdaságtörténetéhez. Fórum Társadalomtudományi Szemle 2005/4., 7. évf. 269–284. p.

A három posztumusz mű közül ennek a tanulmánynak a megjelenésére kellett a legtöbbet várni: a kézirat megírásának idejét a folyóiratközléshez utóiratot író Gaucsík István az 1930-as évek végére helyezi, ezek szerint 65 évvel keletkezése után jelent meg,[18]

sajtóban a gyűlölködés annyi éven és napon keresztül megszakítás nélkül folytatódik s napról napra megújul, akkor az újság közleményeinek kérészjellege megszűnik. Ha nem veszik is elő a régi példányokat, az, amit az újságok állandóan ismételnek, tartós nyomot hagy az olvasók mentalitásában." (Sas 1993, 207. p.)

16 A „nagy nyomorban" élő Sas sorsa 1946-ban és 1947-ben „egyike a legnagyobb magyar tragédiáknak" – írja Sas érdekében barátai közbenjárását kérve Jászi Oszkár. Idézi Tóth 2022, 251. p.

17 Tóth László a művet a csehszlovákiai magyar történetírás egyik csúcsteljesítményének nevezi, a szlovákiai zsidóság történelmével foglalkozó szakirodalom egyik hiteles alapművének; Zeman László kiemeli a fejezetek tömörségét és logikáját, a feszes kompozíciót.

18 Fazekas Józsefnek, a folyóirat főszerkesztőjének kezdeményezésére, aki a szóban forgó lap-

Gaucsík szövegkritikai gondozásában, jegyzeteivel és utószavával (2005b.) Ez utószó szerint a kézirat „szorosan időrendben tárgyalja az eseményeket. A tudományos heurisztika szinte alig tapintható ki. A címmel ellentétben bővebben csak a 19. század első négy évtizedével foglalkozik. […] A pozsony-váraljai zsidóság társadalomtörténeti rajzának gerincét a kiváltságait őrző német polgárság és a zsidóság közti gazdasági és kereskedelmi jellegű konfliktusok okainak feltárása alkotja". (Gaucsík 2005b, 285.) Ez egyébként egy későbbi, német nyelvű, azonos tárgyú írás előzménye, de mindkettő adatolás nélküli: „Sajnos sem a német nyelvű, sem a most közzétett szöveg nem tartalmazza a felhasznált levéltári forrásokat, esetleg szakirodalmat." (Gaucsík 2005b, 285. p.)

Összegzés helyett, befejezésül talán megkockáztatható az a megállapítás, hogy a Sas-életmű szakmailag legértékesebb része a szerző gazdaságtörténeti munkái. Köztük talán az 1927-ben megjelent *Szabadalmas Munkács város levéltára (1376–1850)* c. kötete is,[19] melyet azonban Gaucsík – a munka alcímével összhangban – levéltári ismertetőnek nevez.[20] Bízvást igazat adhatunk neki abban, hogy Sas „gazdaságtörténeti tanulmányait hasznos lenne egy kötetben újraközölni". (Gaucsík 2005a, 33. p.) Mészáros András kutatásait ki lehetne terjeszteni Sas századeleji (a 20. század elején írt) tanulmányainak és recenzióinak teljes tartományára. Célszerűnek tűnik a 20. század eleji Sas-recenziók bibliográfiájának összeállítása is.[21] Bizonyosnak tekinthető, hogy Sas Andornak számos olyan, a szellemtörténeti vagy az irodalmi komparatisztika területét érintő dolgozata van, melyek okkal tarthatnak számot a mai olvasó érdeklődésére. Fontos volna megvizsgálni ugyane szempontból Sas cseh (esetleg német) fordításait (elsősorban a háromkötetes Čapek-munkát: *Beszélgetések Masaryk Garrigue Tamással*), vajon milyen minőségűek, s volna-e rájuk ma igény.[22]

számot teljes egészében a pozsonyi magyar tanszéknek, egykori és akkori oktatói dolgozatainak szentelte. A gépelt kéziratot Párkány Antaltól kaptam, számítógépbe gépelve őriztem meg, majd megkeresése után Fazekas József rendelkezésére bocsátottam.

19 „Eddigi ismereteink szerint ő alkotta meg az első korszak legmegalapozottabb történeti monográfiáját: *Szabadalmas Munkács város levéltára 1376–1850. A régi városi archívum történetének, anyagának és csoportosítási rendjének ismertetése."* (Filep 2003, 359. p.)

20 A művet Filep Tamás Gusztáv kimagasló eredményként értékeli, az 1931-es *Egy magyar nagybirtok történetéhez. A Schönborn-uradalom a 18. században* c. munkájával együtt. (Filep 1999, 34. p.) Gaucsík István a levéltári cseh nyelvű fordítását vizsgálta: Gaucsík 2021.

21 Talán itt célszerű megemlíteni, hogy Sas 1915 folyamán Sajó Andor néven is tett közzé rövidebb írásokat és recenziókat.

22 Felmerülhet a szlovákiai zsidóüldözést összefoglaló munkájának második, lektorált és javított kiadása is, bár *A szlovákiai zsidók üldözése 1939–1945* c. Sas-művet szerintem a legjobb volna másodszor nem kiadni, hanem meghagyni, minden tévedésével s hiányosságával együtt a negyvenes években született kordokumentumnak. (Ahhoz ugyanis, hogy szakszerűen szóljon a címbe foglalt tárgyról, teljesen át kellene írni, s az már nem Sas Andor műve volna.)

Irodalom

Csanda Gábor 2003. Sas Andor függőónja. *Új Szó*, 2003. júl. 10., Könyvjelző melléklet, 2. évf. 7. sz. 2. p.

Fazekas József 1993. Utószó [Sas Andor A szlovákiai zsidók üldözése 1939–1945 c. könyvéhez]. Kézirat.

Filep Tamás Gusztáv 1999. A (cseh)szlovákiai magyar irodalom, tudományosság és könyvkiadás nyolc évtizede. In Tóth László–Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. III*. Budapest, Ister, 5–125. p.

Filep Tamás Gusztáv (szerk.) 2001. *Kedves Rezső! Drága Bió! Peéry Rezső és Szalatnai Rezső levelezése*. Budapest, Present–Noran.

Filep Tamás Gusztáv 2003. *A hagyomány felemelt tőre. Válogatott és új esszék, tanulmányok az 1918–1945 közötti (cseh)szlovákiai magyar kultúráról*. Budapest, Ister.

Fried István 1974. Sas Andor: A koronázó város a bécsi kongresszustól a nagy márciusig. 1818–1848. *Helikon*, 20. évf. 3–4. sz. 534–535. p.

Gaucsík István 2005a. Sas Andor gazdaságtörténeti munkái. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 7. évf. 1. sz. 25–38. p. (https://forumszemle.eu/szemle-archiv/?szemle=2005-1)

Gaucsík István 2005b. Ismeretlen Sas-kézirat a pozsonyi zsidóság történetéről. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 7. évf. 4. sz. 285–286. p. (https://forumszemle.eu/szemle-archiv/?szemle=2005-4#tab-2005-4)

Gaucsík István 2021. „A kis jelenségekben is meglátja a nagy folyamatok menetét". Portrévázlat a gazdaságtörténész Sas Andorról. In Demeter Gábor–Kövér György–Pogány Ágnes–Weisz Boglárka (szerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2021 – Környezettörténet – Historiográfia*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 403–437. p.

Karsai László 1993. Holocaust Romániában és Szlovákiában. *Aetas*, 8. évf. 4. sz. 236–241. p.

Lang Tamás 2022. *A kettős kereszt árnyékában. Zsidóellenes törvénykezés és zsidóüldözés Szlovákiában (1938–1945)*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.

Mészáros András 2021. Sas Andor fiatalkori írásai. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 23. évf. 4. sz. 3–24. p. (https://forumszemle.eu/szemle-archiv/?szemle=2021-4)

Párkány Antal 1975. *Sas Andor helye a csehszlovákiai magyar kulturális életben*. Bratislava, Madách.

Sas Andor 1973. *A koronázó város a bécsi kongresszustól a nagy márciusig 1818–1848.* Bratislava, Madách.

Sas Andor 1993. *A szlovákiai zsidók üldözése 1939–1945*. Pozsony, Kalligram.

Sas Andor 1995. *Pozsony, az egykori koronázó város a bécsi kongresszustól a nagy márciusig 1818–1848*. Második, bővített kiadás. Pozsony, Pannónia Könyvkiadó.

Sas Andor 2005. A pozsonyi zsidóság 18. és 19. századi jog- és gazdaságtörténetéhez. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 7. évf. 4. sz. 269–284. p. (https://forumszemle.eu/szemle-archiv/?szemle=2005-4#tab-2005-4)

Szalatnai Rezső 1963. Sas Andor (1887–1962). *ItK*, 67. évf. 3. sz. 131–132. p.

Szalatnai Rezső 1976. Sas Andor. Párkány Antal könyve. *Magyar Nemzet*, 32. évf. 45. sz. Könyvszemle rovat.

Tóth László 1993. A csehszlovákiai magyar művelődés kezdetei 1945–1948 között. In Gyurgyík László et al.: *Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből*. Pozsony, Kalligram, 273–274. p.

Tóth László 2022. *Hagyomány és identitás. Tanulmányok és esszék a (cseh)szlovákiai magyar irodalomhoz 2006–2021*. Budapest, Magyar Napló–Fokusz Egyesület.

Turczel Lajos 1977. Sas Andor tudományos pályája posztumusz könyve távlatából. In Uő: *Portrék és fejlődésképek.* Bratislava, Madách, 62–69. p.

y-j 1958. Beszélgetés Kovács Endre Kossuth-díjas magyar történettudóssal. *Irodalmi Szemle*, 1. évf. 2. sz. 99–103. p.

Zeman László 1996. Könyvekről. *Kalligram*, 5. évf. 10. sz. 110–119. p.

Gábor Csanda
Posthumous Publications of Andor Sas

This paper deals with three important book and journal publications of Andor Sas, the well-known Hungarian author from Slovakia after his death, their afterlife, and their evaluation. The cited attested sources can further clarify the author and his life's work, which are erroneously or not factually recorded in the common knowledge. According to this paper, the most valuable part of the author's lifework is probably his research on economic history, although the most important work published in this field is described by the profession as an archival review. It would also seem useful to compile a bibliography of the Sas-reviews of the early 20th century.

FÜGGELÉK

Sas Andor

Az orosz veszedelem – irodalmunk tükrében[1]

Jókai *A jövő század regényé*ben, 1872-ben, egy elkövetkező orosz háború lehetőségeit festi s a mi ebben a műben akkor is jó ideig a színes képzelet alkotásának tetszett, azt napjaink részben valóra váltották. Egy folyóiratban,[2] mely nemrég az említett regény időszerű vonatkozásait ismertette, azt lehetett olvasni, hogy Jókai a mű elkészültének idején se katonai, se politikai körökből nem kapott indítékot eszméjéhez, mert az intéző

1 A szöveg első megjelenése: *Uránia. Népszerű tudományos folyóirat.* 1916. február, 17. évf. 2. sz. 37–41. p. Folyóiratunk számára találta: Mészáros András. (A szöveg írásképén csak módjával változtattunk.)

2 Vasárnapi Ujság 1915. 1. sz.

tényezők befejezett véleménye az volt, hogy nekünk sohasem lesz háborúnk Oroszországgal. Ez a felfogás meglehetősen téves. A hetvenes években, különösen az 1877-iki orosz-török háború idején az oroszgyűlöletnek valóságos árhulláma vonul át Magyarországon. Plevna hősies védelmének napjaiban megmozdul a főváros népe, a közvélemény, sőt részben az irodalom is,[3] közbelépést sürgetnek a törökség érdekében. Jókai igen kézenfekvő forrásokból meríthetett ösztönzést az oroszok elleni háború gondolatához. A félelmetes északi hatalommal való mérkőzés lehetősége akkor is, azelőtt is hozzátartozott a magyar népies köztudatnak naiv– s a mint ma látjuk – nem éppen alaptalan sejtelmeihez. E sejtés is bizonyára egyik motivuma volt azoknak a földrajzi és stratégiai tanulmányoknak, a melyet Jókai *A jövő század regényé*hez végzett.

A néplélektan általános tanulsága, hogy a különböző népek bizonyos typusokban, egy-egy általánossá váló értékelésben alkotnak egymásról képet. Néhány adatot sorakoztatunk egymás mellé, hogy kiderüljön, miképp alakul ki nálunk az orosz fajnak és államszervezetnek megítélése, miként formálódik a *muszka* fogalmának politikai tartalma és érzelmi színezete. Adatainkat – a teljesség igénye nélkül – a magyar politikai és szépirodalom jeleseiből merítettük. Így az orosz veszedelemtől való aggódást a költői élmény erősítő fényében s a gyakorlati reflexio igazságában vesszük szemügyre.

A hazánkkal való érintkezés szempontjából különbséget kell tennünk a Nagy Péter előtti régi s az általa megalapozott új Oroszország között. Amahhoz honfoglalás előtti és árpádkori kapcsolatok fűznek bennünket. Vörösmarty a *Rom*ban és a *Magyarvár*ban felkeresi „szomorú és forró fövenyű" sivatagjait, Siva térségeit s az Aral-tó vidékét, melyen vándorló népek, így a magyar is, áthúzódtak. Debreczeni Mártont epikus képzelete abba a korba ragadja, a midőn az országalapító Rurik utódja, Igor (Vörösmartynál is szerepel e név) és ennek helytartója, Oleg, a kúnokkal szövetkeznek az Etelközből kiszorított magyarok ellen, ezek viszont ostrom alá fogják Kievet. Az árpádházi királyok alatt Kiev többször szerepel. I. Endrét 1046-ban innen hívják haza trónra s ő is, Kálmán király is, az ottani nagyfejedelem családjából nősülnek. A kievi főuralomtól egyes részek, így Halics, elszakadtak s Lengyel- és Magyarország felé húztak. A középkori Oroszország nem veszedelmes szomszéd: széttagolt, szervezetlen népét veri a lithván s százados iga alatt tartja a tatár. I. Iván, a ki a tatár uralmat lerázza, a XV. század végén Mátyással akar szövetkezni a lengyelek ellen. Maradt egy érem, mely együtt ábrázolja őket.[4] A XVI., XVII., XVIII. században az erdélyi fejedelmek lengyelországi vállalkozásai révén ütközünk össze, vagy érintkezünk békésen a czárokkal. Báthory István, mint lengyel király, győz IV. Iván ellen. II. Rákóczi György a svéd X. Károly szövetségében Lengyelországba tör, mert Kázmér János király Alexej czárral tart. A vállalkozás szerencsétlen emlékét irodalmunkban Gyöngyösi Istvánnak *Poraiból megéledett Phoenix*e örökítette meg. A magyar had jelentékeny részét 1657-ben Krímiába

3 Korn: A töröksympathia.

4 Márki Sándor: Az oroszok hazánk történetében. Nagyvárad. 1878.

hurczolják hadifogságba. Gyöngyösi szól ugyan a harczokról, de a déloroszországi hadszíntérről adott vázlatos kép híján van a *couleur locale*-nak. A XVIII. században Nagy Péter II. Rákóczi Ferenczet szerette volna a lengyel trónra megnyerni. A szatmári békével az önálló nemzeti és kifelé ható törekvések nálunk hosszú időre megszünnek, az orosz politika ellenben hozzáfog Nagy Péter végrendeletének végrehajtásához. A czári hatalom döntő szerepet akar vinni Európában s miután svéd és török részről megszüntette a fenyegető veszélyt, Lengyelország végzetét betelni sietteti. Mikor ennek felosztása ismételten végbemegy s a bárdolatlan hódító közelebb kerül határainkhoz, itthon a XVIII. század művelődési és politikai ájultságán át is nyugtalanságot kelt a testvérnép végzete. A lengyel föld távolról visszhangozza a kozák lovak dobbantását. Engel történetíró az 1795-iki harmadik feldarabolás után Magyarország jogait akarja igazolni Lengyelországra, de előre is kijelenti, hogy kísérletét hiábavalónak tartja, mert Oroszország csak egyféle jogot ismer: a nyers túlerőét. „Vergebens würde man gegen die ausgeübte kiewische Oberherrschaft ihre öftere Unmacht, die Eintretung ungrischer Schutzherrlichkeit und die Unterdrückung Kiews durch die Mongolen, und so manches andere aus der Geschichte einwenden; die russische Übermacht wüsste alsdann alle, Scheingründe mit dem Kanolien- und Bajonettenrechte geltend zu machen”.[5] Így beszél a tudós hazai történetírás Oroszországról a XVIII. század végén. Nézzük, mit mond róla ugyanekkor a szabadelvű publicistika? Martinovics Ignácznak I. Ferenczhez intézett hatalmas, eszmékben és ékesszólásban gazdag nyilt levele, a *Literae ad Imperatorem* (1792) figyelmezteti a fiatal uralkodót arra, hogy a lengyel állam megszünte óta Oroszország az ő birodalmát fenyegeti s a czárizmus nem kisebb czélt tűzött maga elé, mint Konstantinápolyban ütni fel trónját.[6] „És ha ez megtörtént – fordul a fejedelemhez – nem látod-e előre saját romlásodat? Semmi egyebet sem kell tennie, mint Magyarország alsó részében, Horvátországban és Szlavoniában felszítani a vallási rajongást, mely ott különben is él, és összhangzásban áll a nemzetiségi viszonyokkal. Ezen népeket könnyen rá lehetne venni, hogy a magyaroktól, kikben zsarnokaikat látják, elszakadjanak és az oroszokat, mint szabadítókat fogadják.” Martinovics eléggé tájékozott volt a délszláv viszonyokról, mint szerzetes Bródban működik s Zágrábban is ösmerős. Egy délszláv szerzetes Obradovics (1739–1811) ekkor kezdi szítani a balkáni nationalismust. De a csehek mozgolódásairól is lehetett Martinovicsnak tudomása, hiszen egy pörét 1792-ben a csehországi cancellaria előtt tárgyalják. Ott is hallhatott nagyszláv törekvésekről, melyeknek első theoritikusai csehek voltak. Martinovics nyilt levele 1792-ben jelenik meg s Dobrowsky, a szlavisztika úttörője, egyszersmind az első tudatos oroszbarát ugyanez évben felkeresi Oroszországot.[7] Ami Martinovicsnak a

5 Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken, wie auch’ der Königreiche Halitsch und Wladimir. Halle 1796. 406. l.

6 Fraknói Vilmos: Martinovics és társainak összeesküvése. Budapest, 1884. 176. l.

7 Th. G. Masaryk: Zur russischen Geschichts- und Religionsphilosophie. Soziologische Skizzen. I: 257–66. l.

délszlávságra vonatkozó jóslatait illeti, azok rövidesen igazaknak mutatkoznak. Márki Sándor[8] szerint a XIX. század első éveiben József nádor ifjan elhunyt első nejének, Pavlovna Alexandra nagyherczegnőnek udvara erősíti az orosz üzelmeket. Az ő udvari papjának ad át 1804-ben Stratimirovich patriarcha egy emlékiratot, mely egy új szlávszerb állam alapításáról szól. Ez aláveti magát a czárnak, az ő dicsőségét fogja növelni s minden oroszsnak kötelessége, hogy fáradságot és *költséget* nem kímélve istápolja az új államalakulás tervét. A politikai irodalmon kívül XVIII. századbeli költészetünkben is megtaláljuk Oroszország jellemzését, bár az a kép, melyet Gvadányi népszerű és sokat olvasott *Rontó Pál*-jában ad róla (1796), belső állapotaira vonatkozik.[9] Elbeszéli többek között Benyovszkynak és hű kísérőjének szenvedéseit európai Oroszországban és Szibériában. Az orosz államszervezetet a vesztegetés, penészes börtönoduk, a foglyoktól pénzt és élelmet sikkasztó hivatalnokok, kínvallatás és kancsukázás képviselik. Gvadányi ismerte személyes tapasztalataiból az orosz barbárságokat a hétéves háború napjaiból, a mikor pedig szövetségükben kellett harczolnia Nagy Frigyes ellen. A XIX. század elején, 1812-ben, Ferencz a magyarokat újonczadásra szólítja fel Oroszország ellen, mert Napoleon hadjáratát segítenie kell. A napoleoni kudarcz híre később elterjed, némi hatást tesz, dalt is énekelnek róla országszerte s Oroszország veszedelmes erejének tudata ezzel csak erősödhetett. Mozgalom azért nem támad, annál kevésbbé, mert I. Sándor czár időközben Bécs szövetségesévé lesz s a congressusról 1814 őszén lerándul a magyar fővárosba.[10] Meglátogatja a múzeumot, kegyes és jókedvű s Horváth István hosszú évek mulva is dícséri tudományszeretetét és népeihez való jóságát. Ő azoknak a békés kispolgároknak szemüvegjén át ítéli meg, akik a czár egykori látogatásánál meghatottan álltak az utczán s jövetelében a béke érkezését is üdvözölték.

A reformkor ébredést jelentett nemcsak a belső tevékenységben, hanem a külpolitikai érzék tekintetében is s egyenesen felszítja az oroszgyűlöletet. A magára eszmélő ország mintegy szétnézett s kereste helyét a művelt népek között. Széchenyi közművelődési téren méri a hazai állapotokat a külföldéhez, a politikai élet más jelesei pedig ugyanezt teszik a nemzetközi erőviszonyok szempontjából. A kik előtt egy fejlett, erős és önmagáról rendelkezni képes Magyarország távoli eszménye lebegett, azok hazánk jövőjét a világpolitika tényezőivel vetik össze. Alkalmat ad erre az 1830-as lengyel forradalom. Az ébredés jele, hogy osztozunk abban a nagy rokonszenvben, mely a szabadságáért felkelt lengyelség iránt egész Európát elfogta. A kormány nem törődött vele, hogy a lengyel emigrátiónak a felvidéki megyékben összeköttetései és barátjai voltak. A határon segítséget csempésznek át és sárosi kuriákon tépést csinálnak a lengyel sebesültek számára.[11] Metternich egy ideig a lengyelek megsegítésének tervét fontolgatta, a közbelépés azonban nem történt meg, a felkeles vérbe fuladt. Nálunk nem

8 Márki i. m. 44–5. l.

9 Sas Andor: Gvadányi és az oroszok. Új Élet. 1915. 3. sz.

10 Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1814 október.

11 Pulszky Ferencz. Életem és korom. I. r.

hagyták annyiban a dolgot s az 1832–6-iki reformországgyűlésen a szabadelvű párt első emberei szólalnak fel a lengyel kérdésben. 1833 novemberében Balogh barsi követ előadja, hogy megyéjének kezdeményezésére harminczhat megye feliratban kérte a királyt, „az élet és halál közt ingadozó lengyel nemzetnek *az északi óriás vas- és mindent összezuzó markaiból*" való kimentésére. A vitában, melyet Kölcsey és Deák beszédei tesznek emlékezetessé, egy demokratikus és egy nemzeti mozzanat emelkedik ki. Deák a lengyelek megsegítésének erkölcsi, humanistikus kötelezettségét hangoztatja: a letiprott nép mellett az emberi jogok nevében emel szót. Kölcsey Európa jövője és a magunk nemzeti léte szempontjából világítja meg a lengyelség ügyét. „Ez vala a nemzet – mondotta –, melynek széttagolásával a messzenéző Katharina Európa szívébe döfi a gyilkot és rajta sebet ejt vala, mi ha nem orvosoltatik, egyetemi halált okozandó leszen." „De tartozunk saját magunknak is. Mert lehetetlen eltitkolnunk a veszélyt, mely bennünket fenyeget, midőn határainkon polgári szabad alkotmány önkényesen tapostatott le; s midőn az északi hatalom körülöttünk mindinkább terjedez." „Ki nem tudja a czélt, mire az orosz fejedelmek törekszenek? Több mint száz év előtt, midőn svéd hajókon győzedelmet vőn, I. Péter kimondá: a természet csak egy Oroszországot teremte s ez maga mellett vetélkedő társat nem szenvedhet." Bars követének azt az indítványát, hogy a királyt újólag kérjék fel közbelépésre, az országgyűlés összes ülése elveti. De a classikus felszólalások erkölcsi hatása tagadhatatlan. Midőn Széchenyi 1834-ben Angliába utazik, a bécsi diplomatia azzal gyanusítja, hogy ott a lengyelekről szóló országgyűlési beszédeket sajtó útján közzé akarja tenni? Láttuk eddig, hogy a lengyel rokonszenv érmének visszája az orosztól való irtózás.

Mindennek irodalmi visszfénye is mutatkozik az *Athenaeum* körében. Jellemző a lapnak – mely különben nem politizál – egy magában álló kis jegyzete arról, hogy a világ minden tizenhatodik embere orosz jobbágy.[12] Vörösmarty látja lélekben a Varsó utczáin vérengző és gyujtogató kozákságot. (*Az élő szobor*) Később vidám poharazás s a gondolatok dithyrambikus csapongása közben sem tudja feledni „éjszak rémes árnyait". (*Fóti dal*) Bajza érzelmes lyrája erősebb hangot a lengyelek mellett írott verseiben mutat. A felhők közötti bíró s a villámos ég büntetését – sejtjük – kire várja elsősorban. (*Apotheosis*) Toldy Ferencz, a trias harmadik, nem-költő tagja, már 1828-ban tájékoztatni akarja a magyar közönséget, a „világ politikai viszonyaiba mindig hatalmasban és hatalmasban bekapó orosz nép nemzeti literaturája felől".[13] Toldyról tudjuk, hogy állandóan félt az orosz betörés lehetőségétől. Talán legbizalmasabb barátja, Kazinczy Gábor, 1835 körül közli vele egy levélben, hogy könyvet készül írni a lengyelekről.[14]

12 Athenaeum 1839. 80.

13 Tudományos Gyűjtemény. 1828, X., 105. 14. l. Később Tudománytár, 1834, IV. 65. l.

14 Toldy Ferencz levéltárczája. A M. T. Akadémia kézirattára.

Oroszországot közvetetlen tapasztalatból csak Trefort Ágoston ismerte s 1836-ban tett északi utazását a Budapesti Árvízkönyvben[15] (1840) írja le. Trefort elfogultság nélkül nézi az orosz viszonyokat s történeti alapon akarja megérteni őket. „E hont s politikáját történeti szempontból tekintvén s hivén, hogy a vélemények labirinthusából a színhely ismerete tisztába jönni segítend, oda kirándulni magam eltökélém." Pétervárt elég rokonszenvesnek találja, de műveltségén és művészetén érzi az áttelepítettséget. „Vallás tekintetében középkori eszmék itt még honosak," írja. Csakhogy a papság is műveletlen, lesülyed a pálinkázó muzsik színvonalára. Az orosz népet csak rajongással lehet megmozgatni. Miután Moszkvát is megjárja Trefort, hazatér a Balti-tengeren át. Végső benyomásait így foglalja össze: Július 10-én elutazám, örülvén, hogy az észak e földjére s e nemzetre, mely nagy szerepre készül, egy tekintetet vethettem, de örülvén egyszersmind, hogy idegen létemre nem vagyok kénytelen e honban élni."

A szépirodalom után vessünk egy futó pillantást a reformkor gazdag politikai irodalmának remekíróira. Széchenyi a Dunaszabályozás érdekében 1830-ban végighajóz az Aldunán a folyó torkolatáig. Meg akarja ismerni a magyar külkereskedelem jövendő országútját. Megdöbbenéssel tapasztalja azonban az oroszok térfoglalását a Duna mentén. Az oláhok levett kalappal állnak az orosz urak előtt. „Szörnyű dolog az a muszka kancsuka – jegyzi fel *Napló*jába. – Szulina, valamint minden kisebb Dunaág annyira orosz kézben van, hogy akár Oroszország közepébe képzelhetjük magunkat." Az orosz uralom „*vis inertiaet*" jelent, elhagyják iszaposodni a folyammedret, hogy ne közlekedhessünk Kelet felé. Az oroszok kíméletlensége a nép iránt (bojárokat is megvesszőznek) s gyalázatos gazdálkodásuk megbotránkoztatják. „Három ok közül ez egyik, hogy Bukarestet az oroszok társaságában nem szívelhetem."[16] A fényes műveltségű Pulszky röpiratban teszi közzé *Észrevételeit a Dunaszabályozás s a keleti kérdés iránt* (1840). A magyar külpolitika czélja szerinte az, hogy az aldunai tartományok felett, más népeket megelőzve, befolyást nyerjen. E törekvésnek gátja a minden szlávok egyesülésének eszméjét terjesztő orosz politika. Pulszky a panszlávizmust igen komolyan vette s törekvéseiről, apostolairól ír a Henszelmann szerkesztette *Vierteljahrschrift aus und für Ungarn*ba (1843, I. 67.). Ott Chamakoff népszerű orosz költő ellen fordul, a Pesti Hirlapban (1842, 183. sz.) Kollár Jant támadja. Az utóbbinak tevékenysége a negyvenes évek elején meglehetős izgalmat támaszt. Kollár, mint lutheránus pap Pesten élt. *Szláva lánya* című költeménysorozatát Szentkirályi Móricz 1844-ben az országgyűlésen is szóba hozá.[17] Szerinte „elmagyarázhatatlan orosz sympathia" járja át a munkát. Kollár már 1837-ben írt egy dolgozatot a szlávok irodalmi kölcsönösségéről és abban Miklós czár atyai országlását dicséri. A *Szláva leánya* pedig a szláv népek pandaemo-

15 Utazási töredékek. Budapesti Árvízkönyv. IV. 227 kk.

16 Zichy Antal: Gr. Széchenyi István külföldi útirajzai és feljegyzései. 1890. 341., 344., 353–4., 412. l.

17 Kovács Ferencz: Az 1843/4. országgyűlés kerületi üléseinek tárgyalásai. V 60–82. l.

niumában a legdíszesebb helyet juttatja neki. Kollár tehetséges költő volt, de hogy törekvései pusztán irodalmi természetűek lettek volna, abban sokan kételkedtek. Talán okos politikával el lehetett volna érni, hogy az irodalmi öntudatra ébredő nemzetiségek ne tekintgessenek kifelé. Kollár durva gyűlölettel rajzolja a magyart, viszont szikrányi rokonszenvet sem mutat a lengyelek szomorú sorsa iránt. A panszlávizmustól így általában tartottak s Greguss Ágostnak egyik ekkori szójátékos epigrammja komoly aggódásban foganhatott.

> Még itt-ott akadunk pánszlávra. Csak egyet óhajtok:
> *Pánszlávból szláv pán* hogy sohse lenne nekünk. (Villanykák, 1847. 44. l.).

Kossuth Lajosnak a pánszlávizmusra és az orosz veszedelemre vonatkozó felfogását reconstruálhatjuk egy előadásából, a melyet 1858-ban Angliában tartott.[18] 1848 előtt 15 éven át folyt Magyarországon az orosz izgatás. Hetvenhét millió szlávnak orosz vezénylet alatt való tömörülése a polgárosodás összeomlását jelentené. A déli és az északi szlávok egyesülése azonban csak akkor valósulhat meg, ha Magyarország feldaraboltatik, mint a keresztrefeszített Krisztus palástja. A balkáni népek gondolják meg, hogy Magyarország óvja meg őket attól, hogy az orosz politika vontató kötelére kerüljenek.

Sajátságos Kemény Zsigmond vélekedése. Ő Magyarországot átmeneti területnek tartja a germán és a szláv világ között. Oroszországtól nem fél. Nem hiszi, hogy Anglia tűrné Konstantinápoly megszállását. Beltűz összeomlaszthatja ezt a várost, de düledékei akkor sem lesznek az északi óriás birodalom növekedésének anyaga.[19] Az orosz politika legtalálóbb jellemzését azonban Wesselényi Miklósnak a szláv és a magyar nemzetiségek ügyében kiadott *Szózat*a (1843) nyujtja. Ezt a könyvet a nemzetiségi kérdésben vallott felfogásánál fogva s az orosz törekvések maradandó becsű megvilágításáért érdemes volna újból kiadni. Foglalkozik az északi hatalomhoz szító mozgalmakkal. Az orosz izgatás a fajra, a nyelvművelésre és a vallásra hivatkozik. A franczia forradalom eszméitől való félelem Oroszországot a törvényesség bajnokává avatta a XIX. század elején. A napoleoni uralom azonban sem a nemzetiséget, sem a közszabadságot nem fenyegette úgy, mint egy esetleges orosz világhódítás fenyegetné. „Orosz részről nemcsak a kancsuka alá kerülés, hanem kozákká létel" – int Európának. 1830-ban cserbenhagytuk a lengyeleket s ezzel elmulasztottuk a legjobb alkalmat arra, hogy a czári hatalmat régi határai közé szorítsuk vissza. Wesselényi a korabeli statisztikának legújabb adatai alapján ismerteti Oroszország hadi, gazdasági és pénzügyi állapotát. Politikájának remeke az volt, hogy ki tudta használni a szabadszellemtől való általános európai rettegést. Léte hódításokon alapszik s eddigi életműködése folytonos terjeszkedési mozgalom. Olyan, mint egy óriási rosszul falazott épület, a melynek elkészült

18 Kossuth: Irataim. II. 153., 158. l.

19 Kemény Zs.: Még egy szó a forradalom után. 1851. 89. lap.

része összeomlik, ha nem folytatják az építést. Belső forrongások tennék tönkre, ha háborúskodással nem vezetné le a népszenvedélyt. Kitünő ismertetést kapnak a minden conjuncturát kihasználó orosz diplomatia működéséről. Ez béke idején többet árthat, mint más hatalom nyilt ellenségül. Folyton ügyel a kedvező alkalmakra s pártot szervez az ellenfelek táborában. A *Szózat* ötödik fejezetében Wesselényi azt a sejtelmét tárja fel, hogy a pánszlávizmus vérbe borítja majd az Óvilágot.[20] A világháború divinatiós megjövendölését nyujtja annyi igazsággal, oly részletezőn, hogy, épp ma, bámulhatjuk éleslátását. Megjósolja, hogy Oroszország Szerbián át próbál ellenünk törni, hogy a szabad franczia nép a czárizmussal fog össze s hogy a francziák diversiót támasztanak Olaszországban. Wesselényinek ez a jövendölése hét évtized mulva teljesedett. Egy másik azonban hamarabb igazolódott. Mi történnék – kérdi egy helyütt –, ha az erősödő szabadelvű és nemzeti mozgalmak forradalomhoz vezetnének? „Oroszország nem fog késni a megtámadott országok és kormányok segítségére sietni. Azonban amazoknak (t. i. a felkeléseknek) is fog elég módot és időt engedni – ezeknek elegendő meggyengítésére. – Nyilt lesz az interventio tere. Az illőleg meggyengített kormányokat végre meg fogja menteni. E megmentésnek bére lehet-e egyéb ama kormányokra nézve: az orosz felsőség teljes elismerésénél s a nemzeteket illetőleg a kancsuka uralásánál?”

Wesselényi Miklós, Széchenyi és Vörösmarty barátja, arra a következtetésre jutott, hogy a teljesen elfogyó félhold helyett északról fenyegeti Európát s elsősorban a magyarságot egy kísérteties fényű balcsillagzat. Hasonló kijelentések még akadnak a negyvenes évekből. A *Szózat* megjelenésének esztendejében Kállay Jenő csanádi követ azt mondja az alsó tábla egyik kerületi ülésén, hogy Lengyelország bukása óta Európa védőfala az orosz ellen Magyarország úgy, mint régen a török ellen az volt.[21] István főherczeg nádort pedig 1847-ben Váczott a következő szavakkal üdvözli Pest megye küldöttségének vezetője: „Kívánom, hogy királyi főherczegséged kormánya alatt Magyarország valamint hajdan a kereszténységnek volt a Kelet ellen, úgy jövőben az alkotmányos életnek legyen az éjszak ellen hatalmas és rendíthetetlen bástyája.” Vörösmarty 1848-ban a Pesti Hirlapba[22] írt egy politikai czikket (Gyulai nem vette fel kiadásába), ebben az orosz izgatásra figyelmeztet. A szlávizmustól félti Ausztria szlávjait. Az osztrák németségnek a német szövetséghez való csatlakozást ajánl, hogy ellensúlyozhassa a muszkával rokonszenvező cseheket. Ha gácsországi és cseh követek megjelennek az osztrák parlamentben, „mi lesz akkor az ausztriai országgyűlésből? Tót parlament, mely a muszka felé delejt.”

20 1840 táján a német-franczia ellentét háborúval fenyegetett s ez is hathatott arra, hogy Wesselényi egy világháborúra gondolt. V. ö.: Charmatz: Die auswärtige Politik Osterreichs im XIX. Jahrhundert. 1912. I. 125–6. l.

21 Kovács Ferencz i. m. 19 a) Wallace: Russia. 1878. A fordító zárszava 389 l.

22 1848. 65. sz. 474. l.

1849 Paskievics bevonulásával teljesedett az, a mitől sokan féltek. Petőfi a végső, sorsdöntő próbának tartja az orosz túlerő elleni harczot:

Itt a próba, az utolsó
Nagy próba:
Jön az orosz, jön az orosz,
Itt is van már valóba'.
Eljött tehát az utolsó
Ítélet,
De én attól sem magamért,
Sem hazámért nem félek.

Sok az orosz, nagy a száma,
Mi haszna?
Több lesz ott a magyar: talán
Száz is jut egy oroszra.
És ha volnánk kevesebben,
Mint azok:
Hála Isten, minket hív úgy
A világ, hogy magyarok.

Ne féljetek gyermekeink, ne
Féljetek,
Nem szúr által dárdájával
A vad kozák titeket;
Feleségink, kedvesink, ne
Sírjatok;
Idegenek ölelése
Nem tesz csúfot rajtatok.

A nép hangulatát Sárosy Gyula harsonázza az *Arany Trombitá*ban. A tatár pusztítással hasonlítja össze a betörést. Az orosz medve kegyetlenségéről beszél. A czár elveit, türelmességét és szabadságszeretetét így gúnyolja:

Hirdeti: hogy a ki nincs muszka valláson
Hazánkban, magának sírt előre ásson.
Mert nincsen üdvesség, csak az ő hitében,
S mi pogányok vagyunk mind az ő szemében.
A pápista embert azzal fenyegeti:
Hogy saját keresztjén mind megfeszítteti.
A kálvinistának hág a gégéjére,
S mind felakasztatja a templom nyelére.

A ki luteránus, mind karóba húzza,
A zsidót, oláhot és ráczot megnyúzza.
S minthogy ő nem ismer csak rabot és szolgát,
Járom alá fogja szabadságunk dolgát.

Az orosz támogatással elfojtott szabadságküzdelem után oly korszak következett, a mely nem tud külső ügyekről, vagy ha tud, nem fejezheti ki gondolatait. A reformkor oroszgyűlölete tovább él az emigratióban. Kossuth lángoló szavakkal festi irataiban az orosz veszedelmet. Mint Herzen Sándornak barátja, jól ismeri annak lapjából, a *Kolokol*ból az orosz kormányzat bűneit. Itthon Kazinczy Gábor adott egy czikket az ukrainaiakról[23] s megemlíti, hogy még a kisorosz is gyűlöli a moszkovitákat. Az ukrainista mozgalomról most sokszor hallunk.

1877-ben fellángol az oroszellenesség éveken át bujdosó érzése. Mikor a törökök Plevnát védik, Arany az *Őszikék* egyik darabjában óriások harczának nevezi a küzdelmet, de nem érez erőt arra, hogy megénekelje. A Petőfi-legenda is feléled s Bartók Lajos (*Őrtüzek*) az állítólag Sziberiában sanyargatott Petőfi szájába ad egy költeménysorozatot. Plevna átadása után a közhangulatnak Oroszország irányában, Jókai Mórnak egy verse[24] adott találó kifejezést:

De ne ülj diadalt, kit ármány s vad erő
Győzedelmessé tett. Nem aludt ki a láng.
Ne hidd, hogy már tied a világ, hadverő!
Vagyunk, kik Plevnától nagy sokat tanulánk.
A plevnai hősök babérjának zöldjén,
A te koronádnak csilláma túl nem ér.
Itt is lesz, ki harczol, míg a végső töltény
El nem fogy és vele az utolsó kenyér.

A jövő ezt is igazolta. Ma a magyarság szövetségese a töröknek és mindazoknak, a kik az orosz veszedelem hömpölygő árjával szembeszálltak.

23 Uj Magyar Múzeum, 1855. I. 204–13. l. A ruszszinok.

24 Hon, 1877. deczember 16.

KÖZLEMÉNYEK

LISZKA JÓZSEF

Réges-régen, még azelőtt…

Széljegyzetek a magyar Grimm-filológia újabb mérföldkövéhez

A magyar (és szlovák) posta csodát művelt. Egy, Budapesten pénteken útjára bocsátott könyvküldemény kedden reggel már keszegfalvi levélszekrényünkben landolt. (Hasonló bravúrokat csak németországi könyvküldeményekkel éltem meg mostanában. No meg a régi csehszlovák posta, amelynek alapszolgáltatása volt, hogy az egyik napon Királyhelmecen feladott küldemény másnap garantáltan megérkezett Ašba.) Jelen kiadványt[1] Domokos Mariann figyelmességének köszönhetően tarthatom most kezemben. És csodálhatom. Mielőtt azonban jelzett álmélkodásomnak konkrét mondatokban is hangot adnék, nézzük a (kutatástörténeti és kiadáspolitikai) környezetet. Mert csak e kontextusok ismeretében értékelhető igazán a mostani tárgyunkat képző munka jelentősége is.

1.

Első körben azért érdemes szemügyre venni az alább bemutatásra kerülő kötet kiadóját, illetve azt a kiadói vállalkozást, amelynek keretében a munka megszületett és napvilágra került. A kötet gazdája egy hely a világhálón, a *reciti*, amely „az Irodalomtudományi Intézet tartalomszolgáltató portálja”.[2] E tartalomszolgáltatói misszió keretében különféle tematikus (műfaji és praktikus) sorozatokba rendezett publikációkkal segíti a tudományos együttgondolkodás erjedését. Elsőként, de a sorrend mindegy is, a Csörsz Rumen István által szerkesztett *Doromb* című évkönyvszerűséget említem (amelyre – ezt magamnak mondom – illene jobban odafigyelni), a maga kiváló közköltészeti (és rokonnemű) tanulmányaival. Noha jelen szöveg nem erről szól, a most szóban forgó vállalkozáskomplexum jobb megértését szolgálja, ha idemásolom a címválasztás indoklását: „A címet a reformkori debreceni kéziratok hatására, önironikusan

1 *Grimm-mesék magyar ponyvákon (1850–1900).* Sajtó alá rendezte Domokos Mariann. Budapest, reciti–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, 2022, 495 p. /ReTextum, 13./

2 https://www.reciti.hu/ [letöltve: 2023.03.25.]

választottuk. Nem kétséges: bizony lantról lesz szó e kötetekben, amely csak látszólag »negatív«. Inkább: mezítlábas, fapados, furnértetős, filléres, egyhúrú, alkalmi… Aki lantot pendít, az képes dallamot játszani – aki dorombot, az a dallamnak csak árnyékát, kivonatát, ritmusát, illúzióját. Az egyikük létrehoz, a másikuk felidéz, helyettesít, revagy dekonstruál. Egyiküké a Mű, másikuké a szöveg." A mostanra tíz kötetre duzzadt sorozat tanulmányai, közleményei a szó- és írásbeliség közti körforgásokat közelítik, miközben a tyúk, vagy a tojás elsőbbségét általában nem akarják eldönteni. A kiadó (egyik) ars poeticájaként is értelmezhetőek az alábbi, a következő, a ReTextum sorozat elé szánt bemutatkozó sorok: „A reciti kiadó ReTextum című könyvsorozata szövegeket közöl. A szerkesztőség és a sorozatszerkesztők koncepciója szerint egy adott szöveg kritikai igényű újra- vagy első közlése nem egy elvárt lépést jelent az ideálisnak feltételezett szövegállapot felé, mivel azt gondoljuk, hogy nincs egy ideális szövegállapot. A sorozatban megjelenő szövegek is csupán szövegváltozatok. Szándékaink szerint egy adott pillanat szakmai kritériumai alapján a legjobbak." Aztán van még a 19 kötetnyi *ReKonf*, a 7 kötetnyi *Hagyományfrissítés*, az Irodalomtudományi Intézetnek a kettőszázas darabszámot döngető *Irodalomtörténti Füzetek* című sorozata. Amelyek digitálisan hozzáférhetőek, ingyenesen letölthetőek, miközben nyomtatott változataik is léteznek. Azt hiszem, az egyre tágabbra nyitott ajtók elve, nem pedig az eredményeken kotló, valami hamis és kilátástalan, mert pénzt nem hozó, viszont a potenciális olvasót elriasztó „üzletpolitika" vezérli (nagyon helyesen!) a kiadói döntéshozókat. És ebben a kiadói környezetben, az MTA BTK Néprajztudományi Intézettel kooperálva jelent meg a fentebb már jelzett s alább tárgyalandó kiadvány.

2.

A magamfajta, a partvonal mentén, annak is jobbára a külső oldalán szaladgáló, olykor egy-egy kipattanó labdát visszapasszoló outsider számára a 210 éve megjelent Grimm-mesék forrásaival, utóéletével, különféle nemzeti recepcióival foglalkozó szakirodalom (nem beszélve a különféle művészeti ágak adaptációiról) még csak hozzávetőleges áttekintése is kilátástalan vállalkozásnak minősülne. Alábbi „áttekintés" is mindössze ínyenckedő belekóstolgatás jobbára a könyvespolcaimon (tegyük hozzá: szórványosan) megtalálható kiadványokba, némileg megfűszerezve a világhálón való, a belefulladás veszélyével dacoló tájékozódás eredményeivel.

A Grimm-filológia egyidős a mesék megjelenésével, hiszen már a közreadók összehozták alaprétegét az egyes szövegeik forrásait (kiadásoktól függően, különféle variánsokban) hol pontosan, de (a későbbi kutatások tükrében) inkább pontatlanul feltüntető jegyzeteikben[3]. A 200 + 10 szöveg, s azok utóélete aztán kiapadhatatlan forrásnak

3 A Grimm-szövegek korai alakulástörténetéhez lásd: Rölleke, Heinz (szerk.): *Die älteste Märchensammlung der Brüder Grimm. Synopse der handschriftlichen Urfassung von 1810*

bizonyult két évszázadon keresztül a filológiai hajlamokkal megáldott (vagy megvert) mesekutatók számára. A Grimm-mesék gyakorlatilag napjainkig meghatározták (és befagyasztották[4]) a meséről mint olyanról való elképzeléseinket. Lényegében ezek mentén jöttek létre a nemzeti és nemzetközi mesekatalógusok. Az első jelentős és átfogó kézikönyv a német Johannes Bolte s a cseh Jiří (Georg) Polívka nevéhez fűződik.[5] A keletkezés- és alakulástörténet egyes elemeihez kapcsolódó mikrokutatások eredményeinek átugrása után legyen elég most Hans-Jörg Uther legutóbbi kézikönyvére hivatkozni[6]. A kelet-közép-európai nemzeti folklorisztikák sem kerülhetik meg a Grimm-filológiát, hiszen a nemzeti nyelveken (korlátozott nyelvi kompetenciáim okán most csak a magyart, szlovákot és csehet említem) megjelent Grimm-fordítások kihatottak a helyi szájhagyományra, amely viszont sok esetben a terepkutatások révén írásban-nyomtatásban is rögzült, ami aztán újfent befolyásolhatta a szóbeliséget. Miközben akár egymásra is hatással lehettek. És nyilván voltak is. E szövevényes kapcsolatrendszer, a közvetítő csatornák feltárása, pontosabban feltárásának kísérlete izgalmas kihívást jelent a szövegfolkloristák számára[7]. Az utóbbi időben az időszerű terepkutatások ered-

und der Erstdrucke von 1812. Hrsg. und erläutert von Heinz Rölleke. Cologny–Genève, Fondation Martin Bodmer, 1975 /Bibliotheca Bodmeriana. Texte I./ Magyar vonatkozásban (is) Nagy Ilona: A Grimm testvérek mesegyűjteményéről. In uő: *A Grimm-meséktől a modern mondákig. Folklorisztikai tanulmányok.* Budapest, L'Harmattan–MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2015, 15–63. p. /Szóhagyomány/

4 Itt főleg a magyar anyanyelvű romungrók zavarba ejtő, a Grimm-féle meséken messze túlmutató mesei világára gondolok, amely nem, vagy alig illeszthető be a kurrens nemzetközi katalógusrendszerek Prokrusztész-ágyába. Két közeli példaként említem B. Kovács István *Szőlő-Szűlt-Kálmány. Öt gömöri hősmese* (Pozsony, Madách-Posonium, 1998, 225 p.), valamint Varga Norbert *Kígyótestvér. Népmesék és mondák Balogfalváról Balog Ernő tolmácsolásában* (Dunaszerdahely, Vámbéry Polgári Társulás, 2014, 204 p. + képmelléklet) című publikációit.

5 Bolte, Johannes–Polívka, Georg: *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm 1–5.* Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1913.

6 Uther, Hans-Jörg: *Handbuch zu den „Kinder- und Hausmärchen" der Brüder Grimm. Entstehung–Wirkung–Interpretation.* Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2008, 644 p. Vö. Liszka József: Uther, Hans-Jörg: Handbuch zu den „Kinder- und Hausmärchen" der Brüder Grimm. Entstehung–Wirkung–Interpretation. *Acta Ethnologica Danubiana 14* (2012), 221–224. p.

7 Tényleg csak ízelítőül néhány cseh, magyar és szlovák kísérlet. Damborská, Aneta: *České edice pohádek bratří Grimmů.* Bakalářská diplomová práca. Olomouc, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci–Katedra bohemistiky, 2012; Voigt Vilmos: Aus Deutschland über Österreich nach Ungarn. Der Grimmsche Einfluß auf das ungarische Volksmärchen. In uő: *Europäische Linien. Studien zur Finnougristik, Folkloristik und Semiotik.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005, 104–113. p. Gašparíková, Viera: Bratia Grimmovci a folklór slovanských národov. *Slovenský národopis 34* (1986), 645–646. p.; uő: Die Folkloreprosa in der Slowakei im zweiten Drittel des 19. Jahrhunderts. Unter dem Blickwinkel des Werkes der Brüder Grimm. In Denecke, Ludwig (szerk.): *Brüder Grimm Gedenken. Band 8.* Marburg, N.

ményeinek publikálása mellett fellendült a különféle korábbi nemzeti mesegyűjtések, kiadványok modern, sokszor kritikai (újra)kiadása, eleddig kéziratban lappangó gyűjtések megjelentetése[8]. Ezek elemző összehasonlítása ugyancsak rengeteg tanulsággal szolgálhat. És itt jönnek a képbe az eleddig nem vagy csak alig felhasznált források, mint amilyenek a különféle ponyvanyomtatványok. Folklorisztikai szempontból először inkább a vallásos témájú, továbbá a verses nyomtatványok kerültek a figyelem homlokterébe, aminek az ismertnek mondható magyar mellett hadd említsem meg néhány szlovák és cseh eredményét[9].

3.

Közelítve jelen írás konkrét tárgyához lapozzuk végre föl ezt az ízléses könyvet, amely méreteiben (talán nem véletlenül) nagyjából a ponyvanyomtatványokat követi, jóval vaskosabb kivitelben persze. Akár egy könyvtári kolligátum. Rövid előszó és köszönetnyilvánítások után Domokos Mariann egy már-már kismonográfia értékű bevezető

G. Elwert Verlag, 1989, 240–250. p.; uő: A szlovák prózai szövegfolklór a múltban és ma. *Acta Ethnologica Danubiana* 14 (2012), 11–26. p.

8 Szintén inkább csak találomra néhány cseh, magyar és szlovák példa. Otčenášek, Jaroslav: *České lidové pohádky I. Zvířecí pohádky a bajky.* Praha, Vyšehrad, 2019, 440 p.; uő: *České lidové pohádky II. Kouzelné pohádky* 1. Praha, Vyšehrad, 2020, 560 p.; Domokos Mariann–Gulyás Judit (szerk.): *Az Arany család mesegyűjteménye. Az Arany család kéziratos mese- és találósgyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék cím művének szinoptikus kritikai kiadása*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Universitas Kiadó–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2018, 737 p.; Villányi Péter: *Galgamácsai népmesék és mondák 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2022, 3520 p.; Dobšinský, Pavol: *Prostonárodné slovenské rozprávky 1–3.* A szöveget gondozta, szerkesztette, jegyzetekkel ellátta Pácalová, Jana. Bratislava, Tatran, 2016, 427 + 478 +544 p.; Gašparíková, Viera (szerk.): *Slovenské ľudové rozprávky. 1–3.* Válogatás Frank Wollman Szláv szemináriuma hallgatóinak 1928–1947-es lejegyzéseiből. Bratislava, Veda. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1993–2004, 767 + 1075 + 865 p.; Pácalová, Jana (szerk.): *Slovenské rozprávky (1845–1883).* Bratislava, Kalligram–Ústav slovenskej literatúra SAV, 2012, 580 p. /Knižnica slovenskej literatúry 42./; Žeňuchová, Katarína: *Zbierka ľudovej prózy Samuela Cambela. Prameň k výskumu rozprávačskej tradície na Slovensku.* Bratislava, Slavistický ústav Jána Stanislava SAV–Slovenský komitét slavistov, 2014, 464 p. A sort persze folytathatnám…

9 Kopálová, Ludmila–Holubová, Markéta: *Katalog kramářských tisků.* Praha, Etnologický ústav Akademie věd České republiky, 2008, 485 p.; Holubová, Markéta: *Katalog kramářských tisků II. Biblická a křesťanská ikonografie.* Praha, Etnologický ústav Akademie věd České republiky, 2012, 353 p.; Holubová, Markéta: *Katalog kramářských tisků III. Německé kramářské tisky, jednolisty a kuplety.* Praha, Etnologický ústav Akademie věd České republiky 2017, 127 p. Droppová, Ľubica–Krekovičová, Eva: *Počujte panny, aj vy mládenci… Letákové piesne zo slovenských tlačiarní.* Bratislava, Eterna Press s.r.o.–Ústav etnológie SAV, 2010, 495 p. Ismertetését, további irodalommal lásd: *Acta Ethnologica Danubiana 14* (2012), 203–205. p. Megemlítendő a 4000 cseh ponyvanyomtatványt tartalmazó prágai digitális könyvtár, a Špalíček – Digitální knihovna kramářských tisků. Vö. http://www.spalicek.net/ [letöltve: 2023.03.25.]

tanulmányban a magyar Grimm-recepció, szövegfordítások és -kiadások, a Grimm-mesék „folklorizációjának" kérdéseiről értekezik, továbbá a most fókuszba állított forráscsoport, a ponyvanyomtatványok mibenlétéről, a (Grimm-)mesék ágas-bogas terjedésében játszott szerepéről, a konkrét ponyvák kiadói hátteréről, azok külalakjáról, illusztrációiról mond fontos dolgokat. Ezt követi, a kanonizált Grimm-kiadások sorrendjében, tizenöt Grimm-szöveg[10] magyar nyelvű ponyvaközlésének betűhív közreadása, a bennük szereplő összes (!) metszet újraközlése, majd a kismonográfia érzetét növelő rendkívül alapos, logikusan és következetesen felépített jegyzetapparátus. Ezek ponyvanyomtatványonként azonos szerkezetűek és a következőképpen tagolódnak: az első blokkban a ponyvakiadvány címe, kiadója, a megjelenés helye és ideje, a külső megjelenés (formátum), illusztráció, újrakiadásai, s végül a ponyván közölt szöveg forrása szerepel. A következő egységet a Grimm-mese (eredeti német és a fordított magyar) címe, a szöveg keletkezéstörténete és a mese magyar recepciója alkotja. A harmadik blokk a népmese nemzetközi és magyar típusszámát, az elterjedést, valamint az ismert magyar variánsokat hozza. Mind a tizenöt szöveg esetében. Voltaképpen a jegyzetek része, folytatása az a négy (magyar és német nyelvű) szöveg, amelyek kimutathatóan konkrét forrásai lehettek némely ponyvakiadványnak, s végül konkordanciajegyzékek, a magyarul megjelent Grimm-mesék válogatott bibliográfiája[11], az irodalom- és rövidítésjegyzék, s egy-egy nyúlfarknyi angol és német nyelvű összefoglalás zárja a kötetet.

4.

Albert Wesselski könyvében[12] – amelyet már megjelenése idejében is élénk, érzelmektől, sőt aktuálpolitikai felhangoktól sem mentes vita kísért – inkább az írásbeliség

10 Ezek (leegyszerűsítve, ugyanis kontaminálódott szövegeket és duplicitásokat is találunk a gyűjteményben) a kanonizált Grimm-fordítás magyar címei szerint a következők (a sorszámok a Grimm-gyűjteményben kapott számozásra mutatnak): 1. Békakirály és Vashenrik; 3. Mária gyermeke; 4. Mese a fiúról, aki világgá ment, hogy megtanuljon félni; 6. A hűséges János; 11. Bátyácska és húgocska; 13. A három erdei emberke; 14. A három fonóasszony; 21. Hamupipőke; 25. A hét holló; 44. Akinek a halál volt a keresztapja; 47. A gyalogfenyőről; 53. Hófehérke; 60. A két testvér; 65. Gereznabarka.

11 Megjegyzendő, hogy jelen kötetben a válogatott bibliográfia, két korábbi közleményre való hivatkozással csak a 2007–2021 közötti időszakra vonatkozik. Voigt Vilmos ugyanis az 1960-as évek elején elkészítette a könyv formában megjelent Grimm-mesék magyar fordításainak a jegyzékét, amit Domokos Mariann és Gulyás Judit 2006-tal bezárólag kiegészített, illetve folytatott. Vö. Voigt Vilmos: *Meseszó. Tanulmányok a mesékről és mesekutatásról.* Budapest, MTA–ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport, 2007–2009, 122–135. p. Az ok, hogy jelen kötetbe csak a további kiegészítés került, alighanem terjedelmi, de akkor is hasznosabb, olvasóbarátabb lett volna az egész magyar Grimm-meseközlés bibliográfiát a maga (majdnem) teljességében együtt is láttatni.

12 Wesselski, Albert: *Versuch einer Theorie des Märchens.* Reichenberg i. B., Sudetendeutscher Verlag Franz Kraus, 1931, 204 p. /Prager Deutsche Studien, 45./

elsőbb- és felsőbbrendűsége mellett tör lándzsát. Wesselski nézeteit a vele állandó vitában álló Walter Anderson is keményen bírálta[13], és a szájhagyomány meghatározó szerepét hangsúlyozta a meseanyag évezredes stabilitása során. Jiří Polívka, a szlovák mesekatalógus összeállítója szintén a népi alkotóerő elsődlegességét nyomatékosította a mesék tradálódásával, életével kapcsolatban. Ezzel szemben Václav Tille, a cseh mesekatalógus szerzője meggyőződéssel vallotta, hogy a mesék alapvetően irodalmi alkotások, könyvek (főleg népkönyvek, ponyvanyomtatványok) segítségével kerültek a szájhagyományba, ahol aztán inkább elromlottak[14]. Ruth B. Bottigheimer amerikai folklorista szintén nagy vitát kavaró, noha éppenséggel kompromisszumos megoldást kínáló elméletet dolgozott ki[15], mely szerint bizonyos tündérmesék előképének a 16. századi itáliai Giovanni Francesco Straparola gyűjteménye tekinthető. Ebből a nyomtatott forrásból, további nyomdatermékeken keresztül a nápolyi Giambattista Basile és a francia Charles Perrault publikációin át terjedtek volna el a szájhagyományban, majd onnan a Grimm fivérek gyűjteményébe. Bottigheimer a meseszövegek terjedésének két módozatát különbözteti meg: a *mikro-* és a *makroterjedés*t. Az előbbi szóbeli átadás formájában valósul meg, s kis távolságokat, rövid időszakokat (legfeljebb néhány generációt) feltételez, míg a második, a nyomtatott nagy távolságokat és nyelvi határokat is képes áthidalni. Magam is hasonlóan gondolom, annyi megjegyzéssel, hogy a nyelvi határokat a szóbeliség is képes könnyedén átugrani (lásd a kétnyelvű mesemondók, énekesek szerepét), viszont az időbeli távolságot jelentős romlás nélkül nem képes áthidalni (egyetemi hallgatóimnak ezt a *súgólánc* interpretálásával szoktam kézzel- vagy inkább füllel foghatóvá tenni).

Hogy mennyire erős volt (lehetett) ez az írásbeli és szóbeli kultúra közötti átjárás, a Grimm fivérek néhány adatközlőjének, mesélőjének az életútja, egész habitusa is

13 Albert Wesselski és Walter Anderson vitájára a vitriolos toll valóban csak rendkívül enyhe metaforának minősül, miközben a gyilkos iróniával megfogalmazott riposztjaik olyan olvasottságon, tájékozottságon nyugodtak, olyan szellemi szinten, a vitapartner szakmai kompetenciája elismerésének olyan fokán álltak, hogy arról manapság még álmodni is vakmerőségnek számítana. Vö. Anderson, Walter: *Zu Albert Wesselski's Angriffen auf die finnische folkloristische Forschungsmethode.* Tartu, k.n., 1935, 52 p. A vita értelmezéséhez lásd: Bausinger, Hermann: *Formen der „Volkspoesie"*. Berlin, Erich Schmidt Verlag, 1968, 31. p.

14 Kettejük viszonyához és a témához összefoglalóan lásd: Blümlová, Dagmar: Cesty dvou džentlmenů vědy k jednomu cíli. Jiří Polívka a Václav Tille. In Hana Hlôšková–Anna Zelenková (ed.): *Slavista Jiří Polívka v kontexte literatúry a folklóru I.* Bratislava–Brno, Katedra etnológie a kultúrnej antropológie FF UK–Slavistický ústav Jána Stanislava SAV–Česká asociace slavistů–Ústav etnológie SAV–Slavistická společnost Franka Wollmana v Brne, 2008, 43–54. p.; Horálek, Karel: České lidové pohádky a knížky lidového čtení. In uő: *Pohádkoslovné studie.* Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 1964, 37–76. p.; uő: *Studie ze srovnávací folkloristiky.* Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 1966, 20–32. p.

15 Bottigheimer, Ruth B.: *Fairy Tales: A New History.* New York, State University 2009 /Excelsior Editions/; összefoglalóan magyarul uő: A tündérmesék eredete, terjedése és a népi narratíva elmélete. *Etnoszkóp 1,* 2011/1, 107–115. p.

példázza. Siegfried Becker a Grimm-mesék marburgi kötődéseit vizsgálva megállapítja például, hogy adatközlőik bizony általában művelt, olvasott (!) emberek voltak, akik ugyan az éppen előadott mesékhez valóban a szóbeliség útján jutottak el, de nem lehet kizárni ezeknek az írásbeliség, az olvasás által történő megerősítését, modifikálását sem.[16]

Jómagam a Békakirály magyar recepciója és interetnikus kapcsolódásai vizsgálata során már használtam a jelen kötetben is közreadott ponyvaszöveget, s annak egy szlovák mutánsát, majd egy további cseh változatát. A szövegek közti rokonság egyértelmű. Az már inkább feltűnő, hogy a szájhagyományból lejegyzett variánsok mily kevéssé követik ezeket a változatokat[17], valamint hogy a végleges Grimm-gyűjteményből kiselejtezett, az első kiadás 13. szövege, noha magyar fordítása nem ismeretes, jelen van mind a magyar, mind a szlovák szájhagyományban[18]. Izgalmas kérdést, a kapcsolatok feltárásának további lehetőségét jelentik a mesék vers- és dalbetétei, valamint a mesehősök neveinek nemzeti variánsai. Ezek értelmezéséhez a (még feltárandó további) ponyvaszövegek nyilván fontos fogódzóként szolgálhatnak[19].

5.

Az igénybe venni illendő terjedelmet (nagyon is!) kitöltöttem. Már csak egy megjegyzésre futja. Nincs ideális szövegállapot. Sőt még archetipikus sincs, hiszen még ha biztosak lehetnénk is egy adott szöveg első leírt változatában, annak előző formái a leírt szöveg szerzője fejében sok-sok variáció alakjában kavarogtak, s a végén született az, amit akár mi is olvashatunk. A szöveges folklór esetében még inkább bonyolítja a képet, hogy az egykor elhangzott és el nem hangzott szövegváltozatok tömkelege. És itt talán illik utalni jelen írás címválasztására, ami egy ponyvaszöveg nyitó passzusa: *Régesrégen, még azelőtt…* Mindig van hát lejjebb és beljebb. Aki már akár csak néhány mondatnyi saját szöveget is leírt valaha, igazat kell, hogy adjon Thomas Bernhardnak, aki egy helyütt így fogalmaz: *Die Wörter ruinieren, was man denkt, das Papier macht lächerlich, was man denkt, und während man aber noch froh ist, etwas Ruiniertes und*

16 Vö. Becker, Siegfried: Gab es Marburger Beiträge zu den „Kinder- und Hausmärchen"? Zur Frage der Lokalisierung von Märchenfiguren und Märchenerzählern. In Andreas Hedwig (szerk.): *Die Brüder Grimm in Marburg.* Marburg, Hessische Staatsarchiv, 2013, 57–88. p.

17 A jelenség Voigt Vilmosnak is feltűnt, aki a Grimm-mesék magyar fordításai kapcsán jegyzi meg, hogy hatásuk „az elképzelhetőnél jóval csekélyebb volt". (Voigt Vilmos: Meseszó… 122. p.)

18 Vö. Liszka József: Egy (nép)mese alakváltozásai. In uő: *Átmenetek. Folklór és nem-folklór határán.* Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kara, 2013, 63–113. p. (A három ponyvanyomtatvány teljes magyar, szlovák és cseh szövege: 78–92. p.)

19 Vö. Liszka József: Zur Internationalität der Grimm-Märchen. In Winfried Helm–Manfred Seifert (szerk.): *Historische Volkskunde in Niederbayern. Reflexionen auf Walter Hartinger.* Passau, Dietmar Klinger Verlag, 2015, 26–29. p.

etwas Lächerliches auf das Papier bringen zu können, verliert das Gedächtnis auch noch dieses Ruinierte und Lächerliche. Majd másutt még hozzáteszi: *Tatsache, daß das, das wir aussprechen, niederschreiben, zehnmal dümmer ist, als das, das wir denken, trotzdem lassen wir uns, wie die großen Schriftsteller, darauf ein, als viel dümmer zu gelten, als wir sind, und begehen den* Unsinn*, etwas zu sagen, niederzuschreiben, eine Meinung zu äußern, eine Richtung zu vertreten, uns für einen Gedanken einzusetzen…*[20]

Mindez érvényes a fentiekre is.

20 Bernhard, Thomas: *Das Kalkwerk.* Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2004, 126. p.; uő: *In der Höhe.* Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2004, 9. p.

Kisebbségkutatási folyóiratok Szlovákiában és Magyarországon

Aligha vitatható, hogy a rendszerváltás óta eltelt évtizedekben az *ethnic studies* közép-európai műfajában – a kisebbségkutatásban – komoly intézményesülési folyamat ment végbe. Akadémiai, kormányzati, egyetemi intézetek, az érintett közösségek által létrehozott kutatóműhelyek egész sora kezdte el működését. Ezek többsége igyekezett alkalmazkodni a nemzetközi projektfinanszírozás feltételeihez, ami részben szerencsés módon együttműködésre, új témakörök felfedezésére sarkallta őket, részben pedig nem igazán üdvös hatásokat kiváltva háttérbe szorította a hosszú távú, idősoros kutatásokat. Mindez folyamatosan formálta, átalakította a közép-európai etnikai folyamatokkal foglalkozó intézményeket, ami a hozzájuk kötődő szakfolyóiratok megjelenésében, megszűnésében, internetre költözésében is jól nyomon követhető.

A magyar nyelvű kisebbségi tárgyú lapok közül az elmúlt években megszűnt a Cholnoky Győző főszerkesztésében huszonhét éven át, 1991–2018 közt megjelent *Kisebbségkutatás*. A lap 1997–2018-as évfolyamai szabadon elérhetőek a magyar folyóiratok népszerű adatbázisában, a MATARKA néven ismert tartalomkeresőben. A kolozsvári alapítványi háttérrel gazdag dokumentációval, vitaanyagokkal, tematikus összeállításokkal megjelenő *Magyar Kisebbség* második és harmadik folyama a jelek szerint – remélhetően csak átmenetileg – szintén elakadt. A régi magyarországi lapok közül ma is rendszeresen megjelenik az 1990-ben Tóth László által alapított *Regio: kisebbség, társadalom, politika* c. folyóirat, amelyet az elmúlt két évtizedben a Kisebbségkutató Intézet gondoz és ad ki. A lap régi számai elérhetőek az Elektronikus Periodika Adattárban (www.epa.hu). Ugyanúgy, mint az 1991 óta megjelenő *Pro Minoritate* c. folyóirat, amelynek digitális változata az azonos nevű alapítvány portálján is elérhető.

A magyarországi kisebbségek közös kulturális folyóiratának tekinthető, *Barátság* címmel korábban havonta, újabban évente hat alkalommal megjelenő, szépen szerkesztett, színvonalas képzőművészeti alkotásokkal illusztrált szemle „Magyarország népei kölcsönös megismerkedését szolgáló kulturális és közéleti folyóiratként” határozza meg önmagát. A 30. évfolyamában járó periodika lapszámai elérhetőek a folyamatosan gazdag információs anyagot kínáló Nemzetiségek című portálon. http://nemzetisegek.hu/

Kisebbségi Szemle

A magyarországi kisebbségi folyóiratok közt a legújabb és tájainkon viszonylag kevésbé ismert lapnak a Kántor Zoltán által vezetett *Nemzetpolitikai Kutatóintézet Kisebbségi Szemle* c. számít. A 2016 óta megjelenő szemle digitális változatának számai ingyenesen letölthetőek a Bethlen Gábor Alapítvány keretei közt működő Intézet honlapjáról: https://bgazrt.hu/nemzetpolitikai-kutatointezet/folyoiratok/kisebbsegi-szemle/

Kedvcsinálóként a tavalyi évfolyam 3–4. számaiból két tanulmányra szeretnénk felhívni a figyelmet. Szabó Tamás, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem politológus adjunktusa a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) külpolitikai tevékenységét vizsgálja Az etnikai pártok külpolitikai érdekérvényesítése c. kétrészes tanulmányában. A 2022. 3. számban közölt első részben az elemzés elméleti kereteit kijelölve a szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy – hasonlóan a bulgáriai török, a szlovákiai, szerbiai magyar pártokhoz – az RMDSZ-nek is szembesülnie kellett azzal a kérdéssel, hogy külpolitikai mozgásterét alapvetően meghatározta az általában egy-két cikluson át tartó kormányzati részvétel, s az azzal járó intézményesült koalíciós partnerség és fegyelem, másfelől az ellenzéki szerepkörből adódó nagyobb kezdeményezési potenciál. Az RMDSZ első, 1996–2012 közötti kormányzati részvétele idején a Szövetség külpolitikájában – akárcsak a szlovákiai Magyar Koalíciónak a két Dzurinda-kormányban való részvétele idején – a sikeres NATO-csatlakozás és az európai integráció jelentette a többségi partnerekkel közös külpolitikai prioritást.

Tanulmánya második részében, a *Kisebbségi Szemle* 2022. 4. számában Szabó Tamás áttekinti a magyar országgyűlés által 2001-ben elfogadott státustörvény nemzetközi jogi visszhangját és az RMDSZ-nek a kialakult bilaterális és nemzetközi vitákban játszott közvetítő, egyensúlyozó szerepét. Románia 2007. január 1-jei uniós tagságát követően a szerző által az „europaizált külpolitika időszakában" fontos lépések történtek az RMDSZ részéről. Miután a Szövetség 2012-től ellenzékbe került és a romániai pártrendszerben átmenetileg elveszítette egyensúlyszerepét, látványos fordulat következett be az erdélyi magyar párt külpolitikai tevékenységében. Az Európai Nemzetiségek Föderatív Uniója (FUEN) mellett az RMDSZ fontos, mondhatni vezető szerepet vállalt a *Minority Safe Pack* (Mentőcsomag a kisebbségek számára – Egymillió aláírás az európai sokszínűségért) címmel 2013-ban európai polgári kezdeményezésként indított akcióban. Miután a feltételeknek megfelelően 2018. április 3-ig több mint egymillió hiteles aláírást sikerül összegyűjteni az unió legalább hét tagállamában, az akkor esedékes európai parlamenti választások után megalakult új bizottsághoz 2020. január 10-én nyújtották be és az MSPI alapján kidolgozott törvénykezdeményezési javaslatot, s 2020. február 5-én mutatták be az Európai Bizottságnak. A Romániában és Szlovákiában is komoly kormányzati ellenállásba ütközött kezdeményezés jól jelezte, hogy az etnikai pártok külpolitikai mozgástere mindvégig komoly ellenreakciókat válthat ki.

Az „europaizált külpolitika" jegyében az RMDSZ árnyékjelentést dolgozott ki az Európa Tanács keretében elfogadott Kisebbségi keretegyezményről és a Nyelvi kartá-

ról. Felhívta az Egyesült Államok kormányának figyelmét az erdélyi magyarságot súlyosan érintő jogsértésekre, mint például a történeti egyházak közösségi javainak romániai visszaszolgáltatásában kimutatható igazságtalanságokra.

A tanulmány több fontos következtetést is rögzít, amelyek a többi kisebbségi magyar pártra is érvényesnek tűnnek. Közülük érdemes szó szerint is idézni a következő megállapítást: „Az etnikai pártok külpolitikai aktivizálódását belső és külső tényezők egyaránt elősegítették. Míg a belpolitika szintjén a többséggel folytatott együttműködés korlátai, illetve az ellenzéki szerepből következő marginalizált pozíció eredményeként kerültek előtérbe a kisebbségi igények külügyi megjelenítésére irányuló stratégiák, addig nemzetközi szinten olyan egymással összefüggő folyamatok, mint az anyaállamok hangsúlyosabb szerepvállalása, a politika transznacionalizációja, a kisebbségi kérdés nemzetköziesítése, valamint az európai integráció, amely jelentős mértékben előmozdította az etnikai pártok koalícióépítését és transznacionális hálózatokba való szerveződését."

A 2022. 4. szám gazdag tartalmából az itthoni viszonyok közt is fokozott figyelmet érdemel(ne) Tóth Norbertnek a visegrádi négyek által az ET Nyelvi Kartája kapcsán tett kötelezettségvállalásokról közölt jól dokumentált és fontos következtetéseket megfogalmazó tanulmánya. A Nemzeti Közszolgálati Egyetem tanszékvezető egyetemi docense kiváló áttekintést ad a Karta által felkínált 98 nyelvi jogi norma alapján Csehország, Lengyelország, Szlovákia és Magyarország részéről vállalt kötelezettségekről.

Minthogy az európai nyelvi sokszínűség sajnálatos módon a nyelvi jogok terén is jól látható, a Karta kibocsátásakor rögzíteni kellett, hogy szerződéshez csatlakozó államok nem voltak kötelesek minden rendelkezést magukra nézve elfogadni és elismerni. A V4 államok közül Lengyelország mindössze harminchét kötelezettséget vállalt, de azt megpróbálja a területén használt 19 nyelvre alkalmazni. Csehország viszont csupán két kisebbség – a lengyel és a szlovák – nyelvére vonatkozóan vállalt 48 rendelkezést. Szlovákia a Karta 53, Magyarország pedig 57 jogi kötelezettségét tartja magára nézve kötelezőnek. Ráadásul a négy ország ezen belül nem minden jogot biztosít a területén élő minden kisebbségnek. A szerző részletesen bemutatja az oktatás, igazságszolgáltatás, közigazgatás, média és kultúra területén vállalt kötelezettségeket. Jóllehet a négy ország a 98-ból 81 jogi kötelezettségeket vállalt, ezekből azonban mindössze 20 olyan jogi norma akad, amelyet mind a négy V4 tagállam kötelezőnek tart magára nézve. Mondani sem kell, milyen fontos lenne a rendszeres ET-ellenőrzések eredményeit nyomon követnünk, még inkább saját árnyékjelentésekben akár lokális szinten is összegyűjteni a kötelezettségvállalások teljesítését.

A *Kisebbségi Szemle* múlt évi 4. száma mások mellett közli még Bajcsi Ildikónak, a Clio Intézet munkatársának historiográfiai áttekintését a szlovák történetírás Trianon-értelmezéseiről, amelyekből a szerző egyebek közt arra a következtetésre jutott, hogy a politikatörténeti elemzések helyett napvilágot látott társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, könyvek, valamint „az emlékezetpolitika oldaláról vizsgálódó kutatások" adhatnak reményt valamilyen egymást kiegészítő történeti összkép kialakítására.

Szlovákiai kisebbségpolitikai kritikai folyóirat

Ami a (cseh)szlovákiai kisebbségi folyóiratok helyzetét illeti, lapunkon, a somorjai Fórum Intézet folyóiratán kívül főként az opavai Sziléziai Múzeum által kiadott *Slezský sborník* és a Szlovák Tudományos Akadémia kassai Társadalomtudományi Intézetének *Človek a spoločnosť* (ČaS) c. folyóirata közölt rendszeres kisebbségi tárgyú tudományos tanulmányokat. Utóbbi folyóirat *Individual and Society* címmel 2018-tól kezdve angol nyelven jelenik meg. https://individualandsociety.org/

A következőkben a *Menšinová politika na Slovensku. Kritický magazín* címmel először 2011–2014 közt kiadott, majd 2020 óta ismét – szlovák és angol nyelven egyaránt – megjelenő kisebbségpolitikai szemlét mutatjuk be. Az Etnicitás- és Művelődéskutató Központ (CVEK- Centrum pre výskum etnicity a kultúry) néven Pozsonyban működő nem kormányzati, független társadalmi egyesület folyóirata, amely – Alena Holka Chudžíková projektvezető és Elena Gallová Kriglerová szerkesztő vezetésével – évente két alkalommal online formában készül és a lap portálján érhető el: https://mensinovapolitika.eu/

A tavaly február végén kiadott 2022. 1. számban (https://mensinovapolitika.eu/2022/02/) négy tanulmányt olvashatunk szlovák és angol nyelven. Kriglerová az orosz–ukrán háború várható kirobbanásával együtt járó tömeges ukrajnai menekültáradat szlovákiai befogadásának lehetőségeit, akadályait és kockázatait elemzi. 2022-es adatok szerint az ukrajnai háború 2014-es kezdete óta több mint 56 ezer ukrán állampolgár kért ideiglenes vagy tartós letelepedési engedélyt Szlovákiában. A szerző idézi Mikulec belügyminisztert, aki szerint szükség esetén Szlovákia további több tízezer menekült befogadását és elszállásolását is képes bebiztosítani. Kriglerová külön kitér a szlovákiai lakosságnak a migrációval kapcsolatos véleményét felmérő kutatások eredményeire, amelyek szerint a 2015–2016-os szíriai, afganisztáni menekülthullám hatására a szlovákiai közvélemény 85%-a 2022-ben is fontosnak tartaná a tömeges migráció megelőzését és megakadályozását. A képet árnyalja, hogy az ukrajnai háborús menekültekkel szembeni befogadási hajlandóság 2022 januári adatok szerint ennél jóval nagyobb volt.

A tanulmány záró része ezzel együtt arra hívja fel a figyelmet, hogy a bevándorlási törvény módosítása ellenére Szlovákiában nincs igazán hatékony eszközrendszer az országban tartósan letelepülő menekültek, bevándorlók integrációjának elősegítésére. A CVEK 2020–2021. évi kutatási programja szintén a külföldiek szlovákiai integrációjának kérdését vizsgálta. Ennek eredményeit foglalja össze Michaela Píšová tanulmánya. Rámutat a szlovákiai személyi kapcsolatok és a szlovák nyelv ismerete hiányában gyakori elutasítás jelenségére. Továbbra is komoly akadályokkal kell szembesülniük, amikor a szlovák lakosság körében és az intézmények jelentős részében angol nyelven próbálják magukat megértetni. A többségi lakosságnál a fekete bőrszínű bevándorlók érzik leggyakrabban az előítéletek jelenlétét. Ugyanakkor a Szlovákiában tartósan letelepült

külföldiek nagyon pozitívan nyilatkoztak az ország biztonságáról, a saját vallási, kulturális identitásuk gyakorlásának biztosításáról.

A 2021. évi népszámlálás etnikai, nyelvi adatainak gyorselemzésében Alena Holka Chudzíková három jelenségre hívja fel a figyelmet. Mindenekelőtt a többes nemzetiségi identitás lehetőségét emeli ki. A kettős bevallás lehetőségének köszönhetően elvben megállt a magyar nemzetiségűek számának csökkenése, hiszen a magukat második helyen magyarnak (is) valló 34 098 személynek köszönhetően a magyar nemzetiségűek száma mindössze 2 313 fővel apadt, az előző két évtized százezres fogyásához képest. Ugyanakkor a ruszin nemzetiségűek száma 2011 és 2021 között majdnem megduplázódott: 33 482-ről 63 556 főre gyarapodott, miközben csak kisebbik részük, 23 746 fő adta meg első helyen a ruszin nemzetiséget. A kettős nemzetiségi identitás a szlovákiai romákra is régóta jellemző, és ezért számukra is pozitív fordulatot jelenthet ez a módszer. 2011-ben 105 738, 2021-ben már 156 164 személy vallotta magát roma nemzetiségűnek. Közülük azonban csupán 67 179 fő adta meg első helyen a roma közösséghez való tartozását. A nemzetiségi származás vállalását jelzi a 8583 szlovákiai német és 1838 zsidó nemzetiségű szlovákiai állampolgár adata is. Mindkét esetben kisebbségben voltak azok, akik első helyen vallották magukat németnek vagy zsidónak.

A folyóirat eddigi utolsó, 2022. 2. száma két tanulmányt is közöl a hazai társadalom fiataljai körében terjedő radikális és szélsőséges jelenségek hatásáról. Jana Kadlečíková arra hívja fel a figyelmet, hogy a hatóságok és a kérdéssel foglalkozó társadalmi szervezetek általában megkésve, a konfliktusok kirobbanása után reagálnak, s tevékenységükből rendre hiányoznak a megelőzést, a felvilágosítást szolgáló eszközök és intézkedések. A CVEK múlt évi kutatásai is azt jelezték, hogy a feladat jórészt az amúgy is ezernyi feladattal küszködő iskolákra hárul, miközben a fiatalok szabadidős tevékenységét, talán a sportélet különböző formáin kívül, alig támogatja, irányítja bárki is. Az állami szféra mintha tanácstalan volna, az önkormányzatok, társadalmi szervezetek pedig jórészt felkészületlenek az ilyenfajta prevenciós munkára. Minden bizonnyal fontos lenne külön kutatással kitérni a két legnagyobb létszámú szlovákiai kisebbségi közösségek fiataljainak elemzésére.

Alena Holka Chudzíková annak a programnak az eredményeit mutatja be, amely a szlovákiai rendőrség és a fiatalok közti viszonyt és együttműködési lehetőségeket vizsgálta. A fókuszcsoport-interjúkra épülő vizsgálat adatai szerint a fiatalok is fontosnak tartják a rendőrség jelenlétét a szélsőséges jelenségek megelőzésében is visszaszorításában, ugyanakkor demokráciafelfogásuk gyakran lépi túl az állami hatóságok toleranciaküszöbét. Ez a tény és a hatóságok iránti bizalom alacsony szintje pedig a szerző összegző megállapítása szerint minden bizonnyal hozzájárul ahhoz, hogy a tizenévesek többsége nem igazán követi nyomon a hivatalos rendőrségi, hatósági tájékoztatásokban megjelenő figyelmeztetéseket.

A lapszámban érdekes interjút közül a vajdasági szlovák közösségből származó, az európai kisebbségi önkormányzatok témakörét magas szinten ismerő és elemző Svetluša Surová tollából a Glasgow-i Egyetem Alec Nove-ról elnevezett ruszisztikai és

kelet-európai tanszékét vezető David Smith professzorral, az *Europe–Asia Studies* című egyetemi lap főszerkesztőjével. Smith professzor ezen kívül az Európa Tanulmányok Tanácsának tagjaként a Tanács által kiadott, rendkívül izgalmas és színvonalas *Europe Now* c. folyóirat https://www.europenowjournal.org/issues/past-issues/ szerkesztői teendőit is ellátja.

Surová, aki a *Menšinová politika* egyik korábbi számában a Bukovszky László kisebbségi kormánybiztos vezetésével elkészült, de az elmúlt időszakban a kormány által zárójelbe tett szlovákiai kisebbségi törvénytervezet fontos nóvumát, a kisebbségi kulturális autonómiákat irányító nemzetiségi tanácsok intézményét vizsgálta, ebben az interjújában is a kisebbségek közösségi jogainak intézményesítési lehetőségeiről kérdezte a brit professzort.

A glasgow-i professzor egyik kutatása több európai ország kisebbségi modelljét hasonlította össze, s ennek alapján az interjúban annak a véleményének adott hangot, hogy a kisebbségi közösségek közösségi, kollektív jogainak biztosítása akkor lehet igazán eredményes, ha maguk a közösségek az adott ország társadalmában, gazdasági, politikai életében integrált csoportokat alkotnak. Az ilyen esetekben is a területi autonómiák helyett a személyi elvű, kulturális önkormányzati megoldások tűnnek sikeresebbnek. Jóllehet ezek is fontos politikai intézmények, nehezen vádolhatóak azzal, hogy az adott ország politikai és területi integritását veszélyeztetnék. Ugyanakkor a nem vagy csak részben integrált – marginalizált, diszkriminált – kisebbségek számára a kulturális autonómia nem igazán járható út, mert az ő helyzetük számos más alapkérdés megoldását igényli, amelyre a kulturális önkormányzati intézmények nem alkalmasak. Ezt az ellenmondást David Smith a magyarországi német és a magyarországi roma kulturális önkormányzatok munkájának példáján szemlélteti: míg előbbi sikeresen szervezi és irányítja a kisebbségi német oktatásügy megerősítését, a helyi, megyei és országos roma kulturális önkormányzatok a közösségi élet minden területén folyamatosan súlyos problémákkal szembesülnek.

Az internetes portálok diadalmas hódítása idején nagy kérdés, miként maradhatnak talpon a tudományos alapossággal, módszerességgel készülő tanulmányoknak helyt adó papíralapú és digitális folyóiratok. A fentiekben bemutatott magyar és szlovák kisebbségi szemle gazdag tartalma is azt jelzi, hogy a portálok gyakran áttekinthetetlen, legtöbb esetben lektorálatlan, az alapvető szakmai hivatkozásokat is nélkülöző ámokfutásában a kisebbségi kérdéseket vizsgáló diszciplínákban még jó ideig szükség lesz – szükség lenne – a szakmailag alapos, ellenőrizhető információkat és következtetéseket közlő, tudományos folyóiratokra.

Szarka László

Beregszászi Anikó–Dudics Lakatos Katalin: Huszonkettő. A kárpátaljai magyar anyanyelvi nevelés 22 évének története. Törökbálint, Termini Egyesület, 2023, 172 p.

A 2023-as év talán egyik első kárpátaljai magyar kiadványaként vehette az olvasóközönség a kezébe azt a nagyszabású összefoglaló munkát, amelyben Beregszászi Anikó és Dudics Lakatos Katalin, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Filológia Tanszékének oktatói a kárpátaljai magyar anyanyelvi nevelés elmúlt 22 évének főbb irányvonalait és eredményeit mutatja be, illetve elemzi és összegzi a kárpátaljai magyar oktatástervezés anyanyelvoktatási koncepcióját, lehetséges módszereit, eredményességét, az oktatás szereplőinek nyelvi attitűdjeit.

A szerzőpáros már a kiadvány előszavában is hangsúlyozza, hogy a kárpátaljai magyar közösség már a tavaly február óta tartó „háború kitörése előtt is nehéz oktatáspolitikai körülmények között volt kénytelen megharcolni a napi politikai és egyéb harcait" (10. p.) az oktatási hálózat megtartásáért és az anyanyelv oktatásának megújításáért.

Már az első, az *Egy történet állomásai* címet viselő fejezet legelején kiemelik: „a kárpátaljai magyar anyanyelvi nevelés megújításának folyamata szorosan összefügg a kárpátaljai magyar közösség nyelvi helyzetének, nyelvhasználatának, nyelvi attitűdjeinek, anyanyelvi oktatásának tudományos igényű vizsgálatával, aminek kezdetei az 1990-es évek második feléig nyúlnak vissza." (12. p.) Az anyanyelvi nevelés reformjának megindulása kapcsán hangsúlyozzák, hogy az leginkább az 1995-ös ungvári Élőnyelvi Konferenciához, valamint Csernicskó Istvánnak – A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén című sorozat első köteteként megjelent – A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján) című monográfiájához, a kárpátaljai magyar nyelvi tervezés első koncepciójának megalkotása pedig a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola szakembereinek nevéhez köthető. Kiemelik azt is, hogy az anyanyelvi nevelés megújulásának az 1990-es években egyre gyakrabban felmerülő igénye csak 2000-ben, az azóta Iskola 2000 néven ismertté vált vizsgálatok révén kapott megfelelő tudományos alátámasztást, ugyanis az eredmények erőteljesen megkérdőjelezték az addig kizárólagosan alkalmazott felcserélő (szubtraktív) szemlélet, illetve az elsősorban grammatika-központú anyanyelvoktatás hatékonyságát. Ahogyan a szerzők fogalmaznak, az „Iskola 2000 eredményei alapján fogalmazódott meg az a gondolat is, hogy kárpátaljai magyarnyelv-oktatásnak az kell legyen a célja, hogy az iskolából kikerülők nyelvhasználata automatikusan igazodjék a beszédhelyzethez", valamint hogy „az anyanyelvi oktatásnak és a pedagógusoknak szakítani kell az egynormájú szemlélettel. Iskoláinkban olyan tanterveket, tankönyveket kell alkalmazni, amelyek részletesen foglalkoznak a kárpátaljai magyar nyelvhasználat értékeivel, sajátosságaival, és segítenek használati körük meghatározásában, ám a választást a tanulóra, a nyelvhasználó kommunikatív kompetenciájára bízzák". (24. p.) A 2000-es évek elején megindult tudományos vizsgálatok eredményeit alapul véve 2005-ben elkészült az új, immár hozzáadó (additív) szemléletet érvényesítő tanterv, s megindult az ehhez kapcsolódó új magyar nyelv tankönyvek kiadása is. 2012-ben pedig Beregszászi Anikó tollából megszületett egy az ezekhez kapcsolódó módszertani útmutató és feladatgyűjtemény is, melynek – a helyzet jellegére utalva – a szerző A lehetetlent lehetni címet adta.

A második fejezetben, mely *A kárpátaljai magyar anyanyelvoktatás alakulása a tantervek és a tankönyvek tükrében* címet viseli, a fentebb már említett új tanterv és tankönyvek részletesebb elemzését tárják a szerzők az olvasó elé. A 2005-ös Magyar nyelv tantervről és jelentőségéről szólva kiemelik, hogy ez az első olyan tanterv, amelyben olyan témakörök

is megjelennek, mint például: „Nyelv és nyelvváltozatok. A nyelv változékonysága és viszonylagos állandósága. Egy ember – több nyelvváltozat. A nyelvváltozatok virtuális egyenlősége és aktuális egyenlőtlensége. A nyelvi alapú diszkrimináció és a nyelvi tolerancia. A helyi magyar nyelvváltozatok jellemző sajátosságai (nyelvjárási jellemzők, a nyelvi kontaktusok hatásai: kölcsönzés, kódváltás, pragmatikai sajátosságok); a magyar nyelv más változataihoz viszonyított különbségek. A szituatív (beszédhelyzethez igazodó) nyelvhasználat." (34. p) A szerzők a kárpátaljai magyar anyanyelvoktatási reform csúcspontjaként értékelve felhívják a figyelmet arra a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola magyar tanszékén készült 2017. évi leírásra, amely révén „sikerült megváltoztatni a kárpátaljai magyar középiskolai magyar nyelv érettségi követelményrendszerét, tartalmát és formáját", s elérni azt, hogy „a kárpátaljai magyar gyerekek magyar nyelv érettségi vizsgáját megfeleltessék a magyarországi magyar nyelv és irodalom középszintű érettségének". (38–39. p.) A következő alfejezetekben a kárpátaljai magyar nyelvű iskolahálózatot fenyegető oktatáspolitikai döntésekről és a korábbi évek során elért eredményeket figyelmen kívül hagyó, a magyarországi kerettanterv hivatkozás nélküli, lebutított formában történő átvétel nyomán született új (2018-as) tantervről, valamint az ahhoz kapcsolódó tankönyvsorozatról olvashatunk részletesebb elemzést. A szerzők külön alfejezetben tárgyalják a nyelvjárások kárpátaljai magyar nyelv tankönyvekben való megjelenését, hangsúlyozva azt, hogy az anyanyelvoktatás sokáig figyelmen kívül hagyta az anyaországi és a határon túli magyar nyelvváltozatok eltéréseiből fakadó sajátosságokat. A '90-es évektől kezdődően megjelenő, a szociodialektológiai szempontokra is építő s a hozzáadó szemléletben készült tantervhez kapcsolódó új tankönyvek fokozott hangsúlyt fektettek arra, hogy „a kárpátaljai magyar iskolás a nyelvjárásokkal, az anyanyelvváltozatával kapcsolatban magabiztos, pozitív attitűddel találkozzon a standard tanulásának folyamata során is". (53–54. p.) A 2018-as tanterv és az ahhoz kapcsolódó tankönyvsorozat kapcsán a szerzők egyértelműen leszögezik, hogy ezek nagy visszalépést jelentenek a korábbi évek eredményeihez képest, ugyanis „nem alkalmasak sem negatív, sem pozitív sztereotípiák eloszlatására, s nem közvetítenek objektív, tudományosan megalapozott információkat a tanulók anyanyelvváltozatáról". (58. p.)

A harmadik fejezetben *A kárpátaljai magyar iskolások nyelvi tudatát érintő 2006–2008-as felmérés tanulságairól* számolnak be, külön kitérve a különböző nyelvváltozatokkal és a nyelvjárásokkal kapcsolatos vélekedésekre. A két tanév során végzett vizsgálat 37 kárpátaljai település 46 iskolájára terjedt ki, s összesen közel ezerötszáz végzős, illetve kilencedik osztályos tanuló került megkérdezésre. A felmérés eredményeit ismertetve kiemelik, hogy a „vizsgálatban részt vett fiatalok tisztában vannak a különböző nyelvváltozatok közötti különbségekkel, s az is kiderült, hogy az általuk nyelvjárásiasnak mondott változatoknak nincs körükben nagy presztízse, ezért saját lakóhelyük beszédéről is óvatosan, visszafogottan nyilatkoznak" (67. p), valamint hogy a „tanulók többsége a nyelvjárási beszédet az érvényesülés hátráltatójának tekinti", s a köznyelv elsajátításának fontosságát hangsúlyozza. (70–72. p.) A tanulók köznyelvi normatudata kapcsán hangsúlyozzák, hogy a régebbi tankönyvek sajátosságai nyomán „leginkább azoknak a jelenségeknek a használata tudatos a fiatalok körében, melyek a nyelvművelésben, az anyanyelvoktatásban korábban is kiemelt figyelmet kaptak, s a legnagyobb arányban pedig azon változók kapcsán kaptak nem köznyelvi válaszokat, amelyek jellegzetes helyi, nyelvjárási jelenségek". (77. p.)

A következő fejezetben a szerzők arra keresik a választ, *Eredményes-e a hozzáadó anyanyelvoktatás a gyakorlatban?* Az előző fejezetben ismertetett felmérés és a 10 évvel később (2018-ban) történő megismételt vizsgálat adatainak összevetése lehetőséget nyújt annak kiderítésére, hogy „a 2005-ös szemléletváltásnak van-e empirikus adatokon

keresztül is kimutatható eredménye". (86. p.) A kutatási eredmények csoportosított (pl. a nyelvjárások megítélése, az azokhoz fűződő személyes kapcsolatok és a tudatos beszélői attitűdök) összevetése alapján a szerzők kiemelik, hogy egyértelműen „a hozzáadó szemléletnek, s az ebben a szemléletben készült középiskolai tankönyveknek köszönhető" az a pozitív változás, amely jól megmutatkozik a kapott válaszok objektívebb, racionálisabb voltában, valamint abban is, hogy „tanulók jóval nagyobb arányban nyilatkoznak jóindulattal a nyelvjárásokkal, nyelvjárási beszélőkkel kapcsolatban, mint korábban". (94. p.) A kiadványban az anyanyelvoktatás alakulása kapcsán többször is kiemelik a pedagógusoknak e folyamatban betöltött szerepét, így az sem meglepő, hogy a diákok mellett az ő körükben is elvégezték a 2008. és 2018. évi vizsgálatokat, melyek eredményei, a hallgatók körében végzett vizsgálathoz hasonlóan, ugyancsak arról tanúskodnak, hogy „az eltelt 10 évben pozitív irányban változott a kárpátaljai magyar pedagógusok nyelvjárásokról alkotott/bevallott véleménye". (107. p.) A fent említett vizsgálatok a nyelvjárások általános megítélésén és az azokhoz fűződő beszélői attitűdökön túl a nyelvművelői szakirodalom által erősen stigmatizált jelenségekre, így például a *suksükölés, szukszükölés, csukcsükölés*, a *nákozás* jelenségére, az *-e* kérdőszó szórendi helyének használatára, a *kell* állítmány jövő idejű alakjára, a *-nál/-nél* helyhatározórag a *-hoz/-hez/-höz* helyett s a *-tól/-től* hasonlító funkcióban való használatára is kitértek. Ezzel kapcsolatosan a szerzők arra is felhívják a figyelmet, hogy bár „a standard ismeretét nézve lassúbb tempójú az eredményesség", az adatközlők az elmúlt 10 évben ennek ellenére is tudatosabbak lettek, s a helyi nyelvhasználatra jellemző jelenségek nem standard voltával is inkább tisztában vannak, mint a korábban megkérdezettek. (128. p.)

Az ötödik s egyben utolsó fejezet *A nyelvi tolerancia alakításának lehetőségei. Nyelvi nevelés a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán* címet viseli. A kérdéskör kapcsán a szerzők kiemelik, hogy kisebbségi helyzetben „az anyanyelv és az anyanyelvű iskolahálózat megőrzése közösségi, nyelvpolitikai és nyelvtervezési kérdés is egyben, hisz az oktatás tannyelvén, illetve a magyar mint anyanyelv tanításának a tartalmán, szemléletén és módszerein keresztül a közösség jövője, megmaradása, identitásának megőrzése hatékonyan befolyásolható, a nemzetpolitikai és nyelvpolitikai célok az oktatástervezésen keresztül eredményesen megvalósíthatók". (131. p.) Hangsúlyozzák azt is, hogy a 2000-es évek elején megfogalmazott nyelv- és oktatáspolitikai célok megvalósítása szempontjából kiemelkedő jelentősége van annak is, hogy „a pedagógusokat képző felsőoktatási intézmények milyen nyelvszemlélet mentén tervezik képzéseiket, milyen tudományos alapokra helyezik kitűzött céljaikat". (133. p.) Ebben a vonatkozásban példaértékűnek minősül a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola képzési kínálata, ahol ugyanis nem csak a filológus hallgatók ismerkedhetnek meg a tudományos alapokon nyugvó nyelvszemléletekkel. A nem magyar szakos hallgatók számára a szabadon választható tárgyak katalógusában „olyan magyar nyelven oktatott, a nyelvhasználatot fejlesztő és a nyelvszemléletet alakító tárgyak is találhatók, mint a Nyelv és társadalom, Két- és többnyelvűség a Kárpát-medencében, A magyar helyesírás alapjai, Hivatali magyar nyelv és tudományos írás". (141. p.)

Amint azt a szerzők az *Utószó. Összefoglalás helyett* címet viselő zárófejezetben maguk is megjegyzik, a munkát összegezni azért sem lehet, mert célja alapvetően összegzés volt, amelyben a kárpátaljai magyar anyanyelvoktatás elmúlt huszonkét évének eredményeit és kudarcait kívánták számba venni, s ezáltal felhívni a figyelmet arra is, hogy a közösség nyelv- és oktatáspolitikai céljainak eléréséhez „átfogó, tankönyvcsaládokat vizsgáló tankönyvelemzésekre, a tantervek folyamatos monitoringozására, összehangolt és átgondolt tankönyv- és tantervkészítésre", elsősorban az ukrajnai háborút lezáró békére volna szükség. (146. p.)

A kiadványt több mint húszoldalas szakirodalmi jegyzék zárja, amely révén a témakör iránt érdeklődőknek lehetőségük van az alaposabb elmélyülésre, a műben említett tudományos munkákkal való megismerkedésre is. A könyv végén a szerzők egy, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Filológia Tanszékén és a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpontban készült kiadványokat bemutató fényképes válogatást is közreadnak. A tudományos megalapozottsága ellenére is olvasmányos munka a nyelvoktatás tervezésével és tankönyvírással foglalkozó szakemberek, a gyakorló pedagógusok, valamint az épp tanulmányaikat folytató hallgatók mellett a kárpátaljai magyar anyanyelvi oktatás iránt érdeklődő laikus olvasók figyelmére is joggal tarthat számot.

Gazdag Vilmos

Hizsnyai Tóth Ildikó: Nekem mondod? Jaffás és Kofolás beszélgetései a magyar nyelvről. Dunaszerdahely, Nap Kiadó, 2022, 304 p.

A *Nekem mondod? Jaffás és Kofolás beszélgetései a magyar nyelvről* című antológiában Hizsnyai Tóth Ildikó a Pátria rádióban 2017-ben sugárzott Jaffás és Kofolás nevet viselő nyelvi ismeretterjesztő műsor interjúit adja közre teljes terjedelmükben. A kötet huszonhat beszélgetést tartalmaz, melyeket a rádióműsor készítői – Hizsnyai Tóth Ildikó (Kofolás) szlovákiai magyar műfordító és Kerényi György (Jaffás) magyarországi újságíró – tizennyolc szlovákiai magyar és magyarországi szakemberrel rögzített.

A könyvben elhelyezett interjúkat Hizsnyai Tóth Ildikó hat nagyobb tematikai egységbe sorolta, ezek mindegyikéhez rövid bevezetőt csatolt; hasonlóan járt el az egyes beszélgetések felvezetésekor is, melyek keretében egyrészt a megszólított szakembereket, másrészt az általuk érintett altémákat ismertette.

A kötet lényegi tulajdonsága, hogy a benne levő interjúk párbeszédet folytatnak egymással: az eltérő szakterületeken tevékenykedő interjúalanyok ugyanazt a témát más és más szempontból láttatják, melyek mozaikszerű összeillesztésével az olvasó előtt komplex mivoltában tárul fel az adott probléma. Annak érdekében, hogy mindez érzékelhető legyen, az alábbiakban minden interjúból kiemelek néhány alapgondolatot.

A kötetet bevezető tematikai egység, mely a *Miért beszélnek másképpen a határon túli magyarok?* címet viseli, négy interjút tartalmaz, ebből kettő szinkrón, kettő pedig diakrón nézőpontból közelíti meg a magyar–magyar és a magyar–szlovák kapcsolatokat.

Az első interjúból, mely az idegenvezetőként tevékenykedő Korpás Árpáddal készült, kiderül, hogy a magyarországiak meglehetősen eltérő képeket alakítanak ki magukban a szlovákiai magyarokról: míg egyesek alapos háttérismeretekkel rendelkeznek rólunk, addig mások a létezésünkről sem tudnak. Az alulinformáltság azonban ugyanúgy jellemző a szlovákiai szlovákokra is, akik általában a magyarországi Pilisben élő szlovákságról és a szlovákiai magyarságról egyaránt keveset tudnak. Az interjúban elhangzik továbbá, hogy a magyarországi turisták – főként a palóc nyelvterületen és a Zoborvidéken járva – nyelvhasználati jellegű kérdéseket és azokhoz kapcsolódó negatív értékítéleteket is megfogalmaznak, ennek okára a következő beszélgetőpartner, Agócs Gergely néprajzkutató mutat rá. A szakember arról számol be, hogy a közvélekedéssel ellentétben Magyarországon nem az irodalmi nyelvnek, hanem a média nyelvezetének van a legnagyobb hatása, miközben a nyelvjárások presztízse alacsony, használatuk pedig „leminősítéssel" jár. Kiemeli ugyanakkor, hogy Szlovákiában – a szlovák nyelv jelenléte miatt – az egyes tájnyelvi változatok magasabb presztízsértékkel bírnak, s alkalmazásuk a magyar kisebbség összetartozás-tudatát erősíti.

A tematikai egység első diakrón megközelítésű interjúja Szarka László történészhez fűződik, aki előbb a 19. században végbemenő magyar és szlovák nemzetépítő törekvéseket mutatja be (nem titkolva a két nemzet közötti konfliktusokat sem), majd a második

világháború utáni, magyarok ellen irányuló jogfosztó intézkedéseket ismerti. A 19. századról kialakított elképzeléseinket tovább árnyalja a Demmel Józseffel készített interjú, mely egyrészt a felső-magyarországi szlovák–magyar nyelvhatáron élők nyelvi szokásainak felvázolása mellett a pre- és posztmodern identitások elkülönítésének fontosságára is rámutat; másrészt kiderül belőle, hogy az anyanyelv identitáshordozó funkciója a modern nacionalizmus és a polgárosodás folyamatának eredménye.

A könyv második tematikai egységében, melynek címe *Miért bélyegezzük meg egymás beszédét, és hogyan lesz belőle diszkrimináció?*, három interjú kapott helyet. Az elsőben Kontra Miklós megállapítja, hogy a standard nyelv kultúrájában élő magyarok körében a köznyelv elsajátíttatásának céljából nem ritka az iskolai nyelvi diszkrimináció, mely sok esetben identitásromboló hatású. Ezt követően a kisebbségi magyarokkal szemben folytatott többségi hatalmak oktatás- és nyelvpolitikájának sajátos jegyeiről nyújt áttekintést. A következő interjúalany, az ugyancsak nyelvész Lanstyák István már a beszélgetés kezdetén meghökkenti az olvasót, kijelenti ugyanis, hogy a nyelv fantazmagória, a valóságban csak beszélés és írás van, s a mögöttük meghúzódó szabályrendszer. Az interjúban Lanstyák a nyelvi ideológiák kutatásának elismert magyar szakembereként a kisebbségi magyarok körében erőteljesen jelenlevő nyelvi standardizmus, purizmus és konzervativizmus ideológiáira is rámutat, s azt is felfedi, milyen következményekkel jár a magyarok számát illetően az etnoidentizmus, mely a „nyelvében él a nemzet” meggyőződéssel azonosítható. A harmadik interjúban a nyelvész végzettségű, de jelenleg trénerként és szervezetfejlesztőként tevékenykedő Rabec Istvántól megtudjuk, hogy a nyelvvesztéshez nagyban hozzájárul a nyelvjárásokkal szembeni kirekesztő szemléletmód, melynek következtében a beszélők anyanyelvük magyar közösségben való használatakor is úgy érzik magukat, mintha idegen nyelven kellene megszólalniuk.

Az interjúgyűjtemény harmadik tematikai egysége, mely a *Milyen kihívásokkal jár a kétnyelvűség?* címet viseli, öt beszélgetést tartalmaz. Az első interjúban Lanstyák István abból kiindulva, hogy a kétnyelvűek számtalanszor kerülnek olyan helyzetbe, hogy fordítaniuk, tolmácsolniuk kell, azt javasolja, hogy a fordítási elveket az iskolában is tanítsák és gyakoroltassák; majd kifejti, hogy a vegyes házasságban élő gyermekeknél a magas szintű kétnyelvűség az „egy személy – egy nyelv” elv minél következetesebb alkalmazásával alakítható ki. A második, Szabómihály Gizella nyelvésszel készült beszélgetésből az derül ki, hogy a szlovákból átvett kölcsönszavak mennyisége nem befolyásolja a szlovákiai magyarok nyelvcseréjét; s hogy a szlovák nyelv hatása a szlovákiai magyar nyelvváltozatban elsősorban ott érvényesül, ahol összhangban van a magyarországi nyelvváltozatokban megfigyelhető tendenciákkal. A tematikai egység harmadik interjújában Vančo Ildikó nyelvész arról számol be, hogy a kognitív képességek fejlődését illetően a kétnyelvű gyermekeknek az egynyelvűekkel szemben előnyük van. Kiemeli továbbá, hogy az iskolában a nyelv információátadó funkcióján kívül fel kellene hívni a tanulók figyelmét a nyelv szimbolikus funkciójára is, melynek segítségével a magyar és a szlovák beszélőközösség tagjai az egymás felé tanúsított tiszteletüket hatékonyan kifejezhetik. A negyedik interjúban Borbély Anna a magyarországi nemzetiségek kutatójaként rámutat, hogy a kisebbségben élő beszélőközösségek kétnyelvűvé válása nem feltétlenül eredményez identitásváltást és nyelvcserét, főképp ha a nemzetiség számára biztosítva van az anyanyelven való tanulás, és él is ezzel a lehetőséggel. Az ezt követő interjúban Rabec István megállapítja, hogy azok a személyek, akiket a nyelvvesztés vagy a nyelvleépülés folyamata jellemez, legtöbbször nyelvhez kötődő identitásdilemmában vannak. Ehhez kapcsolódóan kiemeli, hogy az a 62 000 személy, akikkel a 2011-es és 2021-es népszámlálások közötti időszakban csökkent a szlovákiai magyarság száma, ugyanolyan „viharban van”, mint a kutatásai során

megismert nyelvvesztők voltak, s ebből csak úgy van esély kimenteni őket, ha megszabadulunk a „nyelvében és a nemzet" felfogástól.

A negyedik, *Mi történik az iskolában az anyanyelvünkkel?* című tematikai egység első interjújában Kontra Miklós a helyesírás-oktatást és a tankönyvkiadást illető kérdések mellett elmondja, hogy a nyelvtanoktatásban az ún. felcserélő helyett a hozzáadó nyelvpedagógiai szemléletet kellene érvényesíteni. A fejezet második beszélgetésében Vančo Ildikó egyrészt megállapítja, hogy a magyar nyelven szocializált gyermek számára a magyar tannyelvű iskola választása a legmegfelelőbb, mellyel a gyermekeknél esetlegesen fellépő nyelvi és pszichés zavarok is elkerülhetők; másrészt kifejti, hogy az anyanyelvórákon a tanulók nyelvről való ismereteit kellene bővíteni, amire a napjainkban érvényben levő – tartalmi és módszertani szempontból egyaránt kifogásolható – magyarnyelv-tankönyvek alkalmatlanok. A harmadik interjú az óvópedagógusként tevékenykedő Braunsteiner Juliannával készült, aki egy kis csallóközi magyar falu egyetlen óvodájának vegyes, magyar–szlovák nyelvű csoportjában végez pedagógiai munkát. A beszélgetésből kiderül, hogyan képes betartani az „egy személy – egy nyelv" elvet a vegyes anyanyelvű gyermekcsoportban, majd leszögezi, hogy a gyermekek nyelvi fejlődésének egészséges mederben való tartása érdekében egyértelműen kizárja anyanyelvváltozatuk javítgatásának lehetőségét. A negyedik interjúban Misad Katalin nyelvész osztja meg tapasztalatait az anyanyelvoktatás néhány kérdéséről. Előbb kifejti, hogy a magyar mint anyanyelv oktatásában a jelenlegi, strukturalista szemléletmód helyett a funkcionális szemléletet kellene érvényesíteni, mivel ezáltal gyakorlativá válhatna a nyelvtanoktatás, ezt követően pedig az alap- és középiskolai helyesírás-tanítás kapcsán fogalmaz meg főképp gyakorló magyar szakos pedagógusok számára hasznos tanácsokat. A következő interjúalany Dusík Anikó, aki irodalomtörténészként úgy véli, hogy a tanulók irodalomhoz fűződő kapcsolatának javítása érdekében a tanórán átvenni kívánt irodalmi szövegeknek tükrözniük kellene a magyarság sokszínűségét, miközben a tanulókat arra kellene ösztönözni, hogy maguk fedezzék fel az egyes művek mondanivalóját. A fejezet utolsó beszélgetésében a nyelvész végzettséggel rendelkező, de napjainkban pedagógusként tevékenykedő Bilász Boglárka egy kelet-szlovákiai közös igazgatású, magyar és szlovák osztályokkal egyaránt rendelkező gimnázium nyelvi tájképébe nyújt betekintést. Az interjúból kiderül, hogyan lehet megjeleníteni a magyar és a szlovák nyelvet egy-egy iskola külső és belső terében úgy, hogy azok hierarchiája és funkciója kiegyenlítődjön.

A könyv ötödik tematikai egysége, melyben négy interjú kapott helyet, a *Hova tűnnek a szlovákiai magyarok*? címet viseli. Az első beszélgetésben Gyurgyík László demográfus az etnikai, elsősorban magyar–szlovák vegyesházasságok szlovákiai alakulásáról nyújt közelebbi áttekintést, melynek során kiemeli, hogy az ilyen házasságokból született gyermekek döntő többsége szlovák tannyelvű iskolát látogat; ezeknek a gyermekeknek a 80%-a később a szlovák nemzet irányába fordul el. A második beszélgetőpartner, a University of Chicago magyar származású nyelvésze és antropológusa, Susan Gal, akivel Kontra Miklós beszélgetett. Gal a burgenlandi Felsőőrben (Oberwart) élő magyarok nyelvcseréjének vizsgálata során szerzett tapasztalataiból kiindulva megállapítja, hogy a nyelvcserét a régió politikai helyzetének figyelembevételével kell értelmeznünk, s értékelésekor nem abból kell kiindulnunk, hogy mi jó a nyelvnek, hanem abból, hogy mi jó az embereknek. A következő interjúban Agócs Gergely elmondja, hogy a kettős félnyelvűség és a nyelvközi kódváltogatás „szörnyű élmény"-ének elkerülése érdekében kiemelkedően fontos a magyar nyelven szocializált gyermekek magyar nyelvű iskoláztatása. Ezt követően Prékop Mária pedagógus és oktatáspolitikus a szlovákiai magyar iskolahálózatot mutatja be, miközben a magyar szakközépiskolák hiányára és a roma gyerekek magyar tannyelvű alapiskolák fennmaradásában betöltött szerepére is utal.

A hatodik és egyben utolsó tematikai egység, melynek címe *Hogyan teremtsünk magunknak magyar(abb) világot*?, négy interjú tartalmaz. Az elsőben Szabómihály Gizella úgy vélekedik, hogy a szlovákiai kisebbségi nyelvhasználati jogszabályok érvényesítésének előfeltétele az államigazgatás és az önkormányzatok megfelelő szakmai-módszertani támogatása. A második beszélgetésben Mészáros András filozófiatörténész, nyugalmazott egyetemi tanár előbb az implicit és az explicit identitások közötti különbség lényegét fejti ki, majd megállapítja, hogy a szlovákiai magyar lét a kettős látásmód lehetősége miatt „fantasztikus". Véleménye szerint az a személy, aki beszélgetőtársát azzal vádolja meg, hogy „Te nem is vagy magyar!", kizárólagosságot követel a másiktól, annak ellenére, hogy az illető identitása toleranciát, valamint befogadást sugall. A szóban forgó tematikai egység harmadik interjújában újfent az Agócs Gergellyel készült interjúból olvashatunk egy részletet, melyben kifejti, hogy a 19. században végbemenő nemzetkoncepció-váltás következményeként a „magyar nemzet" fogalma újraértelmeződött, emellett úgy tartja, hogy a szlovákiai magyarokra soha nem volt jellemző olyan összetartó erő, mint például az erdélyiekre, mely a dominánsan észak–déli irányú interregionális kapcsolatokkal magyarázható. A negyedik interjú a kötet legelején idézett, Korpás Árpáddal készített beszélgetés második részét mutatja be, melyben felfedi, miért értik meg hamarabb az erdélyi magyarok a szlovákiai magyarok helyzetét, mint a Magyarországról érkező turisták, továbbá arra is utal, hogy számára szlovákiai magyarnak lenni kettős kompetenciát jelent.

A Hizsnyai Tóth Ildikó által összeállított interjúgyűjteményt annak a szélesebb olvasóközönségnek a figyelmébe ajánlom, mely elismert szakemberektől közérthető módon kíván választ kapni a szlovákiai magyar léthez kapcsolódó, társadalmi meghatározottságú nyelvi, nyelvhasználati, nyelvlélektani, oktatási, jogi, történelmi, szociológiai és filozófiai kérdésekre.

Dančo Jakab Veronika

Kurhajcová, Alica: Nyilvános ünnepségek és történelmi emlékezet Magyarországon (1867–1914). Besztercebánya, Zólyom, Losonc és Rimaszombat példáján. Békéscsaba, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2018, 351 p. /Kor/Ridor Könyvek, 12./

A nemzeti, regionális vagy éppenséggel a lokális emlékezet építését, erősítét szolgáló, méltán szakrális tereknek nevezhető helyek, azok metamorfózisai hálás vizsgálódási témája a kultúratudományok (kulturális és politikai antropológia, etnológia, vallástudomány, szemiotika, történettudomány, művészettörténet, műemlékvédelem stb.) kutatói számára. Ráadásul ezeknek a tudatosan (vagy éppenséggel tudat alatt) kiépített, historizáló szándékkal „rekonstruált" (a macskakörmök magyarázása messzire vezetne) vagy továbbfejlesztett helyszíneknek az utóbbi időben szemmel látható reneszánszát éljük. Felismerhetővé a különféle, egymással első rápillantásra kapcsolatba sem hozható emlékjelek feltűnő koncentrációja teszi őket. A komáromi Etnológiai Központ keretei közt létrehozott Szakrális Kisemlék Archívum fejlesztése során menet közben derült ki, hogy a klasszikus értelemben vett szakrális kisemlékek (út menti feszületek, szentek szobrai, lourdes-i barlangok stb.) önmagunkban voltaképpen nem is értelmezhetőek. Ezek sok esetben, rendesen a településközpontokban koncentrálódnak egy csomó, a szó eredeti értelmében véve nem is szakrális emlékjel (országzászló, háborús emlék, a kitelepítés vagy a málenkij robot emlékműve, az adott település első írásos említésére figyelmeztető kopjafa stb.) társaságában. Együtt képeznek egy szakrális teret, ahol a különféle lokális vagy nemzeti ünnepek során a megfelelő rítusok realizálódnak. Alica Kurhajcová voltaképpen ilyen kiválasztott terek, négy felsőmagyarországi város, Besztercebánya, Zólyom, Losonc és Rimaszombat példáján keresztül élettel próbálja megtölteni ezeket. A történész eszközeivel persze, korabeli forrá-

sokra (újsághírekre, hírlapi cikkekre, kép- és levéltári anyagra) támaszkodva.

Az újkori nemzetté válási folyamatból kisarjadó, egyre inkább tudatosabbá váló magyar nemzeti emlékezéskultúra gyökereit tapogatja Alica Kurhajcová könyve. Pontos elméleti és országos történeti keretekbe ágyazottan[1] mutatja be az első világháború előtti fél évszázados „békeidők" nemzeti emlékezéskultúrájának országos és lokális modifikációit. Vizsgálódásai eredményeit négy tematikus blokkban prezentálja: *Dinasztikus ünnepek*; *Magyarországi állami ünnepek és magyar nemzeti ünnepségek*; *A nemzet nagyjainak jubileumi ünnepségei*; *A millenniumi ünnepségek*. A rendkívüli adatgazdagsága és sokszempontúsága okán egy behatárolt terjedelmi keretű recenzióban inkább csak szemelgetni belőle, széljegyzetelgetni érdemes a könyvet.

A szerző munkáját különösen izgalmassá teszi a tény, hogy kutatópontjai „vegyes" etnikai hátterűek: Besztercebánya és Zólyom a vizsgált időszakban is szlovák többségű, magyar és német kisebbséggel, Losonc és Rimaszombat pedig magyar többségű, szlovák kisebbséggel bíró városnak számított, miközben mind a négy városban jelentős súllyal bírt az emancipálódás és asszimiláció különböző grádicsain elhelyezkedő zsidóság. A nemzeti ünnepek megtartása és mikéntje tehát ilyen, a különféle identitások szövevénye szempontjából is rendkívül izgalmas lehet. Elena Mannová (alighanem az opponensi véleményből vett, a kötet hátsó borítóján olvasható) sorai viszont arra utalnak, hogy „Alica Kurhajcová elemzései meggyőzően bizonyítják, hogy a vizsgált városokban a nyilvános megemlékezéseken a magyar történelem kuruc és labanc verziója, nem pedig a nemzeti verziók – a magyar és nem-magyar (szlovák vagy német) jelentettek konkurenciát egymásnak…" Nos, miközben ez a pogány versus keresztény, Árpád vagy Szent István, kuruc vagy labanc, magyar nemzeti vagy monarchia-, osztrákbarát (dinasztikus) emlékezéskultúra természetesen végigvonul ezen a történeten is (és lényegében, ilyen-olyan modifikációkban, mindmáig kísért), a könyv ugyanúgy tömegével hozza a magyar és nem magyar ütközési felületek eklatáns példáit. Sokszor nem direkt módon, de hogyan másként értelmezhető a *Besztercebánya és Vidéke* tudósítása, mely szerint az 1896. május 9-i ünnepi forgatagban Besztercebánya[2] tereit és utcáit lelkes fiatalok lepték el „megannyi nemzetiszín kokárdával, ünnepi, jórészt magyar köntösben" […], „nagy reklámot csapva a magyar viseletnek". Mert ha a magyart az állampolgárságot jelző *hungarus* tudattal azonosítjuk, akkor ebben az összefüggésben mi keresnivalója van a nemzeti identitást (persze hamisan, de ez messzire vezet…) kifejező „magyar viseletnek"? Nyílt konfliktusokra is sor került, egyrészt a kormánypárti magyar és a helyi szlovák sajtó hasábjain, de sokszor (Zólyomban, Losoncon például) a tettlegességig is fajult, miközben időről időre antiszemita felhangoktól sem volt mentes. A jelzett kérdéskör persze szintén nem fekete és fehér, hiszen például a szlovákok sokszor praktikus lokálpatrióta érdekeik által vezérelt viszonyulása az adott állami (nemzeti) ünnepekhez, a teljes behódolástól kezdve a nyílt ellenállással bezárólag rendkívül rétegezett. Ugyanígy a hivatalos és félhivatalos magyar állami és egyházi szervek, személyek hozzáállása is a „rámenősség" és empatikus(abb) tapintat széles skáláján mozog.

1 Kiváló magyar (és ezek szerint német) nyelvtudásának köszönhetően a szlovák mellett magabiztosan mozog mind a magyar, mind a német vonatkozó szakirodalomban is.

2 A korabeli hivatalos népszámlálási adatok alapján 1890-ben Besztercebánya lakosai közül 1799 magyarnak, 4229 pedig szlováknak vallotta magát. 1900-ra ez az arány a következőképpen módosult: 3132 magyar és 4852 szlovák. Forrás: https://telepulesek.adatbank.sk/telepules/besztercebanya-banska-bystrica/ [utolsó megtekintés: 2023. 04. 26.]

A szerző Szent István esetében fölteszi a kérdést: a király, vagy a szent kultuszával van-e dolgunk? Gyáni Gábor több irányban is gondolatébresztő (de hát most nem róla írok) tanulmányának[3] egy mondata, amely már önmagában is mintha eleve mottónak készült volna („A modern nacionalizmus egyrészt szakralizálta a nemzetet, másrészt nacionalizálta a vallást") történeti keretbe helyezi az úgyszintén rendkívül összetett problematikát. Mert nyilvánvalóan más (térben és időben is) a hivatalosság (annak is éppen melyik szintje?) hozzáállása, mint az egyes társadalmi rétegek, (etnikai, vallási) csoportok viszonyulása a kérdéshez (Gyáni említett tanulmányában ezt szépen rétegezi). Az ún. nemzeti szentek, például Szent István vagy Szent Cirill és Metód[4] esetében a 19. század végétől mindenképpen a nemzeti vonás vált dominánssá, természetesen nem szinkrón módon a központi hatalom, az egyházak vagy éppenséggel a népi vallásosság szintjén. Ha ma megnézünk egy-egy ilyen jellegű objektumot, akkor az egyéni vallási áhítat (oda helyezett mécsesek, gyertyák, deponia pia-szerűen lerakott kis szentképek, szobrocskák stb.) nyomait sem látjuk, ellenben, főleg ünnepeiket követően nemzetiszínű szalagokkal ellátott koszorúkat annál nagyobb számban. Utóbbi esetben a közösségi vallási áhítatnak bizonyos nyomai mindaközben föllelhetőek, hiszen egyházi személyek ezeket az objektumokat fölszentelik (de fölszentelik, megáldják a kopjafákat vagy éppenséggel a futballstadionokat is), a napján tartott ünnepség (részben) egyházi liturgia keretei között zajlik. A Kurhajcová által vizsgált időszakban Szent Istvánnak hivatalos állami (nemzeti) ünnepe egyébként még éppen kibontakozóban van (1891), s amikorra törvényerőre emelt, teljesen hivatalos jelleget kapott (1920), a vizsgált települések kikerültek a magyar államiság keretei közül. Besztercebányán és Zólyomban ezzel nyilván meg is szakadt ez a fejlődési folyamat, míg Losoncon és Rimaszombatban félhivatalosan (1938 és 1945 között meg nagyon is hivatalosan) nyilván ezt követően is tarthattak ünnepségeket. És tartanak ma is. Az ünnep folyamatos változását érdemes lesz napjainkig nyomon követni! Kovács Ákos az aratóünnep „kitalált" (bár helyesebben talán: revitalizált) hagyományát vizsgálva rögzítette, hogy az augusztus 20-i Szent István-i ünnepre fokozatosan rátelepedett az országos aratóünnep, amiből rövidesen az új kenyér ünnepe, majd az alkotmány napja lett.[5] E könyvben nincs rá utalás, de vajon ez az összefonódás nem jelent-e meg az észak-magyarországi városok ünnepi kultúrájában is?

Végezetül, keretet adva e rövid széljegyzetcsokornak, megemlítem, hogy Alica Kurhajcová könyve fordítás (Avar Hajnalka munkája), tudomásom szerint ebben a formában és teljességében szlovákul (még) nem látott napvilágot. A kötet végén található jegyzék alapján mindösszesen nyolc, zömében szlovák s egy angol nyelvű tanulmány formájában viszont a nem magyarul olvasók is ismerhetik a szerző kutatási eredményeit. Mindamellett jó lenne az *egészet* szlovákul is kiadni. Ha erre sor kerülne, javaslom a lábjegyzetek és a kötet végén található irodalom-

3 Gyáni Gábor: Kommemoratív emlékezet és történelmi igazolás. Tudomásom szerint először a Veszprémy László által szerkesztett *Szent István és az államalapítás* (Budapest, Osiris, 2002, 569–581. p) című kiadványban jelent meg (az idézett mondat innen van, az 570. oldalról), majd a szerző gyűjteményes tanulmánykötetében is: *Relatív történelem*. Budapest, Typotex, 2007, 298 p. /Historia Mundi/

4 Kurhajcová egy helyütt tesz említést Szent Cirill és Metód kultuszának megizmosodásáról (119. p.), de a jövőben javasolnám a két tradíció, a Szent István-i és a cirill–metódi regionális, lokális szintre lenyúló, analitikus összehasonlítását.

5 Kovács Ákos: *A kitalált hagyomány*. Pozsony, Kalligram, 2006, főleg 117–193. p.

jegyzék(ek) szinkronba hozatalát s a képmelléklet újragondolását.[6] De ezek apróságok, a lényeg, hogy a szlovák történettudomány szemszögéből újabb munka[7] foglalkozik közös múltunk meghatározó szegmentumaival. Hiszen a könyvben tárgyalt jelenségek napjainkig nyúlnak, élnek és virulnak…

Liszka József

Nógrády Árpád: Sáros vármegye. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022, 760 p. + Térképmellékletek: I/a–XI. térkép. /Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza – Új sorozat/

Ötvenkilenc évvel *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* első kötetének és huszonnégy évvel a kézikönyv legutóbbi, negyedik kötetének megjelenését követően örvendetes módon folytatódott, vagy pontosabb úgy fogalmazni, hogy új életre kelt ez a magyar történettudomány szempontjából olyan fontos könyvsorozat. A 20. század végén az S betűnél elakadt tudományos projekt szálát kutatóintézeti feladatként az akkor még pályája elején levő Nógrády Árpád vette át, kapta meg, és mintegy másfél-két évtizedes munka eredményeként mostanra készült el a sorban következő, a Sáros vármegye kialakulásáról és Árpád-kori történeti földrajzáról szóló impozáns kiadvány.

E kétkötetes mű szerzőjét idestova három és fél évtizede ismerem. Szakmai munkásságunk részben párhuzamosan haladt, ugyanis a rendszerváltozás körüli években egyszerre végeztük egyetemi tanulmányainkat a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem néprajz (és történelem) szakán. Míg azonban ő már huszonévesen is nagy elhivatottsággal készült a korai magyar történelem kutatójának, én akkor még elsősorban irodalmári ambíciókat dédelgettem. A sors néhány év múltán úgy hozta, hogy ő az MTA Történettudományi Intézetében nyert alkalmazást, jómagam pedig ugyanott a Néprajzi Kutatóintézetben. Azóta figyelem félig-meddig közelről Nógrády Árpád történészi munkásságát, az Árpád-korral foglalkozó rendkívül elmélyült tanulmányait, ám egyszersmind hiányolva is az igazán nagyszabású, monografikus igényű művek létrejöttét. Nos, a hiányolt mű végre elkészült, és nem csupán méltó a sorozat előző köteteihez, hanem a sorban minden jel szerint az eddigi legkiválóbb, paradigmatikus igényű, alaposan feladva általa a leckét – akár még önmaga számára is – a további vármegyei kötetek készítőinek.

A rendkívül tetszetős és elegáns kivitelű páros kötet fő vonalakban követi a Györffy György által is alkalmazott szerkezeti szisztémát és közreadási metodikát. Azonban mint azt a szerző is bevallja, szükségszerűen túl kellett lépnie a cédulákra alapozott katalóguskészítés módszertanán, hiszen a Györffytől örökül kapott jegyzetanyag nem

6 Ha van miből, akkor *célzottabban* a konkrét helyi eseményekre vonatkozó képanyagra koncentrálnék, magukat a képeket igyekezném pontosabban meghatározni, datálni (!), ami által ezek nem puszta illusztrációként, hanem a szöveges rész szerves elemeként valódi pluszinformációval szolgálhatnának. Csak egy példa: a 326. oldalon található 14. számú kép aláírása mindössze annyi, hogy „Az ünneplőbe öltözött besztercebányai főtér”, de hogy mikor, milyen alkalomból (megjegyzem, alighanem millenniumi ünnepségről lehet szó), arról a képjegyzék sem tudósít, amiből annyit tudunk meg, hogy „SSM, Banská Bystrica, č. 333.” Miközben ilyen és hasonló, gondosan meghatározott képekből kellene minél több! Korabeli lapok fejlécei, vagy a reprodukción olvashatatlan újságcikk-kivágatai legfeljebb illusztrációs szereppel, s nem történeti értékkel bírnak.

7 Nem egyedülálló vállalkozás ez, legyen elég itt (csak találomra!) Gabriela Kiliánová, Ľubomír Lipták, vagy Miroslav Michela munkásságra utalni.

nyújtott minden fontos részletkérdéshez biztos támpontot, és a szerzőnek szükségszerűen az eredeti forrásdokumentumot is (királyi oklevelek, határjárások jegyzőkönyvei, pápai tizedjegyzék stb.) újra kézbe kellett vennie. Másrészt a neves történész halála óta digitalizálódott világ olyan számítógépes alkalmazások számára is teret nyitott, melyek jelentős mértékben megnövelték a források átfogó igényű analízisének, egyszersmind a korabeli történeti földrajzi állapotok megközelítőleg pontos rekonstruálásának lehetőségét.

A kiadvány első, monográfiaszerűen összeállított kötete három részre tagolódik. Az általános bevezetőt követően kerül sor a feldolgozott forrásanyagból levonható tudományos következtetések ismertetésére, Sáros megye kialakulásának minden lényeges aspektusára kiterjedően (történelmi háttér, természetföldrajzi viszonyok, birtoklástörténet, népességtörténet, civilizációs fejlődés stb.) – angol és szlovák nyelvű fordításban is közreadva a tanulmányt. Majd következik a kötet túlnyomó részét felölelő katalógus, amely szerkesztett formában a vonatkozó források tudományos adattára, a települések és más földrajzi helyek szerint betűrendben és kronológiai sorrendben.

Nógrády Árpád a témában érintett forrásanyag feldolgozása során abban is követi Györffy György módszertanát, hogy azokat az 1332–1335 közötti pápai tizedlajstromig veszi számba, sőt még e korszakhatárt is rugalmasan kezeli olyan esetekben, ahol a 14–15. századi okiratnak van az Árpád-korral kapcsolatos előzménye vagy relevanciája. És bár Sáros a kései keletkezésű vármegyék egyike, és forrásanyaga nem vetekszik a Szent István korabeli, az államszervezés idején létrehozott területi közigazgatási egységek ránk maradt okiratmennyiségével, van olyan gazdag, hogy szisztematikus analízisük és közreadásuk közel hatszáz oldal terjedelmű katalógust eredményezzen.

Sáros vármegye kialakulása és középkori története önmagában is izgalmas történészi feladat, hiszen e felföldi régió a Magyar Királyság egészén belül is számos tekintetben unikális a történeti földrajzát és kultúrtörténetét illetően, akárcsak a Sároshoz sok tekintetben hasonlatos szomszédos Szepes, amelyről Fekete Nagy Antal (*A Szepesség területi és társadalmi kialakulása.* Bp., 1934), majd utóbb Zsoldos Attila (*Szepes megye kialakulása.* Történelmi Szemle, XLIII, 2001, 1–2., 19–32. p.) publikált máig meghatározó műveket. A Nógrády Árpád által vizsgált kor azonban még nem a 14–17. században sűrű településhálózattal, rangos városi településekkel bíró, országos tekintetben is fontos régiónak számító Sárosról ad látleletet, hanem a vármegye eredetét tárja fel tudósi alapossággal, esetenként felvállalva az oknyomozói szerepet is. A szerző ama álláspontjával is csak egyetérteni lehet, hogy a forrásanyag gyakori hiánya miatt – például a határjárásokban említett egyes vízfolyások, patakok kapcsán – hipotetikus következtetések levonására is szükség volt, hiszen mint írja, még egy esetlegesen téves lokalizálás is több a semminél. Bár a szerző nem ejt róla szót, szinte bizonyos, hogy következtetései levonását esetenként helyszíni empirikus tereptapasztalat (terepbejárás) is segítette.

Sáros megye táji genezise elválaszthatatlan az Árpád-kori oklevelekben 1068-tól feltűnő, tartományi méretű Újvár vármegyétől, amelynek sokáig egyik erdőispánsága volt (a tornai és a pataki mellett). A későbbi vármegye tájföldrajza – mint azt Nógrády is részletesen taglalja – az Árpádok idején még számottevő mértékben eltért attól a történeti földrajzi állapottól, amely a 14. század derekára kialakult. A hajdani erdőispánság ugyanis a későbbi megye alig kétharmadát ölelte fel: északi irányban a Csergő-hegység tömbje képezett természetes határt, amelynek folytatásaként északnyugati és északkeleti irányban megerősített gyepűkapuval ellátott gyepűsánc húzódott, azon túl pedig a gyepűelve egészen a lengyel határig, azaz a Beszkidek vonulatáig. A kapuk környékén és a sánc déli oldalán pedig mindazok a határőr-népek éltek (határőrök és erdő-óvók), akik a szepességi lándzsás nemesekhez hasonlóan javarészt szabad jogállású királyi szolgálónépek voltak;

a Tarca felső szakaszától a Szekcső forrásvidékéig és a Tapoly völgyéig telepek láncolatát hozva létre a 10–11. századtól kezdődően.

Közülük kerültek ki, emelkedtek fel az országos nemességbe a vármegye legősibb nemzetségei, melyek közül a Tekele nemzetségről bővebben is szól a szerző. Az északkeleti országrész legnagyobb hatalmú, honfoglaló nemzetsége, az Abák különböző ágai abaúji birtokközpontjukból északi irányban terjeszkedve Sáros déli és középső részein is foglaltak/kaptak hatalmas területeket, a további részek pedig király birtoktestként szolgálták az uralkodó kényelmét és stratégiai érdekeit.

Mivel a fennmaradó okiratok többsége a birtoklástörténettel kapcsolatos, törvényszerű, hogy Nógrády elemzésében is ez a szál a legalaposabban feltárt aspektusa a vizsgált terület történeti földrajzának. Mely vármegye kialakulása/kialakítása az 1250-es években, a tatárjárást követő új birtokpolitika jegyében vett meghatározó lendületet. A három erdőispánsági mikrorégió (Tarca, Gyepűelve és Sáros) Újvár megyéről történő leválasztásával az 1260-as évek elejétől tűnik fel az oklevelekben immár önálló közigazgatási egységként Sáros, amely felett az ispán csak korlátozott joghatósággal bírt. Ennek oka, hogy e tájon a királyi birtok is megmaradt (Sáros várát először 1262-ben említik), és az uralkodó saját jogkörben tartotta meg a három városias jellegű település (Eperjes, Sáros, Szeben) adójának harmadrészét, továbbá a nemesek birtokügyeiben történő ítélkezés lehetőségét.

IV. Béla birtokadományozásai nyomán a vármegye nemesi társadalma jelentős mértékben bővült, ekkortól eredeztetve sárosi birtoklását némely, még a 20. században is honos nemzetség. Így például, mint arra Nógrády is kitér, Szinye 1262 óta volt a Mersék tulajdona (a királytól ifjú Benedek fia Merse kapta). De ekkor jutott az Eperjestől délnyugatra fekvő Szentlászló birtokába a Kapi várát a tatárok ellen sikerrel megvédő Papi Écs is, vagy ekkor kapta meg a sóvári uradalmat az 1285-ben, a második tatárjárás idején rendkívüli hadi érdemeket szerzett, a Dunajec-völgyi Csorsztin várát (ahová rendtársaival Árpád-házi Kinga is menekült) is felmentő Baksa nembéli Simon fia György.

Tanulmányában Nógrády Árpád részletesen bemutatja, hogy az oligarchák letörésével hogyan rendeződtek át a 14. század elején a sárosi birtokviszonyok és az őshonos nemzetségek háttérbe szorulásával, a birtoktestek csökkenésével, nem utolsósorban pedig a királyi adományok révén új és az országos politikában is meghatározó nemesi családok (például Drugetek) megjelenésével. Erre az időszakra tehető a gyepűelve végleges felszámolása és a ma ismert településrendszer kiépülése is, amely többnyire erdőirtások (lásd a *Vágása* típusú helyneveket) és telepítések következménye. A 14. század közepén a pápai tizedjegyzék már 104 egyházas helyet tartott számon a vármegye területén (összesen 320 lakott hellyel), a következő évszázad elejére pedig e tájegységet 10–12 000 portával számolva kb. 50 000 ember lakta, részeként a közel ezer főre tehető megyei nemességgel.

A kötet gerincét alkotó, 582 oldalas adattár e mű voltaképpeni lényege. Az itt településenként, illetve birtokokként közreadott forrásjegyzék persze nem könnyű olvasmány egy laikus számára, értéke azonban történelmi kézikönyvként felbecsülhetetlen. E szócikkekben a vonatkozó források felsorolását, a szövegrészek ismertetését hosszabb-rövidebb történelmi elemzés követi, levonva az adatokból a jelenlegi tudásunk szerint evidensnek tűnő vagy legalábbis feltételezhető történeti földrajzi következtetéseket. Nógrády progresszív újítása, hogy a birtokok és települések bemutatásán kívül részletes figyelmet fordít a megye vízrajzának, magaslati helyeinek és erdőinek, továbbá az akkori utak, átkelők, hidak és vámok ismertetésének, így téve teljessé a hétszáz-nyolcszáz évvel ezelőtti idők Sáros megyéjéről alkotható képet.

Hogy e száraznak tűnő adatbázis nem válik csakis a szakkutatók számára értelmezhetővé, az a kiadvány második köteteként (függelékeként) kiadott térképmellékleteknek is köszönhető. A mindösszesen 13 nagyméretű, kihajtogatható színes térkép, valamint a hozzájuk fűzött seregnyi információ láthatóvá

és plasztikussá teszi a kézikönyv elméleti részében sorjázó adatokat és azok kutatói értelmezését. Valószínűleg sokkal olvasóbarátabb lett volna, ha e második kötet nem térképlapok mappájaként, hanem nagyalakú album formában kerül kiadásra – a még hátralevő vármegyék esetében talán érdemes lenne ezzel a térképészeti megoldással élni. Ám ez mit sem von le a szerző ez irányú innovációjából, aki e kötet összeállítása érdekében kitanulván a számítógépes térképszerkesztést is, azokat maga készítette. A monográfiához mellékletként csatolt térképlapokon külön-külön jelenítve meg a megye 11–13. századi feltételezett történeti-földrajzi állapotát, a vármegye 13–14. századi településhálózatát, a 14. század elejére létrejövő egyházas helyeket, a vármegye domborzati, vízrajzi és erdőviszonyait, úthálózatát és vámhelyeit, továbbá a birtokviszonyait (1250, valamint 1330 körül). A *Melléklet*et tovább színesíti az a néhány várostérkép, amely Eperjes, Bártfa, Kisszeben és Sóvár–Sópatak késő Árpád-kori településviszonyairól ad érzékletes képet.

Mint minden ilyen katalógus, illetve lexikonszerű kézikönyv, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzá*nak eme új kötete sem lehet maradéktalanul teljes. Előfordulhat, hogy egyes releváns források mégoly alapos kutatómunka során is elkerülik az összeállító/összeállítók figyelmét. Ilyen az a mirákulum, amely Árpád-házi Szent Kinga 1312–1329 között összeállított egyházi legendájában (*Vita et miracula Sanctae Kyngae ducissae Cracoviensis*) szerepel, és amely egy Sáros megyei úrnő csodás gyógyulását beszéli el. E 1312-re datált (és még abban az évben Ószandecben feljegyzett) történet egyszersmind Szent Kinga magyarországi kultuszának legkorábbi emléke, és beszédes adalék a korabeli magyar–lengyel interetnikus kapcsolatok vallási és néphitbeli vonatkozásaihoz is (fordítását lásd: Madas Edit–Klaniczay Gábor szerk.: *Legendák és csodák. Szentek a magyar középkorból II.* Bp., 2001, 179–180. p.; Magyar Zoltán: *Árpád-házi Szent Kinga. Történelem, kultusz, kultúrtörténet*. Bp., 2022, 112–114. p.). E csodatörténetben említett Gertrúd nevű asszony (továbbá Mihály nevű férje és a hirtelen gyógyulásról tanúskodó Lőrinc és István nevű szomszédok) egy bizonyos *Crive* (a legenda lengyel szövegében: *Krywe*) nevű Sáros megyei településről zarándokoltak el hálából Kinga sírjához, a kétnapi járóföldre lévő Ószandecre. Bizonyosan Sáros megyei település szerepel a 14. század eleji forrásműben, arra azonban a további kutatások adhatnak választ, hogy ez esetben a Tarca völgyében fekvő, Héthárshoz közeli Kriványról van-e szó, vagy a Bártfától nyugatra, a Tapoly egyik déli mellékvölgyében fekvő Krivéről (Sárosgörbényről). Nagy valószínűséggel az előbbiről, hiszen az úrnő neve feltehetőleg az illető német etnikumára utal, amellyel egybevág az, hogy Krivány (*Kriva*) 1270 óta a szepesi szász származású Rikalf, majd fiainak birtoka volt, és a 14. század elején már népes településnek számított.

Az etnikai kérdéseknél maradva: Sáros etnogenezise kapcsán kulcsfontosságú az ottani magyar etnikum jelenlétének kérdéskör. Ezt Nógrády Árpád is többször érinti bevezető tanulmányában, a téma részletes taglalását és elemzését azonban már csak azért hiányolom, mert ugyanazt – térképre is vetítve – korábban Fekete Nagy Antal már megtette a Szepesség területi és társadalmi kialakulásáról szóló fontos művében (lásd: „gömörőrök"). Alkalmasint egy ilyen, a vármegye etnikai viszonyait is érzékeltető térkép is hasznos melléklete és segédanyaga lehetett volna a tárgyalt kézikönyvnek. Mint arra Nógrády is kitér tanulmányában, a terület stratégiai pontjainak megszállása már a korai Árpádok idején megtörténhetett, és már csak biztonsági okokból is alapvetően magyar határőrökkel és – a szlávok által polovecnek (kunnak) nevezett – kabar katonai segédnépekkel.

A nagyobb számban a Tarca és a Szekcső völgyében megtelepedett magyarság korabeli létszáma és pontos településhálózata továbbra is számos kérdőjellel terhelt, holott egyértelműen ők – a határőr és az erdő-óvó telepek népe – tekinthetők a vidék törzsökös népességének, és a birtokos nemesség döntő része

is – mint arra a szerző is utal – társadalmi tekintetben közülük került ki, továbbá az erdőispánság területén számos birtokot szerzett Aba nemzetség egyes ágaihoz tartozó családokból (valamint azok udvartartásából, szolgálónépeiből). A határőrök nemessé válásának arányairól azonban szintén viszonylag kevés információval szolgál e kötet, pedig valószínűleg a tatárjárást követően ez az ő esetükben is gyakori lehetett. És az is alapvető – és a tárgyalt könyv által nem érintett – kérdés, hogy a tatárjárás során a gyepűsánctól délre fekvő határőrtelepek lakossága ott helyben vagy Muhinál milyen mérvű vérveszteséget szenvedett. Mint arra a már többször említett Fekete Nagy Antal is utal, a szomszédos Szepességben a korábban ott is meghatározó magyarság etnikai expanziója ekkor tört meg („a németek a Menedékkőre futottak, a lándzsásnemesek pedig a tatárok kardjai alatt vérzettek el").

Sáros Árpád-kori topográfiája és toponímiája mindenesetre számos támpontot nyújt a korabeli etnikai viszonyok pontosabb felderítéséhez. Néhány ilyen, korai magyar jelenlétre utaló sárosi helynévre (településnévre és határnévre) Nógrády Árpád is felhívja a figyelmet, köztük olyan költői megnevezésekre is, mint *Úrkuta*, *Szépfa*, *Szerecsennépe teteje*, vagy – tehetjük hozzá – az 1245. évi határjárást megörökítő oklevélben Bártfa helyén feltűnő *Széphelyüd*. Sáros vármegye a magyar feudális állam virágzó századaiban egyike volt az ország legfejlettebb és leggazdagabb vidékeinek, noha egyes céhes iparágak hanyatlásával a szabad királyi városok a 17. századra túljutottak fénykorukon. A részben kisnemesi eredetű és alapvetően földművelésből élő sárosi magyarság sorait a Buda elestét követő menekültek is gyarapították, ami közvetett bizonyíték arra, hogy az etnikai visszaszorulás számottevő mértékben csak a török háborúkat követően következett be. Kniezsa István (és Kniezsa nyomán Kocsis Károly, Paládi-Kovács Attila) a 16. századi oklevelekben előforduló családnevek névelemzési adatai alapján a Branyiszkó- és Csergő-hegységtől délkeletre, továbbá a Tapoly völgyében javarészt összefüggő magyar településláncolatot mutatott ki. Hasonlóképpen a mainál jelentősen északabbra nyúlt a szomszédos Zemplénben is a magyar–szlovák/ruszin nyelvhatár, amely a 16. században még Varannó–Homonna magasságában volt, azonban a 18. század közepére visszahúzódott Gálszécs és Tőketerebes környékére.

Sárosban a szlovák nyelvi expanzió és a magyar etnikum látványos visszaszorulása szintén a 18. század első felében erősödött fel, illetve következett be. A magyar Sáros megye „kiürülésében" – akárcsak a Felföld délnyugati részein – a török uralom alól felszabadult alföldi részekre történő népességáramlásnak volt elsődleges szerepe, amelyben a magyar népelemek környezetükhöz képest nagyobb arányban vettek részt. Bél Mátyás a *Notitia* adatgyűjtése idején (1710-es évek) Sáros vármegyében még továbbra is jelentős magyar népességről számolt be (a Tarca völgyében Somos és Radács, valamint Nagysáros és Pécsújfalu környékén, a Szekcső völgyében Kapitól Magyarraszlavicáig és Oszikóig nyúlóan, míg a Tapoly völgyében Girált környékén), a század utolsó harmadára azonban a *Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populosorum…* (1773) már mindössze egyetlen magyar települést talált Sáros megyében (a Kassához közeli Hernádtihanyt). E folyamat tehát a 18. században (1715–1773 között) alig kétgenerációnyi idő alatt zajlott le, ami természetes asszimilációval csak úgy magyarázható, ha feltételezzük a sárosi magyarság nagyarányú migrációját, és azzal közel egy időben a szlávok (szlovákok, lengyelek, ruszinok) jelentős déli irányú vándorlását. A népességfogyásban valószínűleg szerepet játszottak a 17–18. század fordulójának függetlenségei harcaival összefüggő háborús események, melyek e Rákócziak uralta vidéket kiválta érzékenyen érintették. Kivált pedig a Rákóczi-szabadságharc vége felé kitört járványok (a pestis pl. Eperjes lakosságát ekkor mintegy negyedére apasztotta). Bél Mátyás jegyzi fel, hogy a Kassa vidéki magyarság éppen e kuruclabanc harcok következtében tűnt el e területről, ami kulcsmozzanatnak tűnik a maradék

sárosi magyarság nyelvi beolvadását illetően, hiszen ezáltal megszakadt a sárosi és az abaúji nyelvterület közötti etnikai folyosó.

Nógrády Árpád véleménye akceptálható azt illetően, hogy Anonymus *Gesta Hungarorum* című művének e régióra vonatkozó adatát a gesztaíró szándékának megfelelően a 10–11. tájtörténet kapcsán veszi figyelembe. Mégis úgy vélem, hogy ez esetben a hipotetikus történelmi visszavetítés nem eléggé konzekvens, hiszen a medievisztika jelen tudása szerint egyértelmű, hogy e kora középkori írásműben az 1200 körüli birtokviszonyok és a Kárpát-medence III. Béla-kori tájföldrajza van megjelenítve. És ami sárosi vonatkozás feltűnik Anonymus művében (a határvárként említett Sóvár a 17. fejezetben), arról már csak azért is lehetett viszonylag pontos képe (III.) Béla király jegyzőjének, mert a filológiai kutatások szerint valószínűsíthetően ő maga is valahonnan az északkeleti országrészből származott.

Csak közvetve tartozik e recenzió tárgyához, ám véleményem szerint a vármegye korai történetéhez hasznosítható adalékokat szolgáltat a folklór is. Jelesül azok a nemzetségi eredethagyományok, címermondák és történetimonda-töredékek, melyek éppen a magyarok által valaha megült helyekről lettek feljegyezve viszonylag nagy számban a 19. század első felétől. Ezek az adatok természetesen szintén részét képezik a magyar népi emlékezet közelmúltban publikált nagyszabású kézikönyvének (Magyar Zoltán: *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex I–XI*. Bp., 2018). Mint arra a kurrens folklorisztikai kutatások is rámutattak, egyes szájhagyományozott kulturális elemek lokális (és lokalizált!) ismeretanyagként akár több évszázadon keresztül is integráns részei maradhattak egy-egy hagyományőrző közösség emlékezetének, és ez különösen érvényes a kisnemesi falvakra, illetve az egyes nemzetségi tradíciókra (lásd még a néprajzkutatás által alaposan feltárt Tornai-karsztvidék vagy Gömör példáját). Márpedig a sárosi nemesi társadalom a jelzett folklórgyűjtések idején még népes és kiterjedt volt, és számos esetben genealógiailag is kontinuus a 13–14. század óta helyben birtokos nemességgel.

Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának új sorozata olyan, már régóta várt fejleménye a magyar történettudománynak, amelynek folytatása és mielőbbi befejezése már csak a tudós történészelőd emléke előtti tiszteletadásként is erkölcsi kötelessége e diszciplína jelen művelőinek. Elkerülhetetlen és immár elodázhatatlan feladat, amelynek első gyümölcse – hosszas előkészület után – Nógrády Árpád áldozatos és professzionális munkája révén érett be. Sáros vármegye azonban még mindig csak a sorozat első kötete, olyan emblematikus vármegyék (és tájegységek) feldolgozása és közreadása előtt nyitva teret, mint a sorban következő Somogy, Szerém, valamint Vas, Zala, Zemplén, vagy éppen a Sárossal is érintkező Szepes és Torna. Mindez remélhetőleg már nem további évtizedek feladata. S ha a folytatás is olyan igényes marad, mint e Sáros vármegyéről szóló kiadvány, revideálhatóvá válik ama két évtizeddel ezelőtti Györffy-nekrológ megállapítása, mely szerint méltatlan utódokra maradt a nagy mű folytatása.

Magyar Zoltán

Kedves Gyula–Pelyach István (szerk.): Az 1848–1849. évi országgyűlés mártírjai. Csány László. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2021, 298 p. /Konferenciák az Országgyűlési Múzeumban, 6./

Az Országgyűlési Múzeum hagyományteremtő szándékkal útnak indított, az első népképviseleti országgyűlés jelentősebb mártírjainak tiszteletére rendezett konferenciasorozata 2021-ben a végéhez ért, ekképp az elhangzott előadásokból szerkesztett tanulmánykötetek záró darabját is most tarthatja kezében az olvasó. Az egykori zalai politikust a kiadvány előszava a korszak nagy formátumú alakjai között helyezi el: a szerkesztők értékítélete szerint ugyanis Batthyány Lajos után Csány volt az országgyűlési mártírok legjelen-

tősebbje. Ennek ellenére személye körül nem alakult ki jelentősebb kultusz, emlékét leginkább csak szűkebb pátriájában őrizték, de az utóbbi évtizedekben fellendült életművének tudományos igényű feltárása. Ehhez a tendenciához kapcsolódik a szóban forgó kötet is, amely a pálya néhány fontos állomását mutatja be, a sorozatban korábban megjelent munkákhoz hasonlóan gazdag forrásbázisra támaszkodva.

Molnár András a reformkori kormányzati „terror" egyik izgalmas epizódját vizsgálja, s rámutat arra, hogy amikor a kormányzat felségsértési pert kezdeményezett Csány László ellen, a Zala vármegyei politikai elit pártállástól függetlenül összezárt mögötte, azaz sikerült kivívnia a helyi vezető réteg tiszteletét és megbecsülését. Csány rövidesen országosan is ismertté vált, egyúttal viszont fokozatosan eltávolodott a rendi-sérelmi politizálástól, és a Kossuth Lajos-féle irányzathoz kezdett közeledni.

Kemény Krisztián egy kettétört barátság tükrében mutatja be Csány személyiségét. A zalai politikus sok más kortársához hasonlóan huszártisztként indult, s katonai szolgálata idején ismerkedett meg Franz Ottingerrel. Az ismeretségből barátság lett, ám a politika közbeszólt: 1848 augusztusára világossá vált, hogy míg Csány igyekezett a magyar érdekeket képviselni, addig Ottinger inkább birodalmi keretekben gondolkodott, így a két férfi útjai végérvényesen elváltak.

Pelyach István az 1848 kora nyarától királyi biztosként működő Csány László tevékenységét ismerteti. A politikus szembeszállt a forradalom kilengéseivel (például a zsidóellenes pogromokkal és a földfoglaló mozgalmakkal), segített a rend és a nyugalom fenntartásában. Fontos szerep jutott neki a nemzetőrség megszervezése és ellátása terén is, így neki is köszönhetően a magyar seregek sikeresen szembe tudtak szállni a horvát támadókkal.

Hermann Róbert tanulmánya szintén egy meglehetősen ellentmondásos viszonyt mutat be. Csány mint kormánybiztos 1848 őszén ismerte meg ifj. Pázmándy Dénest, a képviselőház elnökét, s kezdetben sikeresen együttműködtek. A Bécs felé menekülő horvát sereg üldözésének kérdésében azonban összekülönböztek, mivel Pázmándy megtiltotta a honvédsereg számára a határ átlépését. A két férfi viszonya olyannyira elmérgesedett, hogy 1849 tavaszán Csány egyenesen hazaárulással vádolta meg politikustársát.

Kedves Gyula arról értekezik, hogyan állt helyt Csány két katonai válsághelyzetben, hogyan vette hasznát a katonai ismereteinek. 1849 elején hajlandó volt feladni Pest-Budát, noha a politikai vezetés mindenáron a katonai konfliktus felvállalását kívánta, majd Csánynak Kolozsvár környékén volt lehetősége arra, hogy bebizonyítsa katonai tehetségét, és sikerült visszaszorítania az ellenséget. A szerző értékelése szerint Csány Lászlónak az volt az egyik legnagyobb érdeme, hogy politikusként is megőrizte a katonai szellemet, így több alkalommal is helyes döntést tudott hozni.

Németh György írása Csányt mint a Szemere-kormány közmunka- és közlekedésügyi miniszterét mutatja be. A politikusnak nehéz dolga volt, hiszen szinte a semmiből kellett újjászerveznie a hivatalt, ugyanakkor ambiciózus tervekkel állt elő (például vasútfejlesztési ötletei voltak, s felmerült a Pest környéki csatornák létrehozásának gondolata is), de ezekből a rendelkezésre álló idő rövidsége miatt semmi sem valósulhatott meg. Gyakorlati téren azonban Csány jelentős szerepet játszott miniszterként, ugyanis közreműködött abban, hogy a kormány a szabadságharc végnapjaiban a hatalmat Görgei Artúrra ruházza át.

Béres Katalin a Csány-kultusz történetéről értekezik tanulmányában. A politikus országosan sosem vált igazán ismertté, elsősorban Zala megyében őrizték az emlékét. Kisebb visszaesésektől eltekintve minden rendszerben megemlékeztek róla, ugyanakkor nehezen született meg például a Zalaegerszegen az ő emlékére felállított szobor, s az életműve tudományos igényű vizsgálatának kezdetei is csupán a rendszerváltozás időszakára nyúlnak vissza.

A tanulmánykötetből egy olyan személyiség képe rajzolódik ki, aki a hazája és a nemzete érdekében kész volt a végsőkig is elmenni, s aki híven kitartott az elvei mellett. Csány László számos területen állt helyt az 1848–49-es forradalom és szabadságharc időszakában, s bár az egészsége fokozatosan hanyatlott, mindvégig fáradhatatlanul munkálkodott. Nagyságát jól jelzi az a tény is, hogy vállalta a mártíromságot, jóllehet már korábban is tudta, hogy a másfél év alatt kifejtett tevékenységéért megtorlásra (azaz halálbüntetésre) számíthat a győztesek részéről. Személye és munkássága éppen ezért méltó arra, hogy az utókor megőrizze az emlékezetében, s arra is, hogy a tudományos kutatás is figyelmet fordítson rá.

Bodnár Krisztián

Szerzői kollektíva: Nemzeti kisebbségek – Ismerkedjünk meg. Bratislava, Štátny pedagogický ústav, 2020, 132 p. https://www.statpedu.sk/files/sk/vyskum/publikacna-cinnost/ucebne-texty/publikacia-narodnostne-mensiny-zoznamme-sa_preklad_do_madarskeho_jazyka.pdf

Hasznosnak tűnő kiadványt jegyez az Állami Pedagógiai Intézet, egy színes (négyszínnyomású és színesen illusztrált) tájékoztatót a szlovákiai nemzeti kisebbségekről. Nyomtatásban nem jelent meg, az intézet honlapján is nehezen található, a Výskum (kutatás) menüpont alatt, a Publikačná činnosť (kiadói tevékenység) almenüben, de ott nem a Publikácie (kiadványok), hanem az Učebné texty (oktatási szövegek) alatt keresendő; itt azonban már nem lehet eltévedni, mert ez a könyvtár csak négy publikációt tartalmaz, egy kétnyelvű (szlovák–roma) mesekönyvet, egy Oktatási szövegek című, roma–szlovák nyelvű alsó tagozatos dokumentumot, egy hozzá tartozó roma–szlovák szótárt – s végül itt tölthető le s olvasható a szóban forgó kiadvány is. Mégpedig két nyelven, a magyaron kívül szlovákul is (*Kolektív autorov: Národnostné menšiny – Zoznámme sa*), két külön dokumentumként, a szlovák az eredeti, mert a magyar ezzel a megjegyzéssel kezdődik: „A kiadvány magyar nyelvre való fordítása."

Összeállítója nincs, szerkesztője se, „lektora" hét, „bírálták" hatan, fordította Hrbácsek Noszek Magdaléna, nyelvi korrektúra: Paedr. Lívia Tímárová. És egy figyelmeztetés: „A publikáció bármely részének sokszorosítását akár szlovák, akár más nyelven a törvény tiltja" – amiből nem egyértelmű, pontosan miért tiltja a törvény, hogy sokszorosítsanak valamit, ami a világhálón nehezen ugyan, de szabadon elérhető (mondjuk, szlovákul magyar publikációt meglehetősen nehéz is volna sokszorosítani). Meglehetősen szokatlannak látom azt is, hogy egy állami intézmény tizenhárom lektorral és bírálóval miért találja fontosnak közölni ugyanitt (az 1. oldalon), hogy „A könyv a szerzők nézeteit tartalmazza, melyeket az egyes fejezetekben prezentálnak. Az Állami Pedagógiai Intézet nem felel a szerzők véleményéért." Csak a szóban forgó magyar nyelvű kiadványnak a szlovákiai magyarokat taglaló részét néztem át, pontosabban átnéztem mindet, de csak ehhez tudok hozzászólni: az Anita Radi által jegyzett szakasz (41–50. p.), ha valóban a szerző véleményét fejezi ki, nem pedig az intézet megszabta feltételeket, kereteket, igényt és igényességet, akkor vállalható, ugye furcsa is volna, ha valakinek olyan véleménye volna, amiért ő nem felel.

A publikáció az előszón és Ján Botík bevezetőjén kívül 13 szlovákiai őshonos kisebbséget mutat be, nevük ábécérendjében, vagyis: bolgár nemzeti kisebbség, cseh és morva, horvát, magyar, német, lengyel, orosz, ruszín (így!), roma, szerb, ukrán, végül zsidó nemzeti kisebbség. Nem egyértelmű, miért veszi a kiadvány egy kalap alá a cseheket a morvákkal; fellapozva a Kisebbségi Kulturális Alap honlapját, megállapítható, hogy a Kultminor fennállása óta eltelt hat év alatt a morva kulturális pályázatok száma csekély, a cseheké ellenben 392 (ebből nem támogatott: 76) volt, amiből az feltételezhető, hogy a cseh kisebbség kulturálisan sokkal aktívabb Szlovákiában, mint a közvetlen szomszéd morva: csak

a nem támogatott pályázataik száma pontosan annyi, mint az összes morva pályázaté. Egyébként a 2021-es népszámlálás szerint a lakosság 8,4%-a volt magyar, 2,9%-a roma, 1,2% ruszin, a többi nem érte el az 1%-ot sem (a ruszinok most először megelőzték a 0,8%-nyi csehet), pontosabban: az ukránok s a németek az összlakosság 0,2-0,2%-a, a lengyeleké s az oroszoké egyaránt 0,1, létszámban utánuk következnek a morvák, ők nemzetiségük szerint 2049-en voltak, anyanyelvükre vonatkozóan nincs adat; innen nézve érthető, hogy e kiadvány együtt tárgyalja őket; talán nehéz lett volna a szlovák alapszöveget morvára fordítani. (A cseh népszámlálási adatok szerint a Cseh Köztársaságban 2021-ben 16 500 morva anyanyelvű élt, ez ott 0,2%-ot jelent, „külföldi, leggyakrabban szlováknak megadott anyanyelvű" 150 000, ami 1,5%-nak felel meg, „a második, leggyakrabban megadott külföldi nyelv" az ukrán volt, 90 000, „roma nyelvűnek 4000 lakos vallotta magát". Nem könnyű ebben kiigazodni.)* Hogy miért csak magyar változata készült el a *Národnostné menšiny – Zoznámme sa* c. kiadványnak, arra sem az eredeti, sem a magyar nem ad magyarázatot (a romák talán nem értenék meg az anyanyelvükön, a ruszinoké nincs kodifikálva – csak találgatni lehet).

A *Nemzeti kisebbségek – Ismerkedjünk meg valójában* úgyis csak a legszükségesebbeket közli a szlovákiai nemzeti kisebbségekről, az ábécérenden kívül az igazságos matematikát érvényesítve (a KKA más számarányt vesz alapul: a teljes keret, a mintegy évi nyolcmillió euró 53%-a osztható szét magyar kulturális célokra, 22,4% jut a romáknak, 6,4% a ruszinoknak, 3,7% a cseheknek, 2% az ukránoknak stb.), vagyis a 13 autochton nemzetiségnek 12 fejezetben arányosan 10-10 oldal jut, a szerény terjedelem (az első és az utolsó oldal üres, a szakirodalom két oldalra széthúzva) a széles margóval (a margón képek, magyarázó képaláírások) valójában a kisebbségeknek 6-6 oldalt szentel, így elmondható, hogy dióhéjban minden fontosat közölni látszik róluk.

Sajnos, a magyar fordítás olvasását és megértését jócskán megnehezíti, hogy a helységneveket kétnyelvűen közli: „A tömbmagyarság Rimaszombatban/Rimavská Sobota, Dunaszerdahelyen/Dunajská Streda és Komáromban/Komárno él."; egységesen mindenütt, a *Szerb nemzeti kisebbség* fejezetében például így: „A. Čarnojevićcsel Komárom/Komárno, Nagyszombat/Trnava, Modor/Modra, Kárpáthalas/Vištuk és Csallóköz/Žitný Ostrov területét célozták meg."; ez a nyelvi kavalkád helyenként groteszk dimenzióba tágul, például a *Zsidó nemzeti kisebbség* bevezetőjében: „Pozsonyban/Bratislava és Komáromban/Komárno hozták létre az első zsidó hitközségeket, amelyek a 11. század végén lassan kinőtték magukat, mert ebben az időben nagyon sok zsidó érkezett Csehországból és Morvaországból, ahonnan II. Vratyiszlav kegyetlenül üldözte őket." Nyelvi szempontból megjegyezhető még, hogy sok a nem standard írott magyar szó- és kifejezésváltozat, így a magyarokat taglaló fejezet első oldalán pl. „Dnyepper", „Szent Erzsébet dóm", „Trianoni szerződés" stb., ugyanitt a 3. sz. képhez tartozó szöveg így kezdődik: „Feszty Árpád körképe (1856–1914), aki Ógyallán született."

Radi Anita jó érzékkel válogatta össze, ami rólunk, magyarokról dióhéjban elmondható: hogy honnan s mikor érkeztünk a Kárpát-medencébe, egy részünk miként került oda, ami ma Szlovákia, hogy a 2. világháború után itt üldözött kisebbséggé vált stb. – minderre egyetlen szűk kis oldalacska jut, s ez így nagy bravúr. Persze lehetett volna ugyanilyen korlátolt területen cizelláltabban is megfogalmazni ugyanazt („A Magyar Királyság létezése alatt számos neves személyiség élt a Felvidéken. A híres magyar költő, Balassi Bálint Zólyom/Zvolen várában született"), hogy a kicsike információkból ne lehessen szabadon bármire következtetni. Továbbra sem világos, hogy ez a magyar kiadvány kiknek készült, abban talán lehet bízni, hogy nem a csak magyarul olva-

* Szlovákiában 1994 óta vallhatja magát az ember morva nemzetiségűnek.

sóknak, az mindenesetre nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy a szlovák eredeti a szlovák olvasóknak készült (meg talán a csak szlovákul értő többi őshonos kisebbségnek), én az intézet helyében nem fordíttattam volna le magyarra.

Vannak a kiadványban (egységesen, mindenütt) legendák, érdekességek, kultúra, népszokások és néphagyomány (ez utóbbiban a magyar kisebbségnél két oldalon: március 15., augusztus 20., „ádvent", karácsony, újév, húsvét, nagypéntek, húsvétvasárnap), belátható, ez vagymuk mi; a törzsszövegben a Szent Jobb, mellette a margón a gulyás. A kultúra tárgykörét (fejezetcím: *A jelen…*) mint másutt is, *Érdekesség* nyitja, mellette a margón Grendel Lajos, ez ugyanis a *Neves személyiségek arcképcsarno* (!).

Sorrendben a főszövegben egyébként ezek fértek el rövid magyarázatokkal: Duna Menti Tavasz, Gombaszögi Nyári Tábor, Tompa Mihály Vers- és Prózamondó Verseny, Csemadok („A CSEMADOK fő küldetése a szlovákiai magyarok kulturális fejlesztése."), a „Komáromi Selye János Egyetem mellett működő Fórum Kisebbségkutató Intézet", a Pozsonyi Kifli Polgári Társulás, Ifjú Szivek, „Thália Színház Kassán és a Jókai Színház Komáromban", a Szőttes, a Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma. A margón: Ghymes, „Puli kutya", „Rubik - kocka", DAC.

Az ismeretlen szerzőségű *Előszó…* néhány sora kétszer is könyvnek nevezi a publikációt, amikor közli, mi célból született: „A Nemzeti kisebbségek – ismerkedjünk meg című könyv segédanyagként szolgál az általános iskolában oktatók számára. Szlovákia történelmének mélyebb megismerésére akar ösztönözni a nemzeti kisebbségek és kultúrák feltárásának, bemutatásának a szándékával. A társadalomban zajlódó jelenlegi helyzet nemzetiségi elveken történő jobb megértését is segítheti a könyv. A segédanyag nem a teljesség igényével nyúl a történelmi kérdések megvitatásához, és nem is kíván egy komplex képet adni."

Ján Botík etnológus-történész, professzor emeritus *Multietnikus Szlovákia és kultruális sokszínűsége* c. (következetesen így: „kultruális") bevezetője tárgyilagos, de itt is lehetett volna árnyaltabban fogalmazni rólunk, itt élő magyarokról és a többi, ahogy a könyv leszögezi, „autochton" kisebbségről: „a mai Szlovákia területére érkező kisebbségek", mert ez így szerintem nem az, amit a szerző gondolt vagy gondolhatott, s egészen biztosan nem az, amit tudunk, ugye tényekkel lehetne amellett érvelni, hogy nem kisebbségként érkeztünk ide, de Radi Anita épp e könyvbe ezt is szépen belefoglalta a dióhéjunk legelején. (Az eredetiben minden tekintetben helyénvaló az idézett rész.)

A fentiek fényében nem biztos, hogy e publikáció az általános iskolában oktatóknak vagy más kevésbé fontos szerepet betöltők számára segédanyagként szóba jöhet, akár magyar, akár más kisebbségi, magyarul olvasót értsünk is alattuk.

A kiadvány szlovák eredetije a kisebbségi kormányhivatal oldaláról is letölthető, a pedagógiai intézetnek ezzel az ajánlásával: „Vynikajúce a ľahké čítanie pre mladšie, ako aj staršie ročníky." Nem fordítom le annak, aki nem tud szlovákul, utóvégre: ismerkedjünk meg valójában. E könyv esetére szűkítve: jobb, ha tudunk szlovákul is; itt konkrétan ugyanis a szlovák a jobb verzió.

Csanda Gábor

Számunk szerzői

Bodnár Krisztián (1984)
történész, levéltáros (Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára Sátoraljaújhelyi Fióklevéltár, Sátoraljaújhely, Magyarország)

Csehy Zoltán (1973)
költő, műfordító, irodalomtörténész (Comenius Egyetem, Pozsony, Szlovákia)

Dančo Jakab Veronika (1995)
doktorandusz (Comenius Egyetem, Pozsony, Szlovákia)

Fedinec Csilla (1968)
történész, szerkesztő (Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, Magyarország)

Gazdag Vilmos (1984)
nyelvész (II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Magyar Tanszéki Csoport, Beregszász, Ukrajna)

Kotics József (1960)
etnográfus, egyetemi docens (Miskolci Egyetem BTK Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszék, Miskolc, Magyarország)

Liszka József (1956)
etnológus (Fórum Kisebbségkutató Intézet Etnológiai Központja, Komárom; Selye János Egyetem, Komárom, Szlovákia)

Magyar Zoltán (1967)
néprajzkutató, tudományos főmunkatárs (ELKH BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest, Magyarország)

Maruszics Erik (1997)
doktorandusz (Debreceni Egyetem, Debrecen, Magyarország)

Misad Katalin (1961)
nyelvész (Comenius Egyetem, Pozsony, Szlovákia)

Ötvös Anna (1974)
történész, kurátor (Szlovák Nemzeti Múzeum – A Szlovákiai Magyar Kultúra Múzeuma, Márai Sándor Emlékkiállítás, Kassa, Szlovákia; Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolája, Miskolc, Magyarország)

Surová, Svetluša (1981)
szenior kutató (Gnarum, Pozsony, Szlovákia)

Szarka László (1953)
történész (Selye János Egyetem, Komárom, Szlovákia; Rubicon Intézet, Budapest, Magyarország)